

PETRUS PLANCIUS

PETRUS PLANCIUS, 1552—1622

Predikant te Amsterdam, groot zeevaarkundige en ontwerper van velen der voornaamste eerste ontdekkingsreizen

J. KEUNING

PETRUS PLANCIUS

Theoloog en Geograaf

1552 — 1622

Ke
Z

1946

AMSTERDAM — P. N. VAN KAMPEN & ZOON N.V.

GEDRUKT TE WORMERVEER BIJ
MEIJER'S BOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ

PLANCIUS ALS THEOLOG

I

PETRUS PLANCIUS IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Petrus Plancius werd in 1552 geboren te Dranoutre, een klein plaatsje in West-Vlaanderen, nabij de Fransche grens, destijds gelegen in het rechtsgebied van Belle of Bailleul (thans Fransch). Zijn vader, wiens familienaam was Platevoet, was poorter van Belle.

Omtrent zijn jeugd is ons slechts weinig bekend. Als zeker mogen wij aannemen, dat zijn vader de denkbeelden der Hervorming was toegedaan, welke beweging in Belle reeds vroeg aanhangers telde, getuige het feit, dat aldaar in 1560 Jan de Creus levend werd verbrand. Immers, na de school te Hondshoote, destijds een aanzienlijke plaats van ca. 20.000 inwoners, te hebben doorlopen, ging de jonge Petrus theologie, geschiedenis en talen studeeren in Duitschland en Engeland. Gezien zijn latere prestaties op het gebied van de wiskunde, de sterrekunde en de aardrijkskunde, mogen wij veronderstellen, dat hij zich ook toen reeds op de studie der exacte wetenschappen heeft toegelegd. Dat hij deze vakken onder leiding van den beroemden geograaf Gerard Mercator zou hebben beoefend, zooals sommigen meenen, blijkt nergens uit. Uit de omstandigheid, dat zijn vader hem buitenslands kon laten studeeren, volgt reeds, dat hij niet onbemiddeld was en later zal blijken, dat ook Petrus Plancius een vermogend man was.

In 1576 had hij zijn studiën voltooid en werd hij tot het predikambt toegelaten „ende gesonden om in verscheydene plaetsen van West-Vlaanderen onder het Cruyce den Ghecruysten Christum te prediken”. In het begin van het jaar 1577 trok Plancius naar Mechelen, Brussel en Leuven om ook daar onder het kruis te prediken. In deze drie steden bouwde hij kruiskerken en „het heeft Godt den Heer belijft deses jonghen Timothei arbeydt ende goeden

yver soo overvloedelijk te seghenen, datter in korten tijdt in die steden, ende daer om her, over de vijf en twintigh duysent mannen, behalven alle de vrouwen, ende jonghe lieden daer toe sijn ghebracht, dat sy bereydt waren goet ende bloedt te waghen voor de belijdenisse der Euangelischer waerheyd”.

In deze moeilijke tijden van groote vervolging heeft Plancius „wel te deghe de hitte des daeghs ende de koude des nachts ghe-dragen”. „Met groot gevaar zijns levens en met zwaren arbeid heeft hij God een gemeente verzameld en die geheel op eigen kosten bediend, zonder dat hij daarvoor ook maar één penning heeft gevraagd of genoten. Langen tijd achtereen heeft hij alle veertien dagen elf nachten na elkaar gepredikt en dat in verscheidene steden en dorpen, in welken tijd hij niet minder dan 28 mijlen had af te leggen om al deze kruiskerken, welke hij bediende, te bezoeken. En in dezen zorgelijken tijd en op deze gevaarvolle reizen heeft deze getrouwe dienaar van Jezus Christus vele perikelen uitgestaan, maar altijd is hij wonderbaarlijk door des Heeren hand bewaard geworden. Zoo o.a., toen Don Jan van Oostenrijk, na de Pacificatie van Gent, de predikatie, welke Plancius te Mechelen hield, liet verstoren en den vromen man Gods, Pieter Panis, die ouderling van de gemeente was, liet gevangen nemen en te Mechelen ombrengen.

Ook daarna is Ds. Plancius meermalen in groot gevaar zijns levens geweest, want hij was binnen Meenen en kort daarna binnen Cassel, toen de Malcontenten of Paternosterknechten (zooals men ze in dien tijd ook noemde) die steden overvielen. Te Meenen ontkwam hij uit de handen dezer Malcontenten door zich zwemmende over de Leye te redden met achterlating van alles en bij name van zijn bibliotheek, welke naderhand openlijk te Yperen werd verbrand.

Nadat deze getrouwe dienaar van Jezus Christus in de bovengenoemde steden aan de klauwen en tanden der leeuwen en wolven was ontkomen, werd hij in het jaar 1578 geroepen om binnen Brussel openlijk het Evangelie te verkondigen, alwaar hij zoolang heeft gepredikt, totdat deze stad door Parma werd ingenomen.”

Aldus schetst Baudartius ons het leven van Petrus Plancius in de Zuidelijke Nederlanden.

De Gereformeerde gemeente te Brussel had in Maart van het jaar 1575 een paar kerken gevraagd en gekregen tot uitoefening

van haren dienst. Onder de dertien predikanten, die haar hebben bediend, moet Plancius in de eerste plaats worden genoemd. In Juni 1578 werd op de nationale synode te Dordrecht, Brussel aangewezen als een der gemeenten, welke de particuliere synode zouden samenroepen en aan wie men „alle zwaarigheid overschrijven zal”. Sedert 1 Mei 1581 was de uitoefening van den Roomschen godsdienst er zelfs geschorst. Niet minder dan 39 personen worden ons met name genoemd, die in de jaren 1581 tot 1585 tot de magistraat behoorden en Calvinisten waren. Toch was de gemeente in 1582 in groote armoede gedompeld: als grensstad van het Hervormde gebied had Brussel veel van aanvallen en plunderingen te lijden; de kerkelijke bezittingen hadden er weinig waarde en het moest zware bezettingskosten opbrengen. Aan verschillende gemeenten werden dan ook beden om hulp gericht: aan Emden, Delft en Amsterdam. Reeds den 28sten December 1582 hadden de predikant David Arondeus en de ouderling Gaillaert een verzoekschrift tot den kerkeraad van Delft gericht om ondersteuning en op 15 December 1584 herhaalde Plancius dit verzoek. Op dienzelfden dag zond hij ook een bede om hulp en bijstand aan den kerkeraad van Amsterdam voor zijn in grooten nood verkeerende gemeente. Amsterdam besloot den kerkeraad van Antwerpen te machtigen voor 15 ponden Vlaamsch (90 gulden) op zijnen raad te trekken, ondertusschen nadere inlichtingen verzoekende.

Zeven jaar diende Plancius de gemeente in Brussel, totdat ook over haar als over zoo vele andere Zuid-Nederlandsche gemeenten de doodsklok werd geluid: den 13den Maart 1585 was Brussel, door hongersnood daartoe gedreven, genoodzaakt zich aan den Hertog van Parma over te geven, waarmede aan de uitoefening van den Hervormden godsdienst een einde kwam. Plancius durfde zich niet verlaten op het accoord, hetwelk de stad met Parma bij de overgave had gesloten, „wel wetende, dat hy seer int ooghe des Princes van Parma was ende aller der ghenen die by ofte omtrent hem waren”. Daarom besloot hij in soldatenkleeding met de krijgslieden uit de stad te vertrekken om niet, evenals zijn mede-dienaar Johannes Floreanus, vermoord te worden. Zoo vluchtende kwam Plancius in Bergen-op-Zoom aan; hij keerde nooit weer in zijn geboorteland terug.

II

DE HERVORMING

IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

Terwijl in het Zuiden, door het krachtig beleid van Parma, langzamerhand de zaak der Hervorming geheel verloren ging, behaalde zij in het Noorden, zij het ook na veel strijd, de overwinning. De toetreding van de Noordelijke Nederlanden tot de Unie van Utrecht, gevolgd door de afzwering van Filips II, had een geweldigen vooruitgang en bloei van de Hervormde Kerk ten gevolge.

Buiten onze grenzen werd het voorbereidende werk voor het stichten van de Hervormde Kerk alhier verricht. In de donkerste tijden onzer geschiedenis, de jaren van Alva's schrikbewind, hebben de Nederlandsche uitgewekenen de stichting van een Gereformeerde Kerk voorbereid. Op de synode van Wezel werd de organisatie dezer toekomstige Kerk in hoofdzaak voltooid en kreeg zij hare merkwaardige presbyteriaal-demokratische inrichting (in November 1568). Drie jaar later, in October 1571, vergaderde te Emden opnieuw een Gereformeerde synode. Duidelijk merkbaar waren hier de twee stroomingen in de Nederlandsche Gereformeerde beweging, de Preciesen en de Rekkelijken, de eersten aanhangers van het uit het buitenland, vooral uit het Zuiden, te onzent geïmporteerde Calvinisme, de laatsten van het in onze eigen kultuur gewortelde en dus Nationaal-gereformeerde Vrijzinnige beginsel. In den beginne scheen het, alsof de Rekkelijken zich afzijdig zouden houden: zij waren tegen het drijven der Confessioneele en gevoelden veel meer sympathie voor het streven van Willem van Oranje, die gaarne een aaneensluiting van alle godsdienstige groepen in den strijd tegen Spanje zag. Ofschoon zij dus van een bindende geloofsbelijdenis „een afschouwen hadden”, hebben zij zich toch tenslotte, ter wille van de eenheid, bij de anderen gevoegd en hun argwaan voor het „nieu pausdom” laten varen. Het verdere

verloop onzer kerkelijke geschiedenis bewijst voldoende, dat hun argwaan niet ongegrond was.

Zoo werd dan in Emden een bindende geloofsbelijdenis aangenomen, gesteld in Fransch-Calvinistischen geest. „Om die eendrachtigheid in de leere” namen de leden van de synode het besluit tot onderteekening ervan. Tevens werd besloten, dat „men de Nederlandsche kerkendienaars, die in deze verzameling niet en zijn, zal vermanen, dat zij in diezelfde onderschrijvinge bewilligen; tzelve zal men ook allen anderen doen, die van nu voortaan tot den dienst des Woords beroepen zullen worden, eer zij in haren dienst treden”.

Het gebruik van een anderen Catechismus dan die van Heidelberg en Genève werd niet goedgekeurd, maar slechts bij wijze van voorloopigen maatregel geduld.

Zoo vonden de Hervormde gemeenten, welke er in de steden, die zich na den val van den Briel, hetzij vrijwillig, hetzij met geweld daartoe gedwongen voor den Prins verklaarden, werden opgericht, haar organisatie kant en klaar. Onder de teruggekeerde ballingen bevonden zich vele predikanten, zoodat in de meeste plaatsen het Kerkelijk leven normaal kon aanvangen.

Al had nu de Nederlandsche Hervormde kerk een Calvinistische inrichting en belijdenis gekregen, toch was de geest, welke toen in de jonge Kerk heerschte, weinig dogmatisch; de leer was mild en van een drijven in de richting van de praedestinatie-leer nog geen spoor. Op den predikstoel moesten de dienaren „maticheyt gebruiken int aenroeren eeniger secten” en bij voorkeur preeken uit het Nieuwe Testament. Op vroomheid werd de nadruk gelegd, niet op leerstellingheid.

III

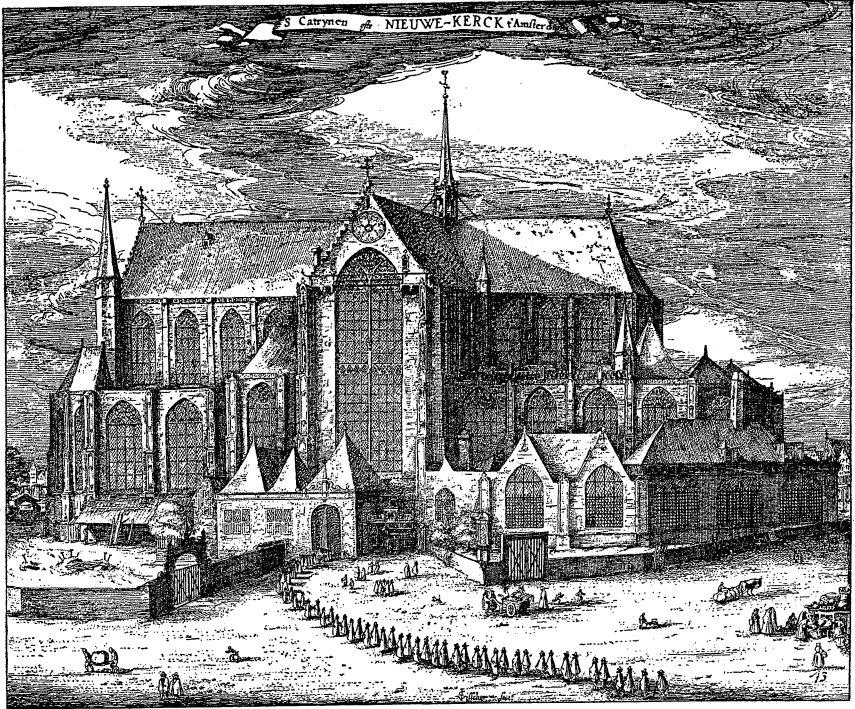
PLANCIUS TE AMSTERDAM BEROEPEN

Bij het ontstaan der gemeenten in 1572 had men rijp en groen tot predikant aangenomen; een weinig bijbelvastheid en wat bekwaamheid in het preeken waren voldoende om tot den kansel te worden toegelaten. Velen hadden nog kort te voren met nering of handwerk den kost moeten verdienen. Geen wonder dus, dat bij een dergelijke behoefte aan bevoegde predikanten, vele uit hunne gemeenten verdreven Zuid-Nederlandsche leeraars naar het Noorden uitweken en daar in talrijke gemeenten een werkkring vonden.

Deze toevloed van Vlaamsche predikanten, die meest allen strenge Calvinisten waren, heeft een belangrijken invloed uitgeoefend op den geest onzer vaderlandsche Kerk en een steeds in heftigheid toenemenden strijd ontketend tusschen de Nationaal-gereformeerde richting der Rekkelijken of Libertijnen en het uit den vreemde ingevoerde onverdraagzame Calvinisme der Preciesen, een strijd, welke zijn hoogtepunt zou bereiken in de veroordeeling van de Remonstrantsche leer en de uitzetting van Remonstrantsche leeraars uit de Kerk door de Dordtsche synode.

Tot deze alhier in de kerk opgenomen uitgeweken Zuid-Nederlandsche predikanten behoort ook Petrus Plancius, een man van groote geestesgaven, blakende van ijver voor de Calvinistische beginselen, wiens rechtzinnigheid hem tot de grootste felheid tegenover allen, die niet even dogmatisch waren als hij, verleidde, een man, die op de geschiedenis van de Nederlandsche Hervormde Kerk een overwegenden invloed zou uitoefenen.

Plancius was in het Noorden geen onbekende figuur. Reeds in 1578, toen hij nog predikant te Meenen was, nam hij, als afgevaardigde van de Oost- en West-Vlaamsche Classes, deel aan de nationale synode te Dordrecht, waar hij in de naamlijst als Petrus Platefoet M.(inister) wordt vermeld. Bovendien zagen wij, hoe hij zich

De Nieuwe Kerk in het begin der zeventiende eeuw

in 1584 tot de kerkeraden van Delft en Amsterdam richtte, om ondersteuning voor zijn behoeftige gemeente te Brussel. Heeft die bede om hulp voor zijn gemeente de aandacht van den Amsterdamschen kerkeraad op hem gevestigd?

Nauwelijks heeft men althans de tijding vernomen, dat hij, tengevolge van de overgave van Brussel geen gemeente meer heeft, of hij wordt opgezocht en te Bergen-op-Zoom gevonden, en uitgenoodigd om in Amsterdam op proef te komen preeken. Het is begrijpelijk, dat de vluchteling en ijverige Evangeliedienaar dit gaarne aannam. Nadat hij eenige malen op proef had gepreekt en de kerkeraad het gevoel van de meeste lidmaten had ingewonnen, werd hij met advies van Burgemeesteren, beroepen, en in December 1585 openlijk bevestigd. Evenwel nam Plancius het beroep voorwaardelijk aan, omdat hij zich gebonden voelde aan Vlaanderen. Maar dit land heeft, door den loop der gebeurtenissen, zijn diensten nimmer meer noodig gehad.

Lang had Amsterdam geweigerd de zijde van den Prins te kiezen. In 1577 nam het de Pacificatie van Gent aan, waarop merkwaardig snel de verbannen „Consistorialen” of Gereformeerden en geuzen bij honderdtallen uit hunne schuilhoeken in Oost-Friesland of in Engeland terugkwamen. Nog grooter was de blijdschap in de Staten van Holland, toen het zich in het volgende jaar aansloot bij de Unie van Utrecht. Maar Burgemeesteren en Vroedschap waren conservatief en Rooms-Katholiek. De Roomsche leer bleef dan ook de heerschende. Een staatsgreep of „alteratie” was noodig om ook de stadsregeering te wijzigen (1578). Vele leden van den reeds geconstitueerden kerkeraad namen zitting in het nieuwe bestuur.

De Gereformeerde leer werd nu de heerschende, met uitsluiting van alle andere „den Evangelio contrarieerende”. Johannes Kuchlinus en Petrus Hardenbergius, beiden uit Emden, waren de eerste wettige predikanten van de nieuwe gemeente. In 1580 werd het aantal predikanten op drie gebracht; in 1581 werd het met een vierde uitgebreid en met de beroeping van Plancius in 1585 werd er een vijfde aan toegevoegd. Als collega's vond Plancius aldaar Johannes Kuchlinus (tot 1592, toen deze als hoogleeraar naar Leiden vertrok), Johannes Ambrosius (gest. 1599), Johannes Hal-

lius (gest. 1619) en Everhardus Hermanni (gest. 1589). Met behulp van den kerkeraad werd niet alleen de zuivere leer gehandhaafd, maar ook op een zuiver leven van de leden der Kerk streng gelet en dit laatste was hard noodig, want uit de kerkeradsprotocollen blijkt, hoe verwilderd de zeden in het toenmalige Amsterdam waren.

De Amsterdamsche gemeente was toen reeds de grootste in Nederland en door den sterken toevloed van vreemdelingen nog dagelijks wassende. In zulk een groot kerkelijk gezin was buitengewoon veel werk. „So werckendaechs als Sonnendaechs” werd er gepredikt. Dan waren daar de vele andere werkzaamheden: de gewone „visitatie” in eigen „quartier”; bijwonen van de kerkeradsvergaderingen (meestal eenmaal per week, soms ook meer), die doorgaans meer dan drie uur duurden; besluiten uitvoeren, brieven schrijven, aanbevelingen doen, bij beroepen van nieuwe predikanten hunne medewerking verleenen, twisten beslechten; gemeenteleden bezoeken en onderrichten, als zij neiging vertoonden tot vreemde leerstellingen, of hen vermanen, als zij door hun gedrag en wandel ergernis hadden gegeven (wegens dronkenschap, hoererij, dieverij, dansen, burengerucht enz.); conferenties op het Torentje bijwonen met Burgemeesteren, om hunnen bijstand te vragen bij de bestrijding van voor de kerk nadeelige stroomingen.

Gedurende een lange reeks van jaren, tot aan zijn dood in 1622 toe, heeft Plancius de Amsterdamsche gemeente gediend. Geheel in Calvinistischen geest denkende, en met gloeienden ijver bezielde voor wat hij de waarheid achtte, stelde hij het zich tot plicht om, wat hij voor dwaling hield, te bestrijden. Allereerst ondervonden dat de Lutherschen in de hoofdstad. Niet minder kante hij zich tegen allen, die eenigermate van de Calvinistische richting afwaken, vooral tegen Arminius en wie in diens geest dachten. Volgens Brandt was hij een van de eersten „die de geschillen over ’t stuk van de praedestinatatie op ’t stoel braght”. Artikel 36 van de confessie gaf geheel het door Plancius ingenomen standpunt aan en daarin komt sterk de onverdraagzaamheid van het Calvinisme uit: „om te weren uit het publieke leven, en daarin te niet te doen alle afgoderij en valsche godsdiensten, om te gronde te werpen het rijk van den Antichrist, en om te bevorderen het Koninkrijk van Jezus Christus”. Afgoderij en valsche godsdiensten, dat sloot

in Roomsch, Joodsch, Doopersch en Libertijnsch. Begrijpelijk is dan ook de verontwaardiging van een man als burgemeester C. P. Hooft over den wensch der Calvinistisch-gereformeerde predikanten te Amsterdam, om alle niet goed Gereformeerden met een half jaar bedenktijd uit den lande te verbannen. Dit zou geen haar beter geweest zijn, dan de Spaansche inquisitie deed.

IV

DE STRIJD OM DE KERKORDE

Van de synode te Wezel (1568) tot de Dordtsche synode (1618) heeft de Hervormde Kerk strijd moeten voeren om te verkrijgen een eigen vrije en onafhankelijke kerkregeering. Dat de overheid niet genegen was om aan de Kerk dezen in het geheel niet onredelijken eisch van souvereiniteit in eigen huis toe te staan, is gelegen in haar vrees, dat zij tot dienaars van de Kerk zou worden en eindelijk er toe zou moeten overgaan om met geweld uit te voeren, wat de synode besloot.

En dat deze vrees niet ongegrond was, zagen wij reeds. Dat de staat zich tegen een dergelijke theocratie verzette, is natuurlijk, en dat zij daarbij kon rekenen op den steun van alle andersdenkenden, is niet minder natuurlijk. Echter, deze vrees voor kerkelijke heerszucht had de overheid niet moeten brengen tot tyranniek optreden tegenover de Kerk door zich in te laten met zuiver kerkelijke aangelegenheden. Aldus werd aan de Kerk een te zwaar juk op de schouders gelegd.

De Kerk kon en wilde haar eenmaal ingenomen standpunt niet prijs geven. De regeering wenschte evenmin afstand te doen van het recht, haar bij de Unie van Utrecht verleend: in Holland en Zeeland mochten de Staten de zaken van den godsdienst „nae haerluyder goedduncken” regelen. Van den beginne af hadden deze nu het standpunt ingenomen, dat een kerkelijke wet slechts kon worden ingevoerd met hun medeweten en op hun gezag. Het gevolg van dit vasthouden van beide partijen aan hun eenmaal ingenomen standpunt was nu, dat er wel een reeks van synodale en regeeringskerkorden werd ontworpen, maar dat deze alle onuitgevoerd bleven en daarmee de kwestie van de verhouding tusschen Kerk en Staat onbeslist.

De Kerk was en bleef dus een rechteloos instituut, overgegeven

aan de willekeur van de plaatselijke besturen. Dit had veel opschudding en veel twist tot gevolg, vooral in Holland en Utrecht. Ten slotte heeft het geleid tot de meest betreurenswaardige gebeurtenissen.

Toen Plancius in 1585 zijn intrede te Amsterdam deed, was deze strijd reeds in vollen gang. Reeds spoedig trok de nieuwe leeraar de aandacht en trad hij op den voorgrond. Wel was hij nog geen afgevaardigde naar de befaamde Leycestersche synode van Den Haag in 1586, maar ter synode aanwezig was hij toch wel, want de Leidsche kerkeraad had hem verkozen tot zijn pleitbezorger in de zaak contra de provinciale synode van Haarlem (in 1582). Onder voorzitterschap van Jacobus Kimedontius van Middelburg werd een kerkorde opgesteld, welke van groote gematigdheid getuigde en aan de overheid ook over zuiver kerkelijke aangelegenheden nog vrij veel macht liet. Hoewel algemeen goedgekeurd, was haar levensduur slechts kort, want met den val van Leicester's gouvernement achtten de Staten zich er niet meer aan gebonden.

Het vraagstuk van de kerkregeering was slechts op haar plaats op een nationale synode, en deze moest volgens besluit van de synode van Den Haag alle drie jaren worden gehouden, tenzij een vroegere bijeenkomst gewenscht bleek. De classis van Amsterdam bracht dit besluit dan ook aan de particuliere synode, welke in 1589 in die stad werd gehouden, in herinnering, en wilde, dat het zou worden uitgevoerd. Maar de synode zelve vond dit voor dat jaar niet noodig. Evenwel werd aan de Kerk van Amsterdam opgedragen aan andere synoden in de Nederlanden te schrijven, of deze een nationale synode voor het volgende jaar wenschelijk achtten. Geen der anderen echter achtte zulks noodig. Groot was dus destijds de behoefte aan een nationale synode blijkbaar nog niet.

Moest Amsterdam er dus voorloopig wel in berusten, toch liet het de zaak van een nationale synode niet liggen. Volgens besluit van den kerkeraad van 19 April 1590 reisden Plancius en Jan Pietersz. Reael als gecommitteerden naar Den Haag, om van de Staten-Generaal de noodige machtiging te verkrijgen tot bijeenroeping van zulk een synode. Oldenbarnevelt gaf hun evenwel, namens de vergadering, ten antwoord, dat het nu, wegens de tegenwoordige gesteldheid van den krijgshandel en omdat de Staten niet in genoegzaam getal vergaderd waren, niet kon geschieden; later mochten de Kerken hun verzoek weder inbrengen,

vooral ingeval uitstel schade voor Kerk of Land mocht beteekenen.

Die bezwaren dreigden voor de Kerk reeds spoedig, aangezien de Staten in 1591 met een ontwerp van een kerkwet kwamen.

Verlof tot het houden van particuliere synoden in de beide Hollanden kon men wel verkrijgen.

Het was jammer, dat door den tegenstand van enkele der Hollandsche steden deze kerkorde van 1591, opgesteld door een commissie van zestien personen, nl. acht politieke en acht kerkelijke, waarin aan de wenschen van de Kerk tot op zekere hoogte werd tegemoet gekomen, buiten werking bleef. Nu werd het verlangen naar een nationale synode des te grooter, zoodat de Amsterdamse kerkeraad, bij monde van Petrus Plancius, die door de laatste algemeene synode van 1586 daartoe was gecommitteerd, besloot bij de Staten en elders, waar het noodig mocht zijn, toestemming te vragen tot het houden van een nieuwe synode. Den 10den September 1594 compareerde Plancius te dien einde voor de Staten-Generaal; hij gaf hiertoe een remonstrantie over en drong ook mondeling daarop aan. Ook in 1595 werd zij verscheidene keeren aangevraagd, doch altijd tevergeefs. Niettemin verzocht de synode, in dat jaar te Amsterdam gehouden, aan den kerkeraad met deze pogingen door te gaan. Aan dit verzoek werd voldaan, maar ook nu waren weder alle pogingen tevergeefs.

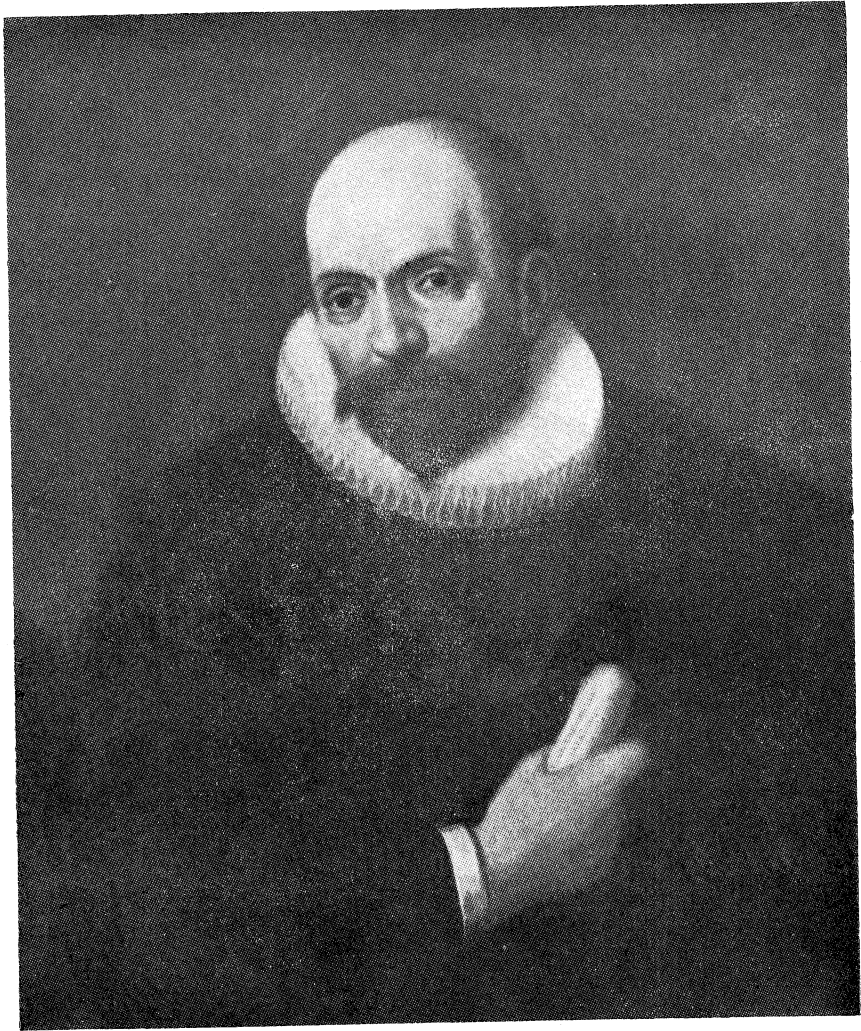
V

DE STRIJD OM DE BELIJDENIS

Het groeiend verlangen naar een nationale synode had niet alleen zijn oorsprong in de behoefte van de Kerk aan een goede kerkorde; ook op het punt van de belijdenis ontstond groote oneenigheid en verwarring. Trouwens tusschen beide bestond een nauw verband: de „Rekkelijken”, die aan den Staat medezeggenschap in de kerkregeering wilden geven, waren ook tegen belijdenisdwang. De oudste Gereformeerden in ons land hadden geen belijdenis, dan enkel de leer des Evangelies. Te Wezel was van een ondertekening van de confessie nog geen sprake, maar te Emden werd zij geëischt. De Rekkelijken onderwierpen zich, echter alleen ter wille van de eendracht en met groote zelfverloochening. Trouwens deze confessie waarschuwde, in haar oorspronkelijke redactie, nadrukkelijk tegen het vermengen van Goddelijke en menselijke geschriften. In een latere bewerking (van 1581) wordt deze clausule echter gemist. Zoo werd langzamerhand niet meer het Evangelie zelf richtsnoer, maar een menschenlijke uitlegging daarvan. Daarmee werd geloofsdwang in de Kerk gebracht en de vrijheid van geweten binnen hare muren opgeheven.

Van toen af ontstond er dan ook telkens beroering door het optreden van mannen, die opkwamen voor vrijheid in geloofszaken in een Kerk, die zelve nog geen vast karakter vertoonde.

De oorspronkelijk-Nederlandsche richting was niet dogmatisch, maar de preciese Confessioneeelen, versterkt door den toevloed der Vlamingen, mannen van Plancius' allooi, wonnen met den dag, zoodat zij weldra de sterkste partij vormden. Daarbij kwam, dat deze Calvinisten één waren van geloofsovertuiging, terwijl er bij de Libertijnen uit den aard der zaak zulk een eenheid niet werd gevonden. Zij waren nog de vertegenwoordigers van de verschillende religieuse stroomingen, waarin zich hier te lande de

Jacobus Arminius

Hervorming had geopenbaard. Onder het volk, dat gewoonlijk radikaal is en zich gaarne vastklampt aan de letter van een geloofsbelijdenis, hadden zij weinig aanhang, meer echter onder de gezeten burgerij en onder de regenten. Een ernstige strijd tusschen beide partijen kon op den duur niet uitblijven.

Een onvermoeid strijder voor een godsdienst boven dogmatische verdeeldheid was Dirck Volkertsz. Coornhert (1522—1590); hij was de woordvoerder voor allen, die opkwamen voor geloofsvrijheid. Bij een der Protestantsche kerkgenootschappen heeft hij zich echter nooit aangesloten.

Wel was dit het geval met Kaspar Jansz. Coolhaes (1536—1615), predikant te Leiden. Van slaafsche navolging van Calvijn wilde hij niets weten: Christus, niet Calvijn moest worden gepredikt. De synoden van Middelburg en Rotterdam, beide in 1581 gehouden, verklaarden zijn geschriften voor een ergernis en een lastering der Kerk, terwijl die van Haarlem hem in het volgende jaar als predikant afzette, ja zelfs excommuniceerde. Natuurlijk kwam Coolhaes tegen dit hiërarchisch drijven van de Synode in verzet, daarbij krachtig gesteund door den Leidschen kerkeraad. De Nationale Synode van Leicester (gehouden in Den Haag in 1586) heeft dit drijven van de Haarlemsche provinciale synode dan ook afgekeurd en hem, terecht, weder als lidmaat van de Kerk erkend, hoewel hij art. 16 van de Confessie omtrent de praedestinatie-leer bleef verwerpen. Doch zijn ambt kreeg hij niet terug.

Grooten invloed had Coornhert ook uitgeoefend op Herman Herberts (gest. 1607), sinds 1577 predikant te Dordrecht. Vrijmoedig bekende hij van de Gereformeerde leer af te wijken en dus kon de vroedschap dier stad hem moeilijk handhaven. Te Gouda werd hij echter gaarne aangenomen. Aanstoot gaf vooral zijn in 1584 verschenen traktaat over Romeinen 2 : 28, waarin hij het bindend gezag van belijdenis en catechismus verwierp en pleitte voor vrij bijbelonderzoek. Ook aan hem stond de Leicestersche synode van Den Haag onderteekening van de Confessie toe, hoewel ook hij voorbehoud maakte met betrekking tot art. 16.

Terwijl deze twisten over de belijdenis zich grootendeels afspeelden vóór Plancius hier te lande grooten invloed uitoefende, trad hij in de zaak van Cornelis Wiggersz. (gest. 1624) te Hoorn en in die van Taco Sybrandsz. (gest. 1613) te Medemblik vooral op den voorgrond.

Ook Cornelis Wiggersz., die „groote stokebrand in de Nederlandsche kerken”, was een man van Vrijzinnige denkbeelden. Sedert 1588 was hij predikant te Hoorn. Calvijns leer der uitverkiezing was voor hem een gruwel, want „God roept allen om tot elken tijd de zaligheid door de vergeving der zonden te genieten”.

De particuliere synode, welke in Mei 1592 te Edam werd gehouden en die Petrus Plancius tot haren scriba verkoos, vaardigde dezen (met Bartholdus Willemsz.) als gecommiteerde af om met Wiggersz. in conferentie te treden. Wiggersz. weigerde echter zulk een onderhoud; wel wilde hij schriftelijk onderhandelen. Daarom werd Plancius door de synode der Noord-Hollandsche kerken te Haarlem (Juni 1594) hiertoe gemachtigd (met den ouderling Peeter Cornelius). Hij legde tevens aan de synode voor, wat hij bijeengebracht had uit de geschriften van Wiggersz. als „strijdende tegen de suyverheyt der leere”. De synode oordeelde, „dat se niet overeen en comen noch met Gods woort noch met den 16 artyckel der Nederlantscher Confessie, van hem onderteeckent”. Dit besluit werd 9 Juni aan Wiggersz. overgeleverd en reeds den 15den dier maand diende hij „syn schriftelycke verantwoordinge op de stucken der leere hem voorgesteld” bij de synode in. Besloten werd, dat Petrus Plancius en Johannes Kuchlinus „syn lange schrift” zouden beantwoorden.

Op de volgende particuliere synode (die van Amsterdam van Juni 1595) werd hun rapport overgelegd. De synode vaardigde nu Plancius en Joannes Boogaert (predikant te Haarlem) af om voor de Staten te verschijnen, teneinde „wuytten name der kercke van Noorthollant niet alleenlyck te vertogen den bedroeffden staet der kercken tot Hoorn ende Medenblich, maer oock te versoucken, dat haer E. sal gelieffven toe te staen ende voor goet te houden, dat de voorseyde kercke van Noorthollant voort sullen gaen in de kerckelicke proceduren, die nae het wuytwysen van den woorden Goods tegen Cornelium Wiggeri ende Taconem Sybrandi nodich souden mogen bevonden worden”.

Het advies der Staten was „dat de saecke Cornelii Wiggerii voorder sall geexamineert werden by den professor teologie der uniffersiteyt tot Leyden ende eenighe bygeuouchden dienaren des woorts”. Als zoodanig werden door de synode te Hoorn (Juni 1596) aangewezen P. Plancius en Joannes Mathisius. Het resultaat van deze in Den Haag gehouden conferentie was, dat Wiggersz.

ook door de Staten werd geschorst, maar, gerugsteund door den magistraat van Hoorn, bleef hij aldaar prediken.

Gelijktijdig met de zaak Wiggersz. had er ook te Medemblik zulk een kerkstrijd plaats. Daar was in 1589 de Fries Taco Sybrands beroepen door den magistraat, tegen den wil van den kerkeraad, want Sybrands was onzuiver in de leer der praedestinatie en weigerde de onderteekening van geloofsbelijdenis en catechismus. Zelfs stoorde hij zich niet aan de vermaningen van Prins Maurits, die in October 1589 op een reis door het Noorderkwartier den vrede trachtte te herstellen.

Ook in deze zaak werd Plancius (met Joannes Boogaert en een ouderling uit Enkhuizen) door de synode van Edam (1592) afgevaardigd om naar Medemblik te gaan, doch een conferentie met Sybrands had geen resultaat. Daarop besloot de synode van Alkmaar in 1593, dat Plancius en Boogaert het goed recht der Kerk bij de Staten zouden gaan bepleiten. Het gevolg van deze zending was, dat er op last der Staten door Wtenbogaert en Bastingius een onderzoek naar Taco's leer werd ingesteld. De wettigheid van het beroep mocht daarbij niet in het geding worden gebracht. Ter synode van Amsterdam (1595) brachten de deputaten hun rapport uit.

De synode van Hoorn (1596) trachtte nogmaals de rust in Medemblik te herstellen, maar ook nu stuitte dit af op de hardnekkigheid van Sybrands en den magistraat. Nu was de maat vol en werd Sybrands door de synode van Enkhuizen (1597) als predikant in de Gereformeerde Kerk ontslagen. De Staten echter bevalen, dat er in October 1598 een buitengewone vergadering te Alkmaar moest worden gehouden, waar dan elke classis van Noord-Holland twee predikanten moest zenden, om Taco's zaak te beëindigen. Plancius fungeerde hier als voorzitter. Wtenbogaert had, op last van de Staten, met Sybrands gesproken en thans bleek deze tot onderteekenen van Confessie en Catechismus bereid, mits men zijn beroep te Medemblik erkende. Niettegenstaande deze bereidwilligheid reikte Taco aan Wtenbogaert toch nog een „particuliere confessie” over en het bleek, dat deze nog afweek van de wettige. De commissarissen der Staten wisten echter door te drijven, tegen het gevoelen van Plancius in, dat thans de eenheid moest worden hersteld. Aldus werd Sybrands weder als leeraar der Gereformeerde Kerk hersteld. Hij is het tot aan zijn dood in 1613 in Medemblik gebleven.

VI

ARMINIUS PREDIKANT TE AMSTERDAM

Betroffen deze twisten over de belijdenis nog verschillende andere kerken in Holland, ook in de Amsterdamsche gemeente trad, met Arminius, het Vrijzinnige element meer naar voren en werd dit een macht van beteekenis in de Kerk, waartegen deze een geweldigen strijd heeft moeten voeren.

Jacobus Arminius was in October 1560 als zoon van behoeftige ouders te Oudewater geboren. Zijn vader stierf vroeg en ook zijn tweede opvoeder, de oude Hervormingsgezinde pastoor, die hem te Utrecht opleidde, stierf, toen hij 14 jaar oud was. Tot zijn geluk ontmoette hij nu den beroemden wiskundige en Hebraïcus Rudolf Snellius, die hem meenam naar Marburg.

Niet lang was hij daar, of Oudewater werd door de Spanjaarden vrijwel uitgemoord en daarbij kwam ook zijn moeder om. In het vaderland teruggekeerd ontfermden eenige Gereformeerde predikanten, zooals 's Prinsen hofprediker Taffin en de Rotterdamsche Petrus Bertius, zich over den wees. Deze laatste zond hem met zijn zoon naar de pas gestichte Leidsche Universiteit.

Hier studeerde hij Hebreeuwsch, filosofie en theologie bij den Rechtzinnigen Lambertus Danaeus. In 1578 kwam ook Snellius aan de jonge hoogeschool en doceerde er de wijsbegeerte van den Parijschen hoogleeraar Pierre de la Ramée (Petrus Ramus). Grooten invloed hebben diens colleges op den jongen Arminius gehad, zoodat hij bij zijn vrienden voor een Ramus redivivus doorging.

In 1581 werd hij alumnus (voedsterling) der stad Amsterdam en werd hij door een toelage in staat gesteld zijn studiën aan een buitenlandsche Universiteit te voltooien. Het volgende jaar vertrok hij naar Genève, waar hij Beza het supralapsarische standpunt over de verkiezing en de verwerping hoorde uiteenzetten en waar hij vriendschap voor het leven sloot met Wtenbogaert. Te Bazel

werd hem de doctorale waardigheid aangeboden wegens zijn voordrachten aldaar over Paulus' brief aan de Romeinen. Van 1583 tot 1586 was hij weder te Genève.

Na afloop van zijn studiën aldaar maakte hij met Adrianus Junius een reis van 7 maanden naar Rome, welke voor hem en zijn land **in velerlei opzicht** tot een ramp werd, want daar ging hij familiaar met Jezuiten om en ontmoette er o.m. den zeer bekwaamen kardinaal-professor Bellarminus. Hij leerde daar het goede waardeeren in het Roomsche-Katholicisme en het Christendom op breederen basis beschouwen.

In 1587 kwam hij weer in het vaderland terug; 5 October legde hij het preparatoir examen voor de classis Amsterdam af, waardoor hij proponent werd en toegelaten tot de evangeliebediening. In het begin van het volgende jaar deed hij het peremptoir of volledig examen voor de classis en toen was hij beroepbaar.

Wel besloot de kerkeraad van Amsterdam (4 Februari) hem „op den predikstoel te brengen”, maar met beroepen wachtte hij nog meer dan een half jaar, want men had gegronde redenen om te twifelen aan zijn Rechtzinnigheid. Zijn Italiaansche reis en zijn uitlatingen te Oudewater bewezen, dat hij het strenge Calvinisme niet als den eenigen weg ter zaligheid beschouwde. Men werd te Amsterdam echter gerustgesteld door Beza, die Arminius van alle heresie vrijprak.

Zoo werd hij dan, na te hebben beloofd niets nieuws te zullen invoeren, den 11den Augustus 1588 te Amsterdam beroepen.

Den eersten tijd hooren wij van afwijkende prediking niets. In 1590 trouwde hij echter met Elisabeth Reael, dochter van Laurens Jacobsz. Reael, een rijk koopman, die, ijverig aanhanger der Hervorming, Oranje's steun was geweest bij diens Vrijzinnige plannen. Misschien heeft haar invloed hem moed gegeven beter voor zijn afwijkende meeningen uit te komen, dan hij tot dien tijd had gedaan. Zijn Calvinistische collega's, Plancius in de eerste plaats, die hem van den beginne af steeds met wantrouwen hadden gadegeslagen, waren van zijn Rechtzinnigheid dan ook volstrekt niet overtuigd.

Arminius werd genoodzaakt zijn standpunt juister te formuleeren, toen de kerkeraad hem uitnoodigde de Gereformeerde leer te verdedigen tegen de aanvallen van Coornhert en toen professor Lydius uit Franeker zich tot hem, den leerling van Beza, wendde met het verzoek om zijn meester te verdedigen tegen de beden-

kingen, welke de Delftsche predikanten Donteclock en Cornelius tegen Beza's verklaring van Romeinen 9 in 't licht stelden en waarin zij het supralapsarisme bestreden en het infralapsarisch standpunt aanhingen.

Arminius nam die tweeërlei taak op zich. Dat Lydius ten opzichte van Arminius wel wat al te veel vertrouwen in diens Orthodoxie had gehad, bleek al spoedig. Hoe meer deze zich in het thema inwerkte, hoe meer hij met de bedenkingen der Delftsche predikanten instemde en zich tegen de leer van Beza kantte. Maar hij ging nog verder; ook het infralapsarisch standpunt kon hem niet bevredigen, daar het geen oplossing bood van de moeilijkheden en de problemen slechts verschoof. Arminius bleek vol twijfel omtrent de erfzonde en de voorbeschikking. Het einde was, dat hij, in wien men een bestrijder van Coornhert's leer hoopte te vinden, feitelijk op diens standpunt kwam te staan. Hij staakte daarom de begeerde weerlegging, zoodat noch aan het verlangen van Lydius, noch aan dat van den kerkeraad werd voldaan.

Arminius' weifelingen begonnen zich nu ook in zijn prediking te openbaren en gaven wel eenige wrijving met Plancius, die bezwaar had tegen de uitspraak van Arminius, dat niemand veroemd wordt, dan om zijn eigen zonden.

Veel heftiger werd de tegenstand, toen hij den Romeinenbrief ging behandelen. Vooral zijn uitlegging van Romeinen 7 veroorzaakte zulk een opschudding in de gemeente, dat hij daardoor met Plancius en een groot deel van den kerkeraad in conflict geraakte. Arminius noodigde daarom den kerkeraad tot een vriendelijke conferentie uit, waarin Plancius zijn ambtgenoot van onrechtzinnigheid beschuldigde.

De beroering werd tot in Franeker vernomen, zoodat Lydius zich in November 1591 gedrongen gevoelde naar Den Haag te reizen om Wtenbogaert, den hofprediker van Prins Maurits, te bewegen, als bemiddelaar op te treden. Hoewel deze weinig lust gevoelde voor een taak, waarvan hij zich weinig goeds voorstelde, liet hij zich, ter wille van Arminius, overhalen. Ten huize van Taffin, den Waalschen predikant te Amsterdam, had een conferentie plaats met Arminius, Plancius en enkele gecommitteerden uit den kerkeraad. Een verklaring werd opgesteld, waarmee de kerkeraad geen genoegen nam, zoodat het geheele verzoeningsplan in duigen viel.

Nu bemoeide de stedelijke overheid zich met het geval. De toen nog Vrijzinnige regeering wist door haar gezag een schikking te treffen, welke echter de oorzaak is geweest van alle verdere verwickelingen, want aan de klagers werd het zwijgen opgelegd en aan Arminius de vrijheid gelaten om met zijn prediking door te gaan (11 Februari 1593).

De kerkeraad deed nog eens een poging om de zaak te doen beëindigen met het resultaat, dat Arminius nadrukkelijk zijn Rechtzinnigheid betuigde, zeggende, dat hij „int minst tegens de Confessie en de Catechismus niet geleert heeft, daerinne hij oock denkt te continueren”. Alleen kon hij deze verklaring niet uitstrekken tot art. 16 van de geloofsbelijdenis, betreffende de praedestinatie. Hij zou dit artikel „voor dese tijt niet connen verclaeren” (20 Mei 1593).

Werkelijk schijnt de zaak hiermede eenigszins gesust te zijn. In het publiek drukte Arminius zich voortaan zeer bedachtzaam uit, om geen nieuwe onrust te verwekken. In zijn particuliere correspondentie bekende hij echter niet in alle opzichten met de kerkleer te kunnen meegaan.

Enkele jaren gingen nu vrij rustig voorbij, totdat op de bruiloft van Johannes Kuchlinus met Arminius' tante — in 1597 — Arminius uit zijn gesprekken met den Leidschen hoogleeraar in de theologie, Franciscus Junius, in dezen een medestander meende te ontdekken. Daarom vroeg hij aan Junius met hem over twijfelpunten schriftelijk van gedachten te mogen wisselen. Hoewel deze schriftelijke conferentie, welke in het bijzonder over het vraagstuk der praedestinatie ging, een vertrouwelijk karakter droeg, bleef hij toch niet geheim. Junius liet de stukken aan een student lezen, die er afschriften van schijnt te hebben gemaakt, waarvan ook Plancius een ontving. Deze wierp nu Arminius voor de voeten, dat Junius hem zoo in het nauw had gebracht, dat hij er niets meer tegen kon inbrengen. Dit prikkelde Arminius tot het schrijven van een repliek, welke hij aan Junius toezond, maar waarop deze niet verder antwoordde. Zoo bleef het vuur smeulen en Arminius' Rechtzinnigheid verdacht.

VII

PLANCIUS' STRIJD TEGEN ANDERSDENKENDEN

Als streng Calvinist stelde Plancius het zich niet alleen tot plicht te waken voor de zuivere leer in eigen Gereformeerde Kerk, maar ook om alles, wat hij voor dwaling hield, te bestrijden. Dat onder-vonden in de eerste plaats de Lutherschen te Amsterdam.

Hoewel te Amsterdam reeds in 1566 Lutherschen woonden, kwam het pas tot stichting van een Luthersche gemeente, toen na den val van Antwerpen (1585) vele vluchtelingen uit het Zuiden het Luthersche element kwamen versterken. Op het einde van 1587 werden het eerst pogingen aangewend om samen te komen, en toen de magistraat dit wilde verhinderen, ontving hij van de Staten van Holland een aanschrijving om hen „tot op nadere ge-legenheid in hunne huizen ongemolesteerd te laten”. In Mei 1588 werd een huiskerk ingericht, terwijl den 7den April 1592 een ge-organiseerde gemeente werd ingericht door de „Instructie, die-nende tot ordinantie der huyskercken der christelycken gemeynthe onder het cruys der Ausborgsche Confessie toegedaen”. Vooral onder haar tweeden predikant, Adolf Fischer, in 1594 beroepen, nam de gemeente in bloei toe.

Toch had de jonge gemeente telkens min of meer harde ver-volgeningen te verduren. Die van 1591 was niet ernstig, maar toen de gemeente onder Fischer opleefde en dus meer de aandacht trok, verbood de magistraat plotseling de vergaderingen der Luther-schen en werd Fischer eenigen tijd gevangen gehouden. Eerst in 1598 werd de vervolging minder, maar, nadat de Gereformeerde synode te Amsterdam in 1601 besloten had, dat predikanten op plaatsen, waar Lutherschen woonden, bij den magistraat zouden aanhouden om hunne vergaderingen te verhinderen, was het voor-al Plancius, die op allerlei wijzen poogde, het de Lutheranen lastig te maken. In een Hemelvaartspreek beschuldigde hij hen van aller-

lei onrechtzinnigheid, van ontrouw aan de Augsburgsche Confessie en van slechte gedragingen te Antwerpen, Hondshoote en Brussel. Hiertegen leverden de Lutherschen ter hunner verantwoording een „Confessie ofte Bekentnisse des Geloofs” op de aangevallen punten bij den magistraat in en rechtvaardigden in een begeleidend schrijven hunne handelingen te Antwerpen.

Misschien zou dit stuk zijn uitwerking niet gemist hebben, indien niet kort daarop een heftig geschrift verscheen, opgesteld door den Hamburger strijdtheoloog Philippus Nicolai, ter bestrijding van Plancius, getiteld: Verantwortung der Evangelischen Kirchen in Hollandt wider die Lästerung Petri Plantii (Hamburg 1603), dat ook in het Hollandsch vertaald werd. Hierin voer hij zóó tegen de Calvinisten uit, dat de magistraat, zoodra het boek bekend werd, de Luthersche godsdienstoefening verbood, in de meening, dat de Amsterdamsche Lutheranen het met Nicolai eens waren. Na eenigen tijd waagden zij het toch weder samen te komen, maar de gedeputeerden werden voor Burgemeesteren geroepen en onmiddellijk de stad uitgebannen, toen zij weigerden de bijeenkomsten na te laten, terwijl bovendien de predikanten insgelijks met verbanning bedreigd werden. Vooral door tusschenkomst van den Koning van Denemarken, dien de Amsterdamsche magistraten uit handelsbelang te vriend wilden houden, zijn de vervolgingen in November 1604 gestaakt.

Eveneens oordeelde hij het noodig op te treden tegen een man, uit de gemeente van Danzig herwaarts gekomen, die zich uitgaf voor een der in Openbaring 11 bedoelde getuigen. Plancius had persoonlijk zijn chiliastische leerstellingen aangehoord en deed daarvan mededeeling in den kerkeraad. Het Consistorie besloot, „omdat eertijds uit alle zulke beginselen groote oproerigheden en ellendigheden in steden en dorpen gevolgd zijn”, dus voor de rust van de stad, de Burgemeesteren met dat verschijnsel in kennis te stellen.

In 1607 is er sprake van den Engelschen „Ariaan” Thomas (Leanmer?), die te Amsterdam een kerk wilde stichten. Een andere Engelschman, Stolardus, kwam er ook zijn „fenijn strooien”, en, in vereeniging met een ongenoemde, bij een schoolmeester de jonge jeugd „infecteeren”. De zaak kwam voor het College van Burgemeesteren en Plancius gaf met eenige predikanten een korte uiteenzetting van hun dwalingen.

In 1614 overleed te Leiden de hoogleeraar in de Grieksche taal, Bonaventura Vulcanius, die bij zijn tijdgenooten niet goed aangeschreven stond, wat zijn godsdienstige gevoelens betref. Sommigen hielden hem zelfs voor een atheïst. 't Zij om deze reden, 't zij om een andere, geen der professoren wilde de lijkrede houden. Eindelijk liet Cunaeus zich door den Senaat overhalen, om die laatste eer aan den overledene te bewijzen. Hiervan heeft hij vele onaangenaamheden gehad. Hij had terecht begrepen, dat hij alleen spreken moest over Vulcanius als geleerde. Maar zoowel binnen als buiten Leiden, werd er nu veel gepraat, niet zoozeer over 't geen hij gezegd, als wel over 't geen hij niet gezegd had. Plancius bracht zelfs het gebeurde ter sprake op den kansel en deed luide klachten hooren over de ongodsdienstigheid, die te Leiden heerschte; waarbij, gelijk men begrijpen kan, Cunaeus zelf, van wien bekend was, dat hij niet zeer rechtzinnig dacht, niet gespaard werd. In de belangrijke briefwisseling van Cunaeus, door Burman uitgegeven, leest men een zeer uitvoerigen brief (van zeven bladzijden) door Cunaeus over die zaak aan Plancius geschreven. Cunaeus schrijft daarin o.m., welke opmerkingen verschillende Amsterdammers over Plancius maken. „Zeer vaak gebeurt het, zeggen zij, dat gij niet goed voorbereid den preekstoel bestijgt, en dan het onderwerp van uwe redevoering laat varen om uit te wijden over dingen, die met uw onderwerp niets te maken hebben. Nu eens spreekt gij als een geograaf over Indië en de Nieuwe Wereld, dan weer blijft gij stilstaan bij een beschouwing der sterren. Ten slotte, als ook dit niet vlot verloopt, daalt gij uit de sferen der sterren af en gaat gij geheel onverwacht naar Leiden en werpt gij de professoren scheldwoorden naar het hoofd.”

Ook tegenover de Roomsche kerk was waakzaamheid nog steeds geboden. Naarmate het gevaar voor haar algeheele ondergang dreigender werd, werd de contra-reformatie, vanuit Rome geleid, steeds krachtiger. Vooral de streng-gediciplineerde Jezuïeten waren bereid alles te wagen voor haar uiteindelijke overwinning. Reeds de Noordhollandsche synode van 1583 diende een klacht bij de Staten in over deze Jezuïetische en Roomsche „superstitiën”, Plancius toonde zich ook in deze zaak bijzonder wakker, maar moest nog in 1608 inbrengen, dat hun toeloop in ons vaderland, alsmede in de eigen stad, aanmerkelijk toenam.

VIII

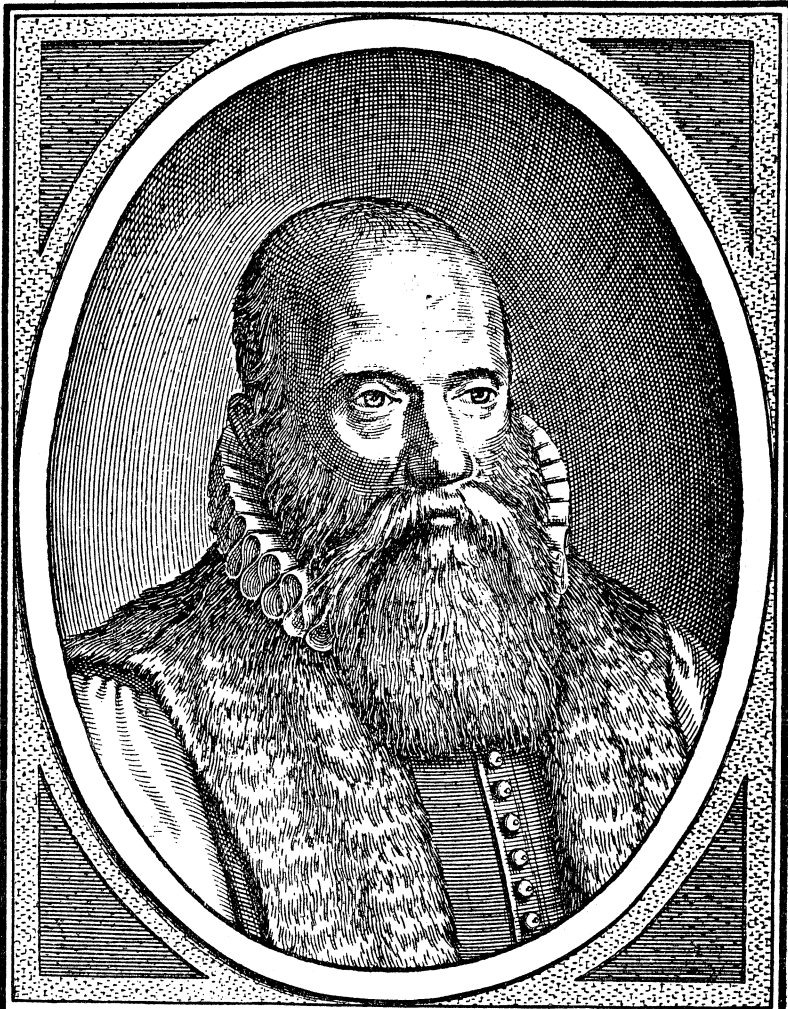
ARMINIUS PROFESSOR TE LEIDEN

In het jaar 1602 werd Holland „grootelijcx met de pest besocht”. Maandenlang duurde de „merckelycke plage”, welke duizenden ten grave sleepte. Twee theologische professoren vielen er ook aan ten offer, nl. Lucas Trelcatius Sr. en Franciscus Junius. Zoo bleef er slechts één hoogleeraar in de faculteit der godgeleerdheid over, de streng-Calvinistische Franciscus Gomarus, Vlaming van afkomst.

Dat Arminius voor één van deze professoraten in aanmerking zou komen, was van te voren reeds vrij zeker, want curatoren van de universiteit waren hem zeer genegen.

Onder degenen, die hem echter uit de Leidsche hoogeschool poogden te houden, behoorde in de eerste plaats Gomarus. Toen curatoren vergaderden (9 November 1602) vroeg en verkreeg hij bij hen gehoor. Hij wees op het gewichtige van de vervulling van de nu ontstane vacatures en verstitte zich, curatoren van goeden raad te dienen. Na eerst verschillende buitenlandsche godgeleerden de revue te hebben laten passeeren, noemde hij enkele Nederlanders, die z.i. ervoor in aanmerking konden komen. Over Arminius echter zweeg hij geheel; het was zijn bedoeling door het aanbevelen van anderen diens benoeming te verijdelen. Daarom vonden curatoren, dat het advies van Gomarus „niet uit een zoo goed hart voortkwam, als den godgeleerde betaamde”. Hun keuze viel op Arminius en zij beraamden middelen om hem voor de Leidsche Hoogeschool te verwerven.

Arminius was niet ongenegen het professoraat te aanvaarden, doch kon zijn woord niet geven, voordat zij, aan wie hij zich verbonden achtte, hem ontsloegen. De kerkeraad van Amsterdam zag zich in een moeilijke positie gebracht: in Amsterdam kon Arminius door zijn afwijkende prediking de Hervormde gemeente aldaar in onrust brengen, maar als professor was hem de opleiding

FRANCISCUS GOMARUS THEO-
LOGIÆ PRIMARIUS PROFESSOR.

van de aanstaande predikanten toevertrouwd en was het gevaar volstrekt niet denkbeeldig, dat de geheele Vaderlandsche Kerk in beroering zou komen.

Na lang aarzelen gaven kerkeraad en burgemeesteren hun toestemming (14 April 1603), echter op voorwaarde, dat Arminius vooraf met Gomarus, in 't bijzijn van gedeputeerden der synode (Helmichius voor Noord-Holland en Arn. Cornelius van Delft voor Zuid-Holland), op eenige punten vriendschappelijk zou confereren. Deze conferentie had 6 en 7 Mei te 's-Gravenhage ten huize van den curator Jan van Does, heer van Noordwijk, plaats. Allen verklaarden zich over Arminius voldaan, ook Gomarus, en zoo deed Arminius in September 1603 zijn intrede als hoogleeraar te Leiden.

Lang duurde de goede harmonie tusschen de beide professoren echter niet. Naar de vastgestelde orde moest Arminius in 1604 over de praedestinatie handelen. Den 7den Februari formuleerde Arminius eenige stellingen en liet ze, naar Akademischen trant, verdedigen. Zij bevatten o.m., dat God van eeuwigheid had vastgesteld, dat Hij dengenen, die van hunne zonden zouden afstaan en hun vertrouwen op Christus stellen, het kwade zou kwijtschelden en het eeuwige leven schenken, maar den hardnekkige zou straffen en dat het Gode aangenaam zou zijn, zoo allen zich bekeerden. Hieruit bleek, dat Arminius niet enkel bezwaar had tegen het supralapsarisch standpunt, maar dat hij ook van het infralapsarisme niets wilde weten.

Dat de Gereformeerde predikanten over deze theses misnoegd waren, is te begrijpen. Helmichius en Plancius spraken er met Arminius over en wisten Gomarus te bewegen zijn stilzwijgen te verbreken. Tegen de orde van zaken in verdedigde deze nu in een publieke disputatie zijn opvatting van de praedestinatie, dat God eenigen tot godvruchtigheid trok en voor afval bewaarde, maar alle anderen in verdorvenheid en misdaad liet (14 October 1604).

Hiermede was de godsdienstoorlog uitgebroken, want aanstonds werd er in het gansche land over getwist. Plancius ging geweldig te keer; in zekere preek voer hij zoo heftig uit tegen „de nieuwe Pelagianen”, dat hij zich niet meer meester was en zoowel eenvoudige lieden als magistratspersonen er schande van spraken.

De vriendschappelijke verhouding tusschen Arminius en Gomarus schijnt door het gebeurde echter niet te zijn verstoord, te

minder daar Arminius zich in zijn publieke disputaties thans met groote voorzichtigheid uitliet. Zoo kon dus Gomarus, toen de kerken van Noord- en Zuid-Holland, bij monde van haar gedeputeerden, op een onderzoek over de ernstige geschillen, welke er, volgens de geruchten, te Leiden onder de theologische professoren bestonden, verklaren, dat er, zoover hij wist, geen verschil was „over de fundamenten des geloofs”. Zoo liepen dus de gedeputeerden „met het hooft tegen de muur”.

Gerustgesteld waren de kerken door deze verklaring zeker niet. Arminius schijnt zich in zijn private colleges veel vrijer te hebben uitgelaten en zijn afwijkende meeningen wel te hebben gepropageerd. Daarom begonnen de kerken aan te dringen op het houden van een nationale synode, waar „de sake”, die in werkelijkheid ook „generael” was, beslist kon worden. Consent voor het houden eener zoodanige synode konden de „deputaten” eindelijk in November 1605 krijgen, maar slechts onder deze voorwaarde, dat de confessie moest worden „geresumeert”, d.w.z. nog eens samengevat, dus nagelezen en goedgekeurd (26 November 1605).

Over deze restrictie vergaderden enkele dagen later (30 November) de gedeputeerden der beide Synoden met Plancius en Helmichius (namens de Kerk van Amsterdam) in Den Haag. Men had ernstig bezwaar tegen bedoelde clausule, omdat zij de confessie als eenmaal vastgesteld en onaanvechtbaar beschouwden. In dien zin richtte men een remonstrantie tot de Staten-Generaal. Hun verzet baatte echter niet, maar ook het gevraagde consent, desnoods met de restrictie er bij, bleef maar uit.

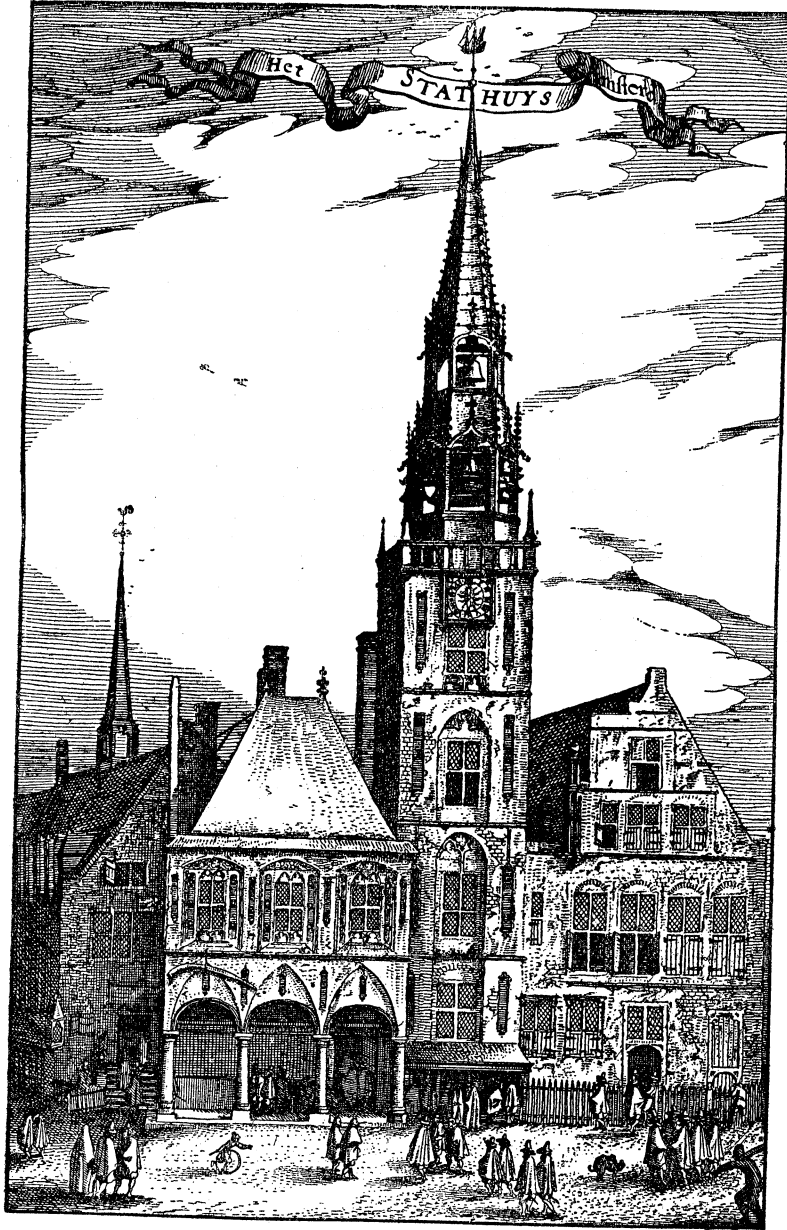
Eindelijk, den 13den Maart 1606, werd de acte van toestemming tot het houden van een synode verkregen; nu was echter de clausule „resumptie” verscherpt tot „revisie”, terwijl bij de Confessie ook nog de Catechismus was gevoegd. Voorts wenschten de Staten vóór de Synode nog een praeadviseerende commissie samen te roepen. Pas den 8sten Mei van het volgende jaar werden de leden dier voorbereidende commissie samengeroepen. Den 26sten Mei 1607 kwam het praeparatief convent bijeen, bestaande uit drie hoogleeraren en dertien predikanten. Plancius was niet uitgenoodigd. Bereikt werd echter niets, daar de revisie de predikanten in twee partijen scheidde, zoodat hier gesproken kan worden van het begin van de formatie van twee partijen, welke zich in 1610 nader zouden organiseeren.

De Staten-Generaal waren dan ook zeer teleurgesteld. Zij hadden gehoopt de eenheid der Kerk te kunnen bewaren, door de formulieren aldus te revidereen, dat zij ruimte boden voor de aanvaarding ervan door de aanhangers van Arminius. Maar de invloedrijkste theologen van de overige vijf provinciën schaarden zich rondom Gomarus en weigerden in de revisie toe te stemmen.

Thans bleek wel, dat een Nationale Synode de meeningen van Arminius met groote meerderheid zou veroordeelen en omdat dit een scheuring in de kerk tengevolge zou hebben, waren de politieken van nu af tegen het houden eener zoodanige synode. Zelfs werden, in 1608, ook de particuliere synoden in Noord- en Zuid-Holland gesloten verklaard.

Zooals wij reeds zagen, was voor het conventus praeparatorius wel Helmichius, doch niet Plancius uitgenoodigd. Diens groote heftigheid in de bestrijding van andersdenkenden zal hieraan niet vreemd geweest zijn. Ook den Amsterdamschen kerkeraad veroorzaakte hij in datzelfde jaar heel wat moeite. Enkele leden oppoeneerden met zooveel heftigheid tegen Plancius, dat de orde der vergadering er zelfs door werd verstoord. Plancius onthield zich daarop geruimen tijd van het bijwonen der vergaderingen, wat reeds in de notulen van 29 November 1607 werd geconstateerd. In de vergadering van 15 Januari 1608 werd van zijnentwege verklaard „dat hij om redenen hem hadde geabsenteert, nochtans niet sonder groote droefnisse, ende verklaerde dat hy dickmael is overvallen geweest van deen en dander dat hem geen respyt en worde gegunt om hem te verantwoorden”. Natuurlijk liet de kerkeraad het daar niet bij. Helmichius werd, met een ouderling, aangewezen om hem te verzoeken, te vermanen en desnoods te gelasten, dat hij volgens zijn ambt en „schuldigen plicht” alle vergaderingen moest bijwonen, ook al had hij klachten tegen bepaalde personen. Voor het overige werden de door Plancius genoemde feiten erkend (31 Januari). Het slot is geweest, dat Plancius aan den last des kerkerads heeft voldaan. Wel moet dus de oppositie heftig zijn geweest, wanneer een man als Plancius, die zekerlijk voor geen klein gerucht vervaard was, daarom uit de vergaderingen wegbleef.

Had hij dus ondervonden, hoe onaangenaam het is, door anderen met heftigheid te worden bejegend, eigen felheid had hij daardoor nog niet afgelegd. Dat bleek, toen hij zich in de eerste maanden van het jaar 1608 met Helmichius tot de Burgemeesteren

HET OUDE STADHUIS, OMSTREEKS 1610

Ets door C. J. Vischer

van Amsterdam wendde om over Arminius te spreken. Plancius had zijn grieven tegen den Leidschen hoogleeraar op papier gebracht en deelde die mede, waarna hij Helmichius aanspoorde om „het sijne daertoe te seggen”. En toen moet deze, volgens Brandt, verklaard hebben, dat Arminius zich van „omtrent twee derden deel van den geheelen hoop dwaelingen of ketterijen”, die Plancius had opgesomd, „ten vollen hadt gesuivert”; en ook „van de rest” moet hij met meer gematigdheid gesproken hebben dan Plancius.

Nu er van een Nationale Synode, waarop de zaak van Arminius behandeld zou worden, geen sprake was, verzocht deze aan de Staten van Holland een rechtbank aan te wijzen, voor welke hij zich kon zuiveren van de tegen hem rondgestrooide „lasteringen”. De Staten bevalen daarop, dat de beide hoogleeraren, Arminius en Gomarus, in presentie van vier predikanten, voor den Hoogen Raad moesten komen. Deze conferentie had 30 Mei 1608 plaats.

Het gevolg was echter, dat de vrede tusschen de beide professoren voorgoed verstoord werd en de twist nu niet langer binnen de muren van de Academie bleef. Midden in den strijd stierf, geheel uitgeput, Arminius, diep geschokt door de houding zijner tegenstanders. Zijn machtige beschermers, Oldenbarnevelt, Wtenbogaert en de Curatoren van de Universiteit, konden hem wel handhaven en steunen in zijn strijd om Staat, Kerk en Hoogeschool vrij te houden van het heerschzuchtige en onverdraagzame confessionalisme, maar zij konden niet beletten, dat verdachtmaking, laster en hoon hem het leven vergalden.

IX

ARMINIUS' OPVOLGER

Sedert Arminius' dood was Gomarus de eenig overgebleven professor der theologische faculteit. De Leidsche burgemeesters en Wtenbogaert drongen sterk aan op Joh. Arnoldi Corvinus als opvolger. Op aanbeveling echter van de Prinses van Oranje werd 17 Maart 1610 Wtenbogaert zelf benoemd. Deze nam die benoeming aan, mits Vorstius als zijn collega werd aangesteld.

Conradus Vorstius was sedert 1596 hoogleeraar aan de Illustre school te Steinfurt in Bentheim. Begin 1610 had hij zijn *Anti-Bellarminus* geschreven en opgedragen aan de Staten-Generaal der Nederlanden, in welke opdracht hij zeer duidelijk te kennen gaf, dat hij met betrekking tot de macht der Overheid in de Kerk en van de onderlinge verdraagzaamheid op het Remonstrantsche standpunt stond.

Van de zijde der kerken kwam evenwel hevig verzet tegen Vorstius. Hare gedeputeerden, Becius van Dordrecht en Plancius, vroegen het advies van de theologische faculteit te Heidelberg en ontvingen na enkele dagen tot antwoord, dat zulk een persoon te Leiden in de academie te brengen hetzelfde was als den brand met olie te willen blusschen. Zijn er dan onder u geen orthodoxe theologen, die waardig zijn het hoogleeraarsambt te bekleeden, zoo vroeg Paraeus in zijn antwoord. En ongetwijfeld bezaten mannen als Plancius, Hommius of Becius door iedereen erkende groote bekwaamheden. Zijn felle bestrijding van Vorstius is misschien voor een deel te verklaren uit het feit, dat Plancius zich zelf waardig oordeelde het hoogleeraarsambt te bekleeden. Maar de curatoren zochten in de eerste plaats bezadigde, verdraagzame geleerden; op die wijze hoopte men den storm te bezweren.

Gewapend met het antwoord der Heidelbergsche faculteit waarschuwden de Gedeputeerden echter met ernst tegen Vorstius, zoowel

bij de Curatoren van de Universiteit, als bij de Staten. In September 1610 kwam Vorstius in Holland, waar hij zich o.a. bij Curatoren en Gecommitteerde Raden van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen trachtte te zuiveren, wat hem daar ook zonder veel moeite gelukte; minder succes had hij echter bij Gomarus en Hommius.

De oppositie tegen Vorstius groeide dan ook met den dag. Den 24sten October 1610 waren Vorstius en Wtenbogaert onder het gehoor van Plancius. Deze liet zich in zijn preek hevig uit tegen allen, die nieuwigheden wenschten in te voeren. Bovendien viel hij Vorstius aan over zijn in de lente van dat jaar verschenen Tractaat over God. Op den daaropvolgenden Woensdag werd een gesprek tusschen beide genoemde mannen en Plancius gehouden in de burgemeesterskamer. Vorstius beklagde zich over de heftigheid, waarmee Plancius zich in verscheidene predikatiën en in het bijzonder in die, welke hij met Wtenbogaert had bijgewoond, over hem uitliet. Na een aantal twistredenen, in welke, volgens Remonstrantsch getuigenis, de Amsterdamsche predikant het onderspit moest delven, ging deze over tot het houden van een rede over het noodzakelijke van de leer der drieëenheid, deze sluitende met de vraag of Vorstius over dit leerstuk rechtzinnig dacht. Driftig antwoordde Vorstius, niet gekomen te zijn om zich aan een geloofsonderzoek te onderwerpen, maar om zich te beklagen over de beledigingen van Plancius en om te beproeven, of hij tot een meer christelijke denkwijze kon worden gebracht. Toen de burgemeester Hooft met den eisch van Vorstius instemde om den grond aan te toonen, op welchen Plancius die vraag gedaan had, zou deze tot zwijgen gebracht zijn en de hoogleeraar de samenkomst geëindigd hebben met Burgemeesteren op te wekken om te waken, dat in hunne stad geen opschuddingen meer mochten worden gewekt door zoodanige predikatiën, terwijl hij Plancius vermaande tot een meer gematigde houding.

Wel meende men, dat dit eenigen invloed op hem zou hebben gehad, maar het tegendeel bleek. Steeds feller werd de tegenstand tegen Vorstius' benoeming; den 10den December 1610 verschenen de kerkelijke gedeputeerden voor de Staten en verzochten haar toch niet voort te gaan met deze benoeming, maar eerst het oordeel van Gereformeerde hoogeschoolen in het buitenland in te winnen over het tractaat „de Deo”.

Hunne bestrijding mocht echter niet baten: den 23sten April

1611 nam Vorstius zijne benoeming aan en daarmee was deze zaak afgedaan, meende men. Toen Vorstius zijn benoeming had aangenomen, nam Gomarus zijn ontslag. Hij ging naar Middelburg, waar de Staten van Zeeland, die de Zeeuwsche theologische alumni uit Leiden hadden teruggeroepen, een Illustre School wenschten te openen.

Vorstius was wel beroepen, maar het hoogleeraarsambt zou hij toch nooit bekleeden. Van alle kanten brak het verzet los. In de Staten van Holland waren het vooral Dordrecht, Amsterdam en Enkhuizen, die zich tegen de benoeming verzetten. Maar vooral de Rechtzinnig Gereformeerde Friesche predikanten stelden, door hun invloed op den Stadhouder en sommige Staatslieden, zich krachtig teweer. Nadat reeds in 't begin van 1611 een anoniem werkje in het licht was verschenen „Over de plicht van een Christenmensch”, waarin de Sociniaansche gevoelens van Vorstius en zijn leerlingen werden aangetoond en Gedeputeerde Staten vele verhooren hadden afgenomen en getuigenissen verzameld van allen, die wat van Vorstius afwisten, verscheen een boek, dat grooten invloed zou hebben. De titel luidde: „Waarschouwinghe aen alle ghereformeerde kercken ende vrome ingezetenen van de vereenigde Nederlanden”. Het bevatte tevens een missive van de E. Heeren Gedeputeerde Staten van Vrieslandt, geschreven aan de E. Heeren Gecommitteerde Raden van Holland. Ook uit Gelderland ontvingen de Hollandsche heeren een bezwaarschrift van Kanselier en Raden. Zelfs Koning Jacobus van Engeland liet door zijn gezant in de Staten-Generaal zijn misnoegen betuigen over Vorstius' benoeming.

Wel verdedigde Vorstius zich tegen alle aanvallen, maar al zijn verdedigingen lokten slechts nieuwe protesten uit. Eindelijk, op den 28sten April 1612, bezweken ook de Gecommitteerde Raden van Holland. Ze besloten, dat Vorstius vooralsnog zijn ambt niet zou aanvaarden en ook niet te Leiden zou blijven wonen, en dit niet om eenige „suspicie van ketterije”, maar enkel en alleen „om verschillende consideratiën van Staat”. Hij vestigde zich te Gouda, doch week in 1618 uit.

Na de beslissing omtrent Vorstius werden twee hoogleeraren benoemd. Gekozen werden de hooggeachte predikant der Waalsche gemeente van Dordrecht, Johannes Polyander à Kerckhoven en Simon Episcopius, een volgeling van Arminius.

Ware er in den toestand van het theologisch onderwijs ook niet spoedig verandering gekomen, dan zou Amsterdam misschien het voorbeeld van Zeeland hebben gevolgd en reeds toen een School voor Hooger Onderwijs hebben gesticht. Den 1sten September 1611 werd met betrekking tot de Amsterdamsche alumni goedgevonden, „dat D. Hallius en D. Plancius de heeren borge-meesteren zullen te kennen geuen, den toestant der beyder hooger schoolen van Leyden ende Franicker, ende ouersulcx te bedencken geuen ofte het niet het sekerste ende raetsamer ware Spilardium met beyde dander studenten Plancium ende J. Theodori in eenige uniuersiteyten van Vranckeryck te verseynden ofte Duytslant”.

X

PLANCIUS

ALS GEDEPUTEERDE VAN DE SYNODE

Sedert het oogenblik, dat verschillende steden van Holland zich voor den Prins verklaarden (1572) en de Hervormde gemeenten zich in deze steden constitueerden, gevoelden de afzonderlijke kerken behoefte zich aaneen te sluiten en in de particuliere of provinciale synoden samen te komen. Het Noorderkwartier ging in dezen voor (synode van Edam in 1572, van Alkmaar, Enkhuizen en Hoorn in 1573), Zuid-Holland volgde weldra (synode van Dordrecht in 1574).

Spoedig na zijn komst in Holland ontmoeten wij Plancius op verschillende synoden als afgevaardigde van den Amsterdamschen kerkeraad. Na korten tijd trad hij daar als een der voornaamste figuren op den voorgrond. Reeds de synode van Alkmaar (1587) verkoos hem tot haar scriba (zoo ook Edam, 1592), terwijl hij verschillende malen de vergaderingen presideerde (Haarlem, 1594; Alkmaar, 1598; Hoorn, 1602; Amsterdam, 1607; Hoorn, 1608).

Ook op verschillende Zuid-Hollandsche synoden was Plancius aanwezig: zoo in Den Haag (nationale synode van 1586) als pleitbezorger van den kerkeraad van Leiden contra de provinciale synode van Haarlem, te Leiden (1592) als afgevaardigde van den kerkeraad van Amsterdam in de zaak Coolhaes; maar vooral als gedeputeerde van de Noord-Hollandsche synode (te Rotterdam, 1594; te Gorinchem, 1595; te Leiden, 1600 en te Gouda, 1601).

Plancius was nl. vele jaren gedeputeerde van de Noord-Hollandsche synode. De werkzaamheden dezer „deputaten” bestonden in: het „staan over de examina” dergenen, die tot den dienst des Woords werden toegelaten; het indienen van remonstrantiën bij de Staten; het uitvoeren van de besluiten der synode aangaande bepaalde personen of kerken. Verreweg het gewichtigste deel

hunner werkzaamheden bestond in de bestrijding van de opkomende „dwaalleer” van Arminius c.s. en de beveiliging van de Kerk tegenover de gevaren, welke haar van die zijde bedreigden.

Als gedeputeerde behandelde Plancius de zaak van Cornelis Wiggersz. te Hoorn, van Taco Sybrandsz. te Medemblik, van Coolhaes te Amsterdam. Hij en zijn mede-gedeputeerde moesten met genoemde personen mondeling of schriftelijk confereeren en over deze conferenties bij een volgende synode rapport uitbrengen.

Hoewel een gedeputeerde als regel slechts voor twee achter-eenvolgende jaren werd gekozen, was Plancius gecommitteerde van 1592 tot 1598 en van 1600 tot 1602.

Een bijzondere beteekenis verkregen de gedeputeerden na de sluiting van de particuliere synoden. Plancius nu was op de laatste synode (die van Hoorn in 1608) weder tot deputaat gekozen en vervulde die taak, totdat, in 1618 te Enkhuizen, de eerstvolgende synode weder bijeenkwam. En „alhoewel D. Plancius nu thien jaren lang de deputatie gedragen heeft ende ten dien aanzien wel zoude moghen verschoont werden so is nochtans goetgevonden, overmits denzelven tijt gedurende geen particuliere Synoden gehouden zyn, dat hy dezelve last noch dragen zal tot het naest te houden synodus”. Op de synode van Edam (1619) werd dan eindelijk, terwijl Plancius bedankt werd voor zijn goede diensten gedurende den tijt zijner deputatie, Jacob Trigland in zijn plaats gekozen.

Het tijdvak 1608—1619 is een zeer bewogen tijdvak geweest in de geschiedenis van de vaderlandsche Kerk. Het zag er niet naar uit, dat met het sluiten van het Twaalfjarig Bestand, nu ook een bestand zou worden gesloten inzake de kerkelijke geschillen. Wel was Arminius den 19den October 1609 gestorven, maar met zijn dood was de strijd niet uit. Gedurende zijn kort professoraat had hij een groote schare van leerlingen en vereerders om zich heen verzameld, die in de kerken de denkbeelden huns meesters verder verbreidden. De Arminiaansche partij werd een macht in de kerken en de Remonstrantie, welke in 1610 te Gouda werd opgesteld, hoewel in de eerste plaats bedoeld als een godsdienstige belijdenis, werd door de tegenpartij als een publieke oorlogsverklaring beschouwd.

Het betrekkelijk onverwachte verlies van Arminius, waardoor de positie zijner geestverwanten verzwakt dreigde te worden, gaf

wellicht aanleiding tot gezamenlijk optreden. De door een 44-tal aanhangers op een waarschijnlijk te Gouda gehouden bijeenkomst ondertekende beroemde Remonstrantie was geen staatsstuk, maar een geloofsbelijdenis en een bede om recht.

In dezen oorspronkelijken vorm is de Remonstrantie echter niet aan de Staten aangeboden. Op aandrang van Oldenbarnevelt is zij gewijzigd: in de plaats van het forsche verweer trad het ootmoedig verzoek; bovendien werd er een pleidooi voor revisie van de belijdenis ingelascht, waardoor het stuk een kerkelijke strekking verkreeg. In dezen nieuwen vorm werd het adres in Mei 1610 bij de Staten ingediend.

Naar deze Remonstrantie kregen de aanhangers van Arminius den naam Remonstranten.

Het eerste gevolg van de ingeleverde Remonstrantie was de Resolutie der Staten van Holland van 22 Augustus 1610, waarbij werd bevolen, dat bij een examen niemand bezwaard zou worden boven de vijf artikelen der Remonstrantie en dat ook niemand, omdat hij daarmede instemde, van den kerkdienst mocht worden geweerd. De hooge regeering was kennelijk op de hand van de Remonstranten. De Resolutie verwekte groot misnoegen.

De gedeputeerden van de Noord- en Zuid-Hollandsche synoden achtten het hun plicht voor de bedreigde Kerk op te komen. Met dat doel verschenen zij den roden November in de vergadering der Staten van Holland en deelden, bij monde van Plancius, mede, dat de Kerk de Resolutie van 22 Augustus niet kon gehoorzamen, tevens verklarende, dat zij bereid waren in een wettige synode te bewijzen, dat de vijf punten der Remonstranten streden tegen Gods Woord, alsmede tegen de Confessie en de Catechismus. Zij verzochten daarom de Staten de lang gewenschte Provinciale Synode bijeen te roepen, waar de vijf artikelen nader konden worden onderzocht.

De Hollandsche Staten, verontwaardigd over wat op dat oogenblik te Alkmaar voorviel*, waren niet genegen onmiddellijk over te gaan tot het bijeenroepen eener Provinciale Synode. Zij besloten daarom een ander middel te beproeven om, zoo mogelijk, de twistenden te bevredigen. Den 23sten December besloten zij tot het houden van een vriendschappelijke conferentie tusschen zes predikanten van elke richting, onder toezicht en presidium van de

* Nl. het onslag van 5 predikanten door de classis.

Staten of hare gemachtigden. De bijeenkomst zou plaats hebben op den 10den Maart 1611 te 's-Gravenhage. Daar zou men zien, of „sij met den anderen op deselve vijf Poincten souden moogen verdraagen” en zoo niet, dan „te maaken statum quaestionis”.

Een eerste vraag was: hoe zullen de leden dier conferentie benoemd worden? Hiervoor kwamen de Gedeputeerden der beide Hollandsche synoden 24 Januari 1611 in Den Haag samen. Besloten werd elke classis te verzoeken één uit hun midden ter vergadering naar Amsterdam te zenden op 22 Februari, teneinde met de gedeputeerden de zes personen voor de conferentie aan te wijzen. Zeventien predikanten waren op dien dag te Amsterdam aanwezig; Plancius was voorzitter. Benoemd werden: R. Acronius, L. Fraxinus, P. Plancius, J. Bogardus, J. Becius en F. Hommius.

Den 10den Maart waren ze in Den Haag present en den 11den verschenen de 6 Remonstranten Wtenbogaert, van de Borre, Poppius, Grevinchoven, Corvinus en Episcopus in de Staten van Holland. Wegens ziekte van Oldenbarnevelt was Berck, pensionaris van Dordrecht, voorzitter.

Plancius en de zijnen wenschten zich beschouwd te zien als synodale gedeputeerden, een zienswijze, waarmede de Remonstranten zich echter niet konden vereenigen. Zoo waren zij wel genoodzaakt om van de bevoegdheid, welke zij naar hunne overtuiging wettig bezaten, afstand te doen, al deed Plancius nog herhaaldelijk moeite als vertegenwoordigers van de Kerk te worden erkend.

Het eerste, wat door Plancius c.s. verricht werd, was het indienen eener remonstrantie, welke tegen die der Remonstranten gericht was en die hunne meening, of, zooals zij verklaarden, die der kerken, over de betwiste punten behelsde. Naar deze op de vergadering te Amsterdam opgestelde Contra-Remonstrantie kregen de Confessioneele den naam van Contra-Remonstranten. Gedurende de conferentie moest Plancius meermalen tot de orde geroepen worden en ook Grevinchoven begon eveneens hatelijk te worden: „Het is aenmerkelijk (zegt de Memorie), dat in dese sessiën, bijnae soo dickmaels als Plancius yet begonste te seggen, Festus (Hommius) hem vermaende de personalia, daer hij doorgaens mede besich was, na te laten.”

Tot 20 Mei duurden de onderhandelingen. De zaak zelve was daarmee niet geëindigd, want de laatste geschriften, tusschen de

beide partijen gewisseld, werden eerst in October van dat jaar bij de Staten ingediend. Op den zosten Mei 1611 vaardigden de Staten een Resolutie uit, waarbij zij de kerkedienaars gelastten elkander met broederlijke en Christelijke liefde te bejegenen en in hunne predikatiën sober en matig van de punten, genoemd in de Remonstrantie, te handelen.

Naarmate de overheid zich steeds meer gezag in kerkelijke zaken aanmatigde en de zwaarigheden in verschillende kerken, o.a. in Alkmaar, Leiden en Rotterdam, met den dag toenamen, werd het verlangen naar een Nationale Synode steeds krachtiger. Den 19den April 1611 werd tijdens de vergadering in Den Haag een request opgesteld aan de Staten-Generaal. Maar de Staten namen nog geen besluit „overmidts het afwesen van de meerendeel van de Provinciën” en evenmin kreeg men een gunstig antwoord, toen eenige maanden daarna het verzoek herhaald werd.

Het volgende jaar werd de poging nog eens gedaan. Door de synodale kerk van Amsterdam werd een vergadering in Den Haag uitgeschreven op 25 September 1612. Uit alle provinciën behalve uit Utrecht kwamen twee predikanten. Uit Noord-Holland kwamen Plancius en Hallius, uit Zuid-Holland Hommius en Fraxinus.

Men bracht een bezoek aan Oldenbarnevelt, die o.m. verklaarde, dat een Nationale Synode thans niet dienstig was. Nu vroeg men ook Maurits en Willem Lodewijk, die toen in Den Haag was, de zaak te willen helpen bevorderen, wat zij ook deden. Den 27sten September verschenen de predikanten in een bijna voltallige Staten-Generaal (alleen Utrecht ontbrak) en overhandigden daar een remonstrantie. Den 29sten September ontvingen zij antwoord. De Staten-Generaal behartigen „den welstant, ruste, vrede” in de Kerk van Christus; zij zullen dat blijven doen. Als al de provinciën hierop gelast zijn, zullen zij op het verzoek resolveeren.

De predikanten, wel bemerkend, dat Holland en Utrecht de zaak tegenhielden, zonden toen nog een commissie naar Wtenbogaert, om zijn medewerking te vragen voor de Synode, die hij beloofde, maar op voorwaarde, dat er revisie van Catechismus en Confessie zou plaats hebben. Hommius en Wtenbogaert namen op zich „om met ernst samen te bedencken een bequame wech des vredes”. Daarvoor zouden er uit de mannen, die ter Haagsche conferentie aanwezig waren geweest, van elke partij drie samenkomen.

Bij de Gereformeerden vond het plan geen algemeene instem-

ming. Ook Plancius waarschuwde voor „de nieuwe moderatie”. Den 26sten Februari 1613 kwamen de zes toch bijeen (te Delft) maar de gecommiteerden van Noord-Holland deden niet mee. Ook hier kwam men niet veel verder, al waren de Contra-Remonstranten tevreden over het verrichte. Hommius wist ook Plancius geheel te bevredigen en Plancius den kerkeraad van Amsterdam.

In het najaar (17 September 1613) had wederom een soortgelijke vergadering plaats van Contra-Remonstrantsche predikanten als een jaar vroeger in Den Haag was gehouden, thans in Amsterdam. Onder de negen aanwezigen was ook Plancius. Weder werd een remonstrantie opgesteld van denzelfden inhoud als die van 27 September 1612, maar men reisde er niet mee naar Den Haag, omdat men wist, dat sommige provinciën absent waren.

Besloten werd een geschrift uit te geven, waarin de leer der Remonstranten gesteld werd tegenover die der kerken en tevens mede te deelen, hoe zij tegen den zin der gemeenten leeraars in en uit de bediening drongen en de Overheden ophitsten en voorts bij de Magistraten er op aan te dringen, dat de onderdrukking dier kerken mocht ophouden.

Steeds meer werden de gemoederen verhit en laster en verdachtmaking waren aan de orde van den dag. Veel opschudding bracht ook het doopen van een kind van een stiefdochter van Wtenbogaert door Plancius (14 Februari 1613). Wtenbogaert bood zelf het kind ten doop aan. Plancius deed toen niet de toenmaals gebruikelijke vraag, „of hij de leer, die in het Oude en Nieuwe Testament en in de artikelen des Christelijken geloofs begrepen was, en diensvolgens in de Christelijke Kerk geleerd werd, niet bekende de volkomen leer der zaligheid te wezen”, maar veranderde deze vraag aldus: „of hij de leer die hier geleerd werd en voorts in het Oude en Nieuwe Testament . . .”. Wtenbogaert merkte dit niet op en antwoordde eenvoudig: ja; iets wat aanleiding gaf, dat men hem van verandering van meening verdacht, wat hem bewoog zijn gevoelen in een brief aan Plancius ronduit te ontwikkelen. Plancius bleef echter in zijn ijver tegen de Remonstranten volharden. In het najaar beschuldigde hij met anderen Wtenbogaert zelfs van de overgave van Wezel (5 September 1613), ja, in 1615 zelfs van landverraad en heulen met de Jesuïeten.

Burgemeesteren van Amsterdam deden een poging „om in dese droevige scheuring der kerken tot goede eenicheyt te comen”. Zij

stelden een zeker concept voor „waerna de predicanten int predicken haer souden hebben te dragen”. De kerkeraad besloot (11 December 1613) de predikanten Hallius, Plancius en Rolandus naar Burgemeesteren af te vaardigen, om hun mede te deelen, „dat het voorss. concept streckende is tot beswaernisse onser consciencien”.

Nog minder slaagden de Staten van Holland er in partijen tot onderlinge verdraagzaamheid over te halen, toen zij den 23sten Januari 1614 na zeer rijp beraad een door Hugo de Groot opgestelde Resolutie tot vrede der Kerk uitvaardigden.

In dit merkwaardig staatsstuk wordt den kerkedienaren bevolen, wat zij omtrent 's menschen zaligheid en verdoemenis moeten leeren, en dat kwam in hoofdzaak overeen met de Remonstrantsche zienswijze. Daarentegen werd hun verboden om „hooge disputen” op den kansel te brengen; ook om hen te molesteeren, die het in de vijf artikelen der Remonstrantie neergelegde belijden, doch de andere stukken van de Confessie en den Catechismus „toestaan”. Het lukte vrijwel deze Resolutie eindelijk aangenomen te krijgen, al bleven Amsterdam, Edam en Enkhuizen er afkeerig van.

Hoe goed en prijzenswaardig de bedoeling der Staten ook was, de tijd was er niet naar om van dit staatsbesluit eenige goede vruchten te verwachten. Want, daar de resolutie veel meer in Remonstrantschen, dan in Contra-Remonstrantschen geest was opgesteld, kon zij wel de goedkeuring der Remonstranten wegdragen, maar waren de Contra-Remonstrantsche predikanten er nagenoeg allen tegen.

Het verzet tegen deze Resolutie ging in hoofdzaak uit van den Amsterdamschen kerkeraad. Waren onder Arminius nog Plancius en Helmichius de leidende persoonlijkheden in zijn strijd tegen de onrechtzinnigheid, thans waren het voornamelijk Plancius, Rolandus en Trigland. Aan hun groote geleerdheid, theologische kennis, kerkrechtelijke bekwaamheid en onbluschbaren moed werd ook zelfs door de tegenstanders hulde gebracht.

De kerkeraad oordeelde (14 Augustus 1614), dat door de Resolutie der Staten „de Leere der Gereformeerde kercken gelastert ende genochsaen de leere der Godlycke verkiesinge werdt uijt de kercken geweert”. Er werd besloten, „te scrijuen aan eenige vertroude broederen tot Enckhuijsen, Dordrecht, Edam ende Schidam om haer te vermanen dat zij dese saecke met de naeste broederen die de saecke goet mejnen willen communicereen” om hen

daarna van advies te dienen. Aan de predikanten Plancius, Ursinus, Rolandius en Triglandius werd opgedragen „omme tot een preparatie dit boeck te ouersien ende het gene daer in bevonden wort gaende tegen de waerheyt ende streckende tot Lasteringe van de Christelycke Religie, by geschrift te stellen”.

De gevolgen van de Resolutie tot den vrede der kerken openbaarden zich spoedig in den vorm van een nog veel grootere verdeeldheid. Met dit concept van moderatie of formulier van Eenigheid, zooals men de Resolutie ook wel betitelde, in de hand, onderdrukten de overheden in menige Hollandsche plaats de Contra-Remonstranten.

Daarom meenden de Amsterdamsche predikanten, dat de Amsterdamsche kerk, welke nog altijd de synodale kerk was, een samenkomst van Rechtzinnige predikanten uit andere plaatsen in de provincie moest uitnoodigen om onderling overleg te plegen, te meer nu aanvragen bij de Staten-Generaal tot het houden van een Nationale Synode toch geen succes zouden hebben. Amsterdam riep daarom in eigen stad enkele malen vergaderingen samen van kerkelijke afgevaardigden uit de onderscheidene provinciën, niet-officieele synoden dus, welke door de Remonstranten dan ook als „heimelijke synoden” betiteld werden en waarover men begrijpelijkerwijze weinig gesticht was.

De eerste hiervan had, niettegenstaande de Staten van Holland, op voorstel van Oldenbarnevelt, de regeering van Amsterdam in overweging gaven zulk een in hun oog onwettige vergadering niet te gedoogen, toch, met medeweten dier Overheid, plaats (van 16 tot 19 September 1615), onder voorzitterschap van Joh. Fontanus (Gelderland). Als gedeputeerden van de Amsterdamsche kerk werden Plancius en Hallius afgevaardigd. Besloten werd o.m. een remonstrantie op te stellen, waarin aangedrongen werd op het houden van een Nationale Synode. Als opstellers daarvan werden aangewezen: Hallius, Plancius, Henr. Rosaeus en Festus Hommius.

Een tweede diergelijke samenkomst werd in het volgende jaar (van 28 Juli tot 3 Augustus 1616), eveneens te Amsterdam, gehouden. De oude Plancius werd tot praeses verkozen. Waarschijnlijk werd in November 1617 een derde vergadering van dezen aard gehouden, waarvan echter geen stellige berichten aanwezig zijn.

Inmiddels deden de Staten van Holland moeite ook Amsterdam te overtuigen van de wenschelijkheid de befaamde resolutie tot

den vrede der kerken ook in het hoofdcentrum van het verzet daartegen in werking te stellen. Daartoe werd een commissie uit de Staten naar Amsterdam gezonden en werd de resolutie door den jongen, doch bekwamen Hugo de Groot voor den raad verdedigd in een twee uren durende rede, waarin hij als de groote voorwaarde voor den bloei der religie en van de welvaart van het gemeenebest de tolerantie verdedigde. Corn. P. Hooft was voor, Reinier Pauw echter tegen De Groot's advies. Ten slotte handelde men overeenkomstig de wenschen van Plancius, Trigland en andere onverzettelijke hoofden der Contra-Remonstrantsche gemeente (23 April 1616).

In Januari 1617 trachtten de Remonstranten nog eens de Staten tot scherpere toepassing van de Resolutie te bewegen, maar tevergeefs. De Heeren durfden het niet meer aan. De zon der Remonstranten begon merkbaar te dalen, toen ook Maurits zijn afkeuring te kennen gaf over de onderdrukking der Calvinisten.

Van beide zijden werd een groot aantal polemische geschriften in het licht gezonden, waarin niet alleen over beginselen werd gestreden, maar waarbij ook personen het moesten ontgelden. Dat Plancius daaraan niet ontkwam, zal ons zeker niet verwonderen. Vooral was het de bekwame Utrechtsche predikant Jac. Taurinus, door de Gereformeerden, zinspelende op zijn gelatiniseerden naam, „de stootende stier” genoemd, die met groote vinnigheid in zijn polemiëc Plancius, Trigland e.a. aanviel. Gedurig ging hij in Amsterdam de preeken van Plancius hooren, daarbij steeds aanteeeningen makend. In zijn boek „Van de onderlinge verdraagzaamheydt” verwijt hij den Amsterdamschen Broederen, vooral Plancius en Trigland, de scheuring in de Kerk gemaakt te hebben. De Magistraat verbood het boek, om de eer van den kerkeraad en zijn Evangeliedienaren hoog te houden. Taurinus verdedigde zich door er op te wijzen, dat Trigland een boek tegen hem had geschreven en Plancius zijn gevoelens in zijn prediking van 24 en 27 September 1615 belasterd had; ja, Plancius had hem op zijn schrijven zelfs geen antwoord gezonden. Taurinus en Wtenbogaert hadden zich bovendien over dit alles bij Burgemeesteren beklaagd. Plancius werd door Taurinus aangesproken over zijn onbetamelijke uitvallen tegen de Remonstranten; zelfs had hij conferentiën met dezen in tegenwoordigheid van notarissen.

Behalve heimelijke Nationale Synoden hadden er, eveneens op

initiatief der kerk van Amsterdam, in die stad reeds van 1612 af, maar vooral sedert 1617, nog andere vergaderingen plaats, te vergelijken met de Particuliere of Provinciale Synoden, daar hiertoe alleen afgevaardigden uit de beide Hollanden werden opgeroepen, vergaderingen, die den naam droegen van „Vergaderingen van Correspondentiën”. Soms werden er verscheidene in één jaar gehouden. Hier werden vooral de belangen der doleerende kerken besproken. Tegen den zin der gemeenten waren aan verscheidene kerken Remonstrantsche predikanten opgedrongen, wat het ontstaan van kerken in doleantie ten gevolge had. Meer en meer trokken de Staten van Holland de kerkelijke zaken aan zich of wilden zij die behandeld zien door de plaatselijke overheden. Dit noopte toen „verscheydene, soo beswaerde ghereformeerde Predikanten als kercken, raed ende troost” te zoeken bij den kerkeraad van Amsterdam. Deze heeft toen geen beter middel geweten, dan „in die stadt harer residentie te doen aenstellen eenige vergaderinghen van ghetrouwe Predikanten uyt andere kercken ende Classen van Suyt ende Noorthollant”, met wie de kerkeraad kon raadplegen en die met hem „den beswaerden eenichsins behulpsaem souden moghen sijn”.

Op een zoodanige Vergadering van Correspondentie, onder voorzitterschap van Petrus Plancius den 25sten Januari 1617 te Amsterdam gehouden, werd de Acte van Separatie geteekend, waarbij alle broeders werden aangemaand, om zich af te scheiden van de „kerkenbedroevers en beroerders”, volgens de woorden van Paulus in zijn brief aan de Romeinen, cap. 16 vs. 17. Sommige Contra-Remonstranten maakten bezwaar deze acte van scheuring te teekenen. Plancius was, als voorzitter de eerste onderteekenaar. Zij die een minder radicale afsnijding voorstonden, legden dit neer in de Acte van Unie, die in Juli 1617 in de Haagsche Vergadering van Correspondentie werd voorgesteld.

Het optreden der Contra-Remonstranten werd steeds heftiger. Den 19den Februari 1617 plunderde een opgeruide menigte te Amsterdam het huis van Episcopius' broeder, den aanzienlijken Remonstrantschen koopman Rem Egbertsz. Bisschop, zonder dat de Amsterdamsche regeering eenige moeite deed dit te beletten. Vooral toen Prins Maurits, aangevuurd door zijn neef Willem Lodewijk en den Engelschen Koning Jakobus I, steeds meer tot de Contra-Remonstrantsche partij overhelde, werd de oppositie van de Hol-

landsche Staten moeilijk. Den 23sten Juli koos deze openlijk partij door met groot gevolg de godsdienstoefening der Contra-Remonstranten bij te wonen in de Kloosterkerk in Den Haag.

Inmiddels begon men in de Staten-Generaal ook de kwestie van het houden eener Nationale Synode ter hand te nemen. In Mei trachtten de vier provinciën Zeeland, Friesland, Gelderland en Groningen de Staten-Generaal er voor te winnen. Maar Oldenbarnevelt en de zijnen, die in de Staten van Holland de Libertijnsche meerderheid vormden, wilden daarvan niets weten.

Geprikkeld door het openlijk partij kiezen van Maurits en wel bemerkend, dat de voorstanders eener Nationale Synode met den dag talrijker werden, dreef Oldenbarnevelt in de Staten van Holland de befaamde „Scherpe Resolutie” door (4 Augustus 1617), daarmee een einde makende aan een tijdvak van voortdurende aarzeling. Zij hield in, dat de Staten van Holland geen synode wenschten en dat het oppergezag in kerkelijke zaken bij haar berustte. De regenten der steden werden geautoriseerd alle gewone middelen aan te wenden „omme de goede inghesetenen in ruste en stilte te houden”, zoo noodig door het aannemen van meer volk onder de wapenen. Verschillende steden namen „waardgelders” in dienst.

Maar nu zetten ook de Staten-Generaal door en den 29sten September 1617 verklaarden Zeeland, Friesland, Groningen en Gelderland met de afgevaardigden uit Amsterdam en de andere „goede steden” in Holland zich voor de uitschrijving eener Nationale Synode, waarvoor op 4 October een voorbereidende commissie werd aangewezen. Wat ook de meerderheid van de Staten van Holland deed om dit besluit ingetrokken te krijgen, het bleef gehandhaafd, al liet de uitschrijving zelve nog geruimen tijd op zich wachten.

Nu drongen de Remonstrantsche steden aan op het houden van een Provinciale Synode in plaats van een Nationale, daarbij gesteund door enkele theologen uit de andere provinciën. Zij wilden verder de synode zien samengesteld uit een gelijk aantal predikanten van beide richtingen, wier deputatie hoofdzakelijk zoude geschieden door de Staten. De andere steden hielden echter vast aan een Nationale Synode.

Den 3den Maart 1618 werd in den Amsterdamschen kerkeraad een schriftelijk vertoog, door de kerk opgesteld, voorgelezen, „in

sich vervatende de Redenen waerom dese kercke niet en coste verstaen tot het houden des Synodi Provinciael, maer datmen moet ende behoort te blyven, byde Resolutie genomen by het meerderdeel der Provincien, van het houden des Synodi Nation:”. Dit vertoog werd „eendrachtich by alle stemmen geapprobeert, ende van de vergadering voor goet gekent”.

Bij dezen stand der kwestie vatten de Amsterdamsche burgemeesteren het voornemen op een groote vergadering samen te roepen om te beproeven, of alsnog een voorstel zou kunnen worden ontworpen, waarmee de partijen in Holland zich alle zouden kunnen vereenigen.

In de „kercke-kamer aen de nieuwe zijde” kwam op 6 en 7 Maart 1618 de vergadering bijeen van de vier burgemeesters, twee van de zes en dertig raden, de pensionaris Adrian Pauw, en de burgemeester van Enkhuizen als politieken; de hoogleeraren Polyander en Thysius met vier predikanten van buiten en al de predikanten van Amsterdam als kerkelijke personen. De kerkeraad had Rolandus, Plancius en Casparus aangewezen om in het particulier de theologen van buiten aan te spreken.

Onder de kerkelijken heerschte dan ook volkomen eenstemmigheid. Het resultaat van deze vergadering was, dat de Amsterdamsche burgemeesteren thans beslister dan ooit in de Staten van Holland bleven aandringen op het houden van een Nationale Synode, waartoe zij reeds 23 Maart een geschrift bij de Staten indienden en 23 Mei nog één, waarin zij aantoonde, waarom de geschillen door de Provinciale Synode niet konden worden weggenomen.

Niettegenstaande de voortdurende oppositie van Utrecht en de meerderheid van Holland's staten werd sedert het laatst van Juni 1618 de samenroeping eener Nationale Synode in de Staten-Generaal met kracht doorgezet. Den 25sten Juni werd besloten, dat zij den 1sten November te Dordrecht zou worden geopend.

Toen daarop Holland en Utrecht zich steeds nauwer verbonden om desnoods tot gewapend verzet over te gaan, werden door de Staten-Generaal krasse maatregelen genomen om den tegenstand te breken, wat door het beleidvol en doortastend optreden van Prins Maurits volkomen gelukte. Den 28sten Juli's morgens vroeg dankte hij op de Neude te Utrecht de waardgelders af. En toen daarop de vroedschap werd verzet, volgde spoedig de toestemming van Utrecht tot het houden van de Nationale Synode.

In het laatst van Augustus dankten ook de Hollandsche steden, daartoe ernstig aangespoord door de Staten-Generaal, de waardgelders af, maar Oldenbarnevelt en zijn aanhangers wilden nog van geen Nationale Synode weten. Toen volgde den 29sten Augustus de gevangenneming van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en Hogerbeets. Hierop werd in verschillende steden van Holland de wet verzet: de Libertijnsche regenten werden uit hun ambt ontzet en de opengevallen plaatsen door Calvinistisch-gezinden magistraten ingenomen. Thans volgde ook de toestemming van de Staten van Holland tot het houden van de Nationale Synode.

Ter voorbereiding voor de te houden Nationale Synode kwamen in de verschillende provinciën Provinciale of Particuliere Synoden bijeen. Die van Noord-Holland, te Enkhuizen gehouden, bepaalde o.m., dat Petrus Plancius met Hermannus Gerardus (predikant te Enkhuizen) als gedeputeerden naar de synodale vergadering van Zuid-Holland te Delft zouden gaan, omdat men meende aldaar „de meeste swaricheyt te sullen vallen”. Ook op de synode van Leiden, van 23 Juli tot 17 Augustus 1619 gehouden, waren beiden als gedeputeerden aanwezig.

Naast Rotterdam was er bijna geen stad in Holland meer, die nog Remonstrantsch-gezinde predikanten had; ook te Hoorn deden de Contra-Remonstranten alle moeite om ze „te doen stilstaen”. In December 1618 kwamen daar de beide gedeputeerden Plancius en Gerardus, met nog vijf predikanten en twee ouderlingen in vergadering bijeen, waar ze, met eenige magistraatspersonen, terstond de beide predikanten Johannes Walesius en Johannes Arnoldus (Rodingenus) afzetten en Isaäk Welsing, den derden leeraar, in zijn dienst schorsten.

Inmiddels was, op den 13den November 1618, de te Dordrecht bijeengekomen Nationale Synode hare zittingen begonnen. Als Noordhollandsche gedeputeerden verschenen aldaar de predikanten: Rolandus en Triglandus van Amsterdam, Van Doreslaer van Enkhuizen en Bartholdus van Monnikendam. De oude Plancius was dus door jongere krachten vervangen. Zooals te verwachten was werd het gevoelen der Remonstranten door de Dordtsche Synode veroordeeld. Predikanten, die zich niet wilden onderwerpen, werden afgezet of verbannen. Verschillende hunner verlieten het land. Hun komst te Antwerpen zal de aanleidende oorzaak geweest zijn van het verschijnen van een pamflet aldaar,

waarin Plancius en de Gomaristen aan de kaak worden gesteld. Het titelblad, dat hierbij wordt weergegeven (zie bldz. 55), stelt Plancius met zijn hoogen rug op den preekstoel voor, terwijl de duivel hem in de ooren blaast, wat hij moet zeggen. Wel werd dus Plancius als een der voormannen van de Contra-Remonstrantsche beweging beschouwd.

XI

DE ZENDING

Plancius kan als de eigenlijke vader onzer zending worden beschouwd. Hij wist de reeders, die de tweede vloot naar Indië, onder Jacob Cornelisz. van Neck en Wybrant Warwijck, uitrustten, te overtuigen van het groote belang van de aanwezigheid van geestelijke verzorgers der opvarenden op de door hen uit te zenden vloot en tot aan zijn dood toe bleef hij de ziel van alle bemoeiingen, welke de Amsterdamsche kerk zich gaf met betrekking tot Indië. Het resultaat van Plancius' aandringen bij de reeders was, dat deze zich tot de Burgemeesteren wendden met het verzoek, dat eenigen van de studenten, die op stadskosten in de theologie studeerden, indien zij daartoe bereid werden gevonden, met hunne schepen zouden uitvaren om Gods Woord onderweg en daar te lande te verkondigen. Burgemeesteren wezen een drietal daartoe aan. Daar deze hiertoe blijkbaar niet genegen waren, bracht Plancius het verzoek van de reeders over aan den kerkeraad om deze personen daartoe te brengen en te vermanen (5 Maart 1598). Ds. Plancius en ds. Halsbergen werden daarop hiertoe gecommiteerd, maar ook hunne pogingen mislukten, naar het schijnt. Althans van uitzending van deze personen is verder geen sprake.

Toch komen op de vloot van Van Neck en Warwijck, die den 1sten Mei Texel verliet, twee „predicanten” voor, nl. Philips Pieters van Delft en Jacob Mattheus. Het waren onbevoegden, welke met den naam van ziekentrooster of krankenbezoeker werden bestempeld. De laatste voer op het admiraalsschip en keerde dan ook in Juli 1599 met Van Neck terug; de eerste voer op het vice-admiraalsschip en maakte dus met Warwijck den tocht naar Ternate mede, zoodat hij pas in Augustus 1600 in het vaderland terugzag. Beiden hadden gedurende de reis zich als predikant gedragen; niet enkel hadden zij predikatiën gehouden, maar ook hadden zij

gedoopt, ja zelfs het Heilig Avondmaal bediend. Dit onbevoegd uitoefenen van Doop en Avondmaal bracht hen in aanraking met de Classis, die hen wel niet had aangesteld, maar toch begreep zich met deze gevallen te moeten bemoeien en de betrokkenen te vermanen. Beiden verklaarden uit noodzaak te hebben gehandeld, daar bevelhebber en schepelingen hen er toe dwongen. Jacob Mattheus verscheen 4 October 1599, betuigde zijn leedwezen over het gebeurde, werd deswege vermaand en moest een propositie doen voor den kerkeraad. Voor de eerste maal droeg de Classis met betrekking tot Indische zaken iets op aan den kerkeraad.

Een maand later (21 November 1599) verscheen Jacob Mattheus weder voor de Classis, voornemens zijnde andermaal uit te varen. Hij deed nu het verzoek op deze reis te worden geautoriseerd tot doopen. Na ernstige beraadslaging werd besloten een nieuw ambt, dat van „vermaner” te scheppen. Zulk een persoon mocht een „profetische vermaning” houden en doopen, zonder echter met een predikant gelijk te staan. Men achtte het echter absoluut noodzakelijk, dat een zoo groote menigte van Christenen, als zich op de Indische vloten bevond, niet zonder onderricht bleef gedurende hunne reis, terwijl het op dat moment volstrekt onmogelijk was een bevoegd predikant te vinden, die bereid was mede te gaan. Tevens hoopte men, dat hij de gelegenheid mocht krijgen „om den menschen aldaer in de duysternisse sittende in de waere Gristelyke religie te onderrichten”. In deze woorden ligt de geboorte der Protestantsche zending in Indië opgesloten (21 November 1599).

Met Philips Pietersz. ging het bijna evenzoo. Toen hij weer uit zou varen, werd hem door den kerkeraad een instructie medegegeven, waarin hem het doopen werd toegestaan. Plancius deed nog een poging, dat hij ook het Avondmaal zou mogen bedienen, maar de Classis wees dit van de hand.

Ook voor de derde Amsterdamsche vloot (in 1599 onder Steven van der Haghen uitgevaren) achtten de reeders leiding der godsdienstoefeningen aan boord gewenscht. Daarom werd 12 November 1598 besloten, dat de schepen voorzien zouden worden van predikanten en ziekentroosters en riep men weder de hulp van Plancius daartoe in, die aan den predikant van Oude Tonge zou schrijven.

Ging het initiatief tot uitzending van predikanten of vermaners dus in de eerste jaren geheel uit van de reeders, daartoe aangespoord door Plancius, weldra begreep ook de Kerk in dezen haar taak. Op de Particuliere Synode van Amsterdam (1601) werd een gravamen van den kerkeraad van Amsterdam behandeld, waarin gevraagd werd, „of het niet stichtelyck en sy na eenige ghequalificeerde dienaren des woorts wt te sien, dewelcke op de Oost-Indische uytvarende schepen in de reyze als oock te lande overghecomē sijnde den dienst des woorts bedienen of bewaren souden” (18 Juni 1601). Eenzelfde opdracht gaf ook de Zuid-Hollandsche synode, in datzelfde jaar te Gouda gehouden, aan de onder haar ressorteerende classes. Uit die opdracht blijkt tevens, hoe de Kerk ervoor wilde waken, dat geen personen zouden worden uitgezonden zonder haar consent en examinatie.

Zoo begon de Amsterdamsche kerkeraad reeds vroeg een gewichtige plaats in te nemen op dit terrein. Den 4den April 1602 besloot hij de ziekenbezoekers, die op Oost-Indië hebben gevaren en wederom derwaarts willen gaan, voor zich te laten komen, om te onderzoeken, hoe zij zich van hun taak hebben gekweten en om tevens aan hen een schriftelijke commissie en instructie uit te reiken.

In dat jaar smolten de verschillende compagnieën samen tot ééne geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. In het eerste octrooi, dat voor den tijd van 21 jaar werd verleend, wordt over den godsdienst volkomen gezwegen. Toch was het karakter van de Compagnie niet godsdienstloos. Vanzelf sprekend namen ook haar schepen ziekentroosters, proponenten of predikanten mee, zooals dit sinds 1598 gebruikelijk was. De instructie voor den eersten Gouverneur-Generaal draagt aan Pieter Both het toezicht en de macht over de predikanten en schoolmeesters op, die niet alleen voor de Europeanen moesten zorgen, maar ook de bekeering van de onchristenen en de leering derselver jeugd moesten bevorderen, „teneinde den naam van Christus verbreid en de Compagnie-dienst mag bevorderd worden naar behooren”. Het tweede octrooi, van 22 December 1622, spreekt dan ook van „conservatie van het publieke geloof”.

Dit was geheel in den geest van de Nederlandsche geloofsbelijdenis, die in art. 36 uitsprak, dat de overheid ook de hand te houden had aan den heiligen kerkdienst. Zoo had dus de Regeering

Een cozt verhael/ hoe ende in wat maniere die
Gommarissen van Hol-

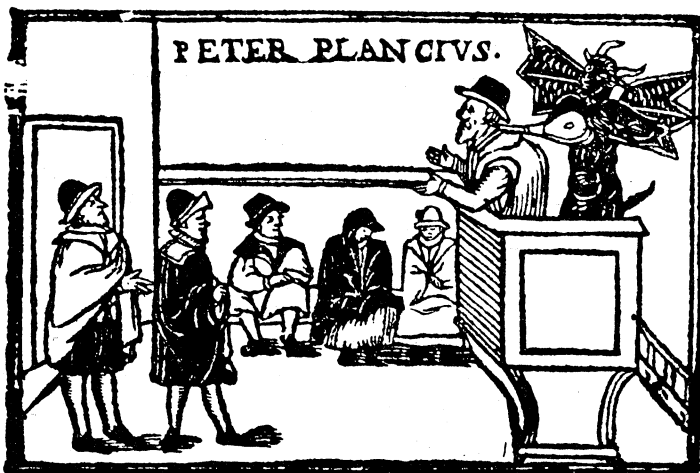
lant/Hemel en eerde willē innemen met eenē Nach/
Mer die Leere ende Proffessie van Plancius/ soo sal Roomen
en het ghebeele Roomsche Rijck vergaen / en die Gommari-
ssen sullen alleen blijven staen.

En nae die Leere van Calbfnus die ny in die

Synode beuesticht wort

soo is Godt die oorsaeck van alle sonden die van
den Duuel ende die menschen ghedaen worden/ soo dat
Lucifer in den Hemel sal gaen soo hebben sy bouen
ende beneden.

Ghesteldt in Rijme, ende Ghemaect door
een Lieff-hebber.

**C' Hantwerpen / By Abraham Verhoeuen / op de
Rombaerde Weste / inde gulde Sonne. 1619.**

in Indië zich ook met de plaatsing van predikanten in te laten.

Reeds den 27sten Februari 1603 besloten de H.H. XVII om te zien naar geschikte personen, bekwaam, „omme Godts woort voor te dragen ende 't volck jegens alle superstitie ende verleydinge der Mooren ende Atheïsten uyt de H. Schrifture te vermanen”. De Amsterdamsche kerkeraad benoemde een commissie, bestaande uit de predikanten Plancius en Helmichius, die „alle crancbesoekers de welcke de companie van oost-indien zouden moghen aen nemen zullen examineren ende rapport aan den kerken raet zullen doen om alsdan bij denzelfden daerin te handelen soo als hun best raetsaem zal duncken”. Tot 1615 kunnen wij uit de kerkeraadspocollen de namen van hen, die als krankenbezoekers door deze commissie geëxamineerd werden, geregeld vervolgen.

Niet altijd was het even gemakkelijk geschikte personen hiervoor te vinden. Herhaaldelijk kondigden de Amsterdamsche predikanten van den kansel af, dat er op de reis en in Indië groote behoefte was aan kerkelijke voorgangers en wekten zij hun hoorders op, zich voor dien arbeid beschikbaar te stellen. Zelfs verklaarden zij zich bereid, opleidingscursussen te geven voor allen, die er over dachten om in den dienst van de O.I.C. te treden ter voorziening in de geestelijke behoeften der schepelingen, van de dienaren der Compagnie in Indië en van de Inlandsche Christenen aldaar. Zoo werd op 12 December 1606 door de Amsterdamsche predikanten in een, in het bijzonder daartoe belegde samenkomst, een begin gemaakt met de onderwijzing van een zestal personen.

Van de zijde der Bewindhebbers werden deze werkzaamheden der predikanten bevorderd door aan de aanstaande candidaten voor het ambt van ziekentrouster gedurende den tijd hunner voorbereidende studiën een geldelijke ondersteuning te geven. Bovendien werd reeds in Maart 1605 door H.H. XVII besloten een viertal studenten voor hun rekening te laten studeeren om later als predikant naar Indië te worden uitgezonden. Plancius en Halsbergen namen dan ook in 1606 examen af aan den Leidschen student Abraham Specx, die op kosten van de Compagnie zou studeeren voor predikant in Indië.

Toen de Kerk zich eenmaal was gaan wijden aan haar nieuwen taak, waakte zij ervoor, dat de aan haar geleidelijk en stilzwijgend toegekende rechten werden gehandhaafd. Zoo deelde Plancius den 3osten November 1606 aan den kerkeraad mede, dat de bewind-

hebbers van de Oost-Indische Compagnie twee ziekentroosters voor hun schepen hadden aangenomen zonder voorkennis en toestemming van den kerkeraad en men besloot die zaak nader te onderzoeken. Den 29sten October 1609 blijkt het eveneens noodig, aan Plancius en Rolandus op te dragen om Bewindhebbers te vermanen, bij het uitzenden van predikanten, ziekentroosters en schoolmeesters naar Indië meer rekening te houden met de rechten der Kerk.

Natuurlijk werd door de predikanten niet alleen gelet op de kennis der candidaten, ook hun gedrag werd zorgvuldig nagegaan. In 1613 werden Plancius en Trigland naar Bewindhebbers gezonden om te zeggen, dat Jan Jansen, reeds tot ziekenbezoeker aangenomen zijnde, niet kon worden aangenomen wegens dronkenschap en het in onmin leven met zijn huisvrouw.

Ook schroomde de kerkeraad niet sommige andere handelingen van de Compagnie aan kritiek te onderwerpen. Dit was b.v. het geval met het verdrag, dat Cornelis Matelieff de Jonge den 26sten Mei 1607 met Ternate sloot en waarin op het punt van den godsdienst werd bepaald, dat „in saeken van religie zall niemant den anderen mogen bespotten ofte verhinderen, maer elck leven als hij voor Godt will andtwoorden. Zoo der ijmandt van de Hollanders overliet bij de Ternatanen zall van de Ternatanen weder geleverd worden, desgelijcx zoo ijmandt van de Ternatanen bij de Hollanders quame (dus tot den Christelijken godsdienst overging), zall van haer mede weder geleverd worden”. De kerkeraad vaardigde (in 1614) de predikanten Plancius en Rolandus af om het gruwelijke van dit tractaat onder de oogen te brengen van Bewindhebbers en op vernietiging ervan aan te dringen.

Van 5 November 1516 af beginnen in de notulen van den kerkeraad ook de klachten over de „onzuivere leer der Remonstranten”, welke op de schepen en in Oost-Indië aan land soms werd gepredikt en men zou daarnaar een onderzoek gaan doen en maatregelen ertegen nemen. De moeilijkheid was echter daaromtrent betrouwbare inlichtingen te verkrijgen. Den 28sten Januari 1616 diende Plancius een vertoog in bij den kerkeraad „nopende de groote desordre ende Godloosheyt gepleecht in Oost-Indien, insonderheyt tegens d’Instructien deser kerken, den Predicanten end krankbesoekers aldaer metgegeuen, oock andere ouerlasten tegens den rechtsinnigen gepleecht”. In datzelfde jaar wordt hem dan ook

verzocht om met Hallius naar de vergadering van de Oost-Indische Compagnie te Middelburg te gaan om „de sake by hem in syne schriften geremonstreert den bewindhebberen van Oost-Indien te recommanderen”. Bij zijn terugkomst brengt Plancius in den kerkeraad (8 September 1616) „d’Articulen vander Classe van Walcheren en Delft gestelt, nopende de bestellinge vanden kerken-dienst der landen van Oost-Indien”, om daar iets bij of af te doen. Zij worden in handen van Plancius, Caspar en Trigland gesteld ter nader onderzoek. Het resultaat was, dat de kerkeraad in 1618 besloot zich tot de Bewindhebbers te wenden en hun bekend te maken, dat een grondige hervorming van de kerkelijke zaken in Indië noodig was, daar de kerkeraad zich anders bezwaard zou gevoelen nog iemand te bewegen of te overreden om zich voor den dienst in Indië beschikbaar te stellen.

De synode, welke in October 1618 te Enkhuizen werd gehouden, beval aan, het Nieuwe Testament en den Catechismus of eenige diergelijke schriften in de Maleische taal over te zetten en te drukken. De synode van Edam (Augustus 1619) komt hierop terug en wil dit naarstig bevorderen, maar dan een overzetting in „gemeen Maleys”; „ende dat zulcx alles van wegen deze vergaderyng geprocureert werde door de kerkendienaren van Amsterdam aen de vergaderynghe van Zeventhiene”.

De groote Dordtsche Synode wendde zich in 1619 tot de Staten-Generaal met het ootmoedig verzoek de zending in de Indiën en elders met Christelijken ernst en ijver te behartigen.

De Amsterdamsche kerkeraad achtte de zaak der Indische kerken van zoo groot gewicht, dat hij in Maart 1621 besloot, blijkbaar in navolging van de classis Walcheren, die dit in November 1620 had gedaan, een commissie te benoemen voor de Indische zaken, en sedert hebben wij de „Deputati ad Res Indica”.

Plancius werd niet enkel door de Oost-Indische Compagnie voortdurend geraadpleegd over de plaatsing van ziekentroosters op de uit te zenden vloten, ook de Admiraliteit van Amsterdam stelde zich met hem in verbinding teneinde twee ziekentroosters te verkrijgen op de schepen, welke onder Jacob van Heemskerck naar het Westen (d.i. naar Spanje) zouden worden uitgezonden. Plancius bracht dit verzoek aan den kerkeraad over (25 Februari 1607), welke besloot dat Plancius en Halsbergius aan twee gegadig-

den (Abraham van Loye en Cornelis Aertss) een examen zullen afnemen.

Ook in 1614 (6 November) rapporteert Plancius, dat Jan Arentss. door de E. Heeren van de Admiraliteit in de plaats van Meynaert Assuerus is aangenomen. Hem zal eenzelfde instructie worden gegeven als Assuerus was meegegeven.

XII

PLANCIUS EN DE BIJBELVERTALING

Reeds in de Middeleeuwen werd de Bijbel in het Nederlandsch vertaald: Jacob van Maerlant schreef een Rijmbijbel, terwijl omstreeks 1360 ook een proza-vertaling verscheen. Evenals deze Middeleeuwsche uitgaven bewerkingen waren van de Latijnsche Vulgata, zoo ook de oudste gedrukte Nederlandsche Bijbel, in 1477 te Delft verschenen.

Een nieuwe tijd voor de uitgave van den Bijbel in het Nederlandsch brak aan met de Hervorming, daar deze geweldige beweging het verlangen naar goede bijbeluitgaven deed toenemen. In 1526 verscheen een Nederlandsche vertaling van den complete[n] Lutherbijbel bij Jacob van Liesveldt te Antwerpen. Deze „Liesveldtbijbel” beleefde vele herdrukken.

De plaats, waar onze Hervormde Kerk haar eerste organisatie ontving, Emden, voorzag hare leden ook van een Gereformeerden bijbel. Deze werd van 1559—1561 door Godfried van Wingen bij Gillis van der Erven aldaar uitgegeven. Deze uitgave, voorzien van vele kantteekeningen van vaak zeer curieusen inhoud, heet gewoonlijk naar de kantteekening bij Nehemia III vs. 5, de meest merkwaardige, de *Deux*-aes bijbel. Deze kantteekening luidt: *Deux* aes en heeft niet, *Six* cinque en geeft niet. *Quater* dry, en geven vrij. De beteekenis ervan is deze: de volksklassen twee en een hebben niets, de klassen zes en vijf geven niet; vier en drie, die geven goed.

Van 1562 af tot aan de Statenvertaling toe was dit eigenlijk de bijbel voor de Hervormde of Gereformeerde Kerk. Daar vooral de rijken aanstoot namen aan de *deux*-aes- en andere kantteekeningen, verdwenen deze later uit de zeer talrijke uitgaven.

Te Emden verscheen ook een meer Doopsgezind-getinte bijbel,

het eerst uitgegeven in 1560 door Nicolaes Biestkens en daarom bekend onder den naam Biestkens-bijbel.

Zooals wij zeiden werd de bijbelvertaling van Godfried van Wingen niet goed bruikbaar geacht. Reeds op de Synode van Emden (1571), gehouden op initiatief van Marnix van St. Aldegonde, werd de zaak der bijbelvertaling door de Keulsche afgevaardigden ter sprake gebracht. Ook Marnix was met den arbeid van Godfr. van Wingen volstrekt niet ingenomen; integendeel, hij oordeelde, dat „onder alle overzettingen er geen was, die zóó verre afweek van de Hebreuwsche waarheid als de overzetting van Luther en dat de Nederlandsche vertaling van Van Wingen nog veel slechter was”. Er werd echter besloten de zaak eener nieuwe overzetting tot een algemeene Kerkvergadering aan te houden.

Op de Synoden van Dordrecht van 1574 en 1578 werd algemeen de behoefte gevoeld aan een goede bijbelvertaling, doch men besloot er mee te wachten tot de Fransche en de Latijnsche (o.a. de Heidelbergsche) vertalingen gereed waren. Voorloopig wilde men liever den gebruikelijken Dux-aes bijbel corrigeeren en verbeteren. Dit laatste vond in 1578 zooveel bijval, dat men, staande de vergadering, een commissie benoemde om naar bekwame mannen om te zien, die dit werk zouden uitvoeren. Men belastte hiermede Marnix van St. Aldegonde en Petrus Dathenus; echter is van het geheele plan niets gekomen.

Op de Generale Synode van 's-Gravenhage van 1586 werd Marnix gevraagd voor een nieuwe vertaling, doch deze bedankte voor de eer. De Synode te Leiden (1592) betreurde het zeer, dat, hoewel in vorige Synoden wel meermalen over de translatie was gesproken, toch niets op dat punt was uitgevoerd. Zij wendde zich eindelijk tot de Staten van Holland en de Staten-Generaal om steun. Ook de Staten kozen Marnix onder voorwaarde, dat hij zijn werk aan eenige van de kundigste leeraren ter beoordeeling zou onderwerpen. Marnix nam nu deze uitnoodiging aan en de Kerken kozen als revisors en beoordeelaars: Helmichius en Arnoldus Cornelius door Zuid-Holland, Plancius door Noord-Holland (op de Synode van Haarlem, in 1594), Daniël de Dieu door Zeeland en Drusius door Friesland. Gelderland koos later (in 1596), in samenwerking met Overijsel en Utrecht, Baudartius. Hiernevens benoemden de Staten als mede-revisor den ex-professor Gellius.

Van deze commissie, met Marnix aan het hoofd, kon veel wor-

den verwacht. In Mei 1595 had haar eerste samenkomst te Leiden plaats voor het vaststellen van de algemeene richtlijnen, terwijl bij Resolutie van 19 Augustus 1596 aan Plancius en Helmichius gelden werden toegestaan tot aankoop van verschillende bijbeluitgaven, commentariën, enz. Pas in het najaar van 1596 kon Marnix zijn vertaling van Genesis door Wtenbogaert aan de commissie-leden ter revisie aanbieden. Verder bracht hij het niet, want 15 December 1598 stierf hij.

Doch de Kerken gingen op den ingeslagen weg verder. De jeugdige Hebraïcus Joh. Rogge en de Leidsche professor Fr. Gomarus werden nog aan de commissie toegevoegd. Het werk vorderde echter ook nu uiterst langzaam en toen in Augustus 1608 ook Helmichius stierf, werd het voorloopig gestaakt, totdat een Nationale Synode zou bijeenkomen.

Gedurende dit voorbereidende werk voor een nieuwe Bijbelvertaling verschenen er natuurlijk talrijke uitgaven van de oude Deux-aes Bijbel. Die welke in 1590 door Laurens Jacobszoon te Amsterdam werd uitgegeven en in Haarlem bij Gillis Rooman werd gedrukt, wordt wel eens als Plancius-bijbel aangeduid. Hij verschilt echter in niets van de andere uitgaven en ook de kantteekeningen bleven ongewijzigd; alleen is hij van vijf kaarten van Plancius' hand voorzien. Een tweede druk ervan verscheen in 1592.

Ook in 1601 was het „lange vertreck der oversettinge” zeer waarschijnlijk de reden, welke Plancius bewoog de gebruikelijke vertaling van den Bijbel — met eenige hier en daar aangebrachte veranderingen — nog eens te laten drukken. Eveneens gaf in 1604 Jan Evertsz. Cloppenburg te Amsterdam een Plancius-bijbel uit, voorzien van kaarten, waarvan de tekst ook ongewijzigd is en alleen het „Woord tot den Lezer” een weinig veranderd is. Daar Plancius een algemeen bekend, geacht en geleerd man was, wiens naam zelfs in het buitenland een goeden klank had, „een sieraad” der Gemeente en in de leer zuiver Calvinistisch, is het duidelijk, dat Cloppenburg gaarne diens naam aan zijn uitgave verbond. Reeds toen deze Bijbel ter perse zou gelegd worden, was dit aan de particuliere synode te Enkhuizen (1603) bekend en men vreesde, dat daardoor „de overzetting uit naam der kerk” zoude „in kleinachting gebracht of belet” worden. De Gedeputeerden van Gelderland, Zuid-Holland en Groningen wilden, dat eerst de titel en de voorrede aan de Synode of aan hare Gedeputeerden zouden ge-

zonden worden om approbatie. Er werd besloten, een paar personen terstond naar Amsterdam te zenden, om met Plancius en den drukker hierover te spreken, en zoo zij een accoord troffen, permissie te verleenen. De heeren Fontanus en Bogardus werden met deze zending belast. Zij zouden eerst met Plancius spreken en zoo dit tot geen bevredigend resultaat leidde, zich tot den kerkeraad van Amsterdam wenden. Hun brief aan Plancius is bewaard gebleven. Hierin wijzen zij Plancius er op, dat zij door zeker schrijven gewaarschuwd werden, dat hij „soude voorhebben een nieuwen bibel te laten drucken in de Nederlandsche tale, daerin uwe E. eenige veranderingen soude maken, ooc in de oversettinge selve”. Dit docht hen vreemd „overmits niet alleene in verscheidene voorg. synoden geresolveert is, gelijk uwe E. weet, hoe dat de nieuwe translatie voorgenomen sal worden, ende deselve by den broederen daartoe bestemd gedaen sijnde, bij uwe E. ende andere broederen, die in andere provinciën daartoe verordent sijn, oversien sal worden; maer ooc is bij deselve vergaderingen synodaal goet gevonden geweest dat daertusschen geen andere vernieuwinge oft veranderinge in de translatie voorn. en sal voorgenomen worden by iemant int particulier”. Daarom dringen zij er bij Plancius op aan, geenerlei veranderingen aan te brengen. In laatstgenoemden zin schijnt men tot overeenstemming te zijn gekomen.

De eerstvolgende Synode na den dood van Helmichius was pas de bekende Nationale Synode van Dordrecht (1618—1619). Den 19den November 1618 werd aldaar, na bijzondere aanroeping van Gods naam, besloten tot het doen vervaardigen van een nieuwe overzetting van den Bijbel uit de oorspronkelijke talen, onder nadere autorisatie van de Staten-Generaal. Daar men evenwel vreesde voor ergernis bij velen, zoo men al te groote veranderingen aanbracht in de thans reeds meer dan 55 jaren in gebruik zijnde Deux-aes bijbel, werd goed gevonden om uit de oude translatie alles te behouden „’t welke onvermindert de Waarheit, Suyverheit ende Eygenschap der Nederduytsche Spraake soude konnen behouden worden”.

Voor het Oude Testament werden tot vertalers gekozen: Bogerman (Leeuwarden), Baudart (Zutfen) en Bucerus (Veere); tot hunne plaatsvervangers Thysius (hoogleraar te Harderwijk), Rolandus (Amsterdam) en Frankelius (Middelburg); tot revisoren Plancius, Van Laren (Vlissingen) en Revius (Deventer).

In 1635 werd met het drukken een begin gemaakt en 17 September 1637 kon het eerste gedrukte exemplaar van deze „Statenvertaling” aan Hunne Hoogmogenden plechtstatig worden aangeboden.

Het aandeel van Plancius in deze Statenvertaling kan slechts gering zijn geweest, daar hij reeds in Mei 1622 stierf.

PLANCIUS ALS GEOGRAAF

XIII

BETEEKENIS VAN PLANCIUS ALS GEOGRAAF

Van niet minder beteekenis dan zijn theologische werkzaamheid waren de bemoeiingen van Plancius op het gebied van de geografie. Wij willen ook op dit gebied het eerst het woord geven aan Baudartius. „D. Petrus Plancius en is niet alleenlick seer ervaren gheweest in Theologia, ofte inde wetenschap der heyligher Schrift, maer hij is oock in Chronologia Sacra & prosima, als ooc in verscheydene vreemde talen seer expert gheweest, als mede in alle Mathematissche wetenschappen, ende besonderlick in Astrologia, ende in Geographia, blijkende uyt verscheydene voortreffelijcke syne wercken ende caerten, by namen uyt die groote algemeyne Wereltskaerte, welcke hy Ano 1592 in druc heeft uytghegeven, nae de welcke na der hand vele andere van verscheydene Caert-snyders sijn ghemaectt.

Wt liefde tot het Vaderland ist dat hy sijne Geographischen wetenschappen meest heeft beherticht, gelijc hy dan is gheweest de principaelste Autheur ende aendryver vande voortreffelijcke ende wijt vermaerde Oost-Indische Compagnie.

Op syne Caerten ende instructien syn de eerste schepen derwaerts ghevaren: Ende zijn oock nog vele Iaren na der hand gheene tot Schippers of stuyrlieden derwaerts geadmitteert, dan die te voren by den selve Plancius waren gheexamineert, ende getuychenisse van hem hadden, datse daer toe bequaem bevonden waren.

Mede zijn op syne instructien ende Caerten verscheydene andere memorabele andere vaerten aen ghevanghen, door welcke verscheydene ende wijt streckende vaerten tot wat Rijckdom, macht ende reputatie dese Vereenighde Nederlanden ghecomen zijn, is alle de wereldd kennelijck.”

Tot zoover Baudartius. Wel geeft deze schets ons een beeld van zijne geweldige werkkraft en werklust en van zijne beteekenis

voor den opbloei van de jonge republiek der Vereenigde Nederlanden. Naast de vele werkzaamheden, welke zijn ambt als predikant hem op de schouderen legde en den strijd tegen andersdenkenden, welke zijn geest voortdurend bezig hield, werd hij de groote stuwkracht bij de oprichting onzer eerste groote handelsondernemingen en bij de wetenschappelijke voorbereiding van haar eerste groote overzeesche tochten. Hiervoor teekende hij zijn kaarten, welke den stuurlieden tot gids moesten dienen op de toen nog onvoldoende bekende zeeën der aarde; hiervoor schreef hij zijn memoriën voor de vaart op Indië en voor het vinden van de lengte op zee; hiervoor onderwees hij de zeevaartkunde aan schippers en stuurlieden, examineerde hij hen en stelde hij voor hunne reizen de instructiën op. Zoo heeft ons land in niet geringe mate aan hem zijn voorspoed te danken en zijn rijk koloniaal bezit, zonder hetwelk het niet tot zulk een macht en aanzien zou zijn gekomen.

Als een blijk van waardeering van zijn groote verdiensten op geografisch gebied werd in 1913 een zeer fraaie medaille geslagen, welke aan de eene zijde de beeltenis van Petrus Plancius, aan de andere zijde het vertrek van de eerste Nederlandsche vloot naar Java weergeeft, terwijl een inschrift is aangebracht, luidende: „De Handel volgt de Wetenschap”. De medaille werd door dr. F. C. Wieder ontworpen, geteekend door J. van Goor en uitgevoerd door de fabriek van C. J. Begeer te Utrecht. De matrijs ervan en een afslag in zilver werden in dat jaar door de H.H. E. Heldring en H. C. Rehbock aan het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, ter gelegenheid van zijn veertigjarig bestaan aangeboden. De reproductie in goud zouden zij als Gouden Medaille door het bestuur van het Genootschap wenschen te zien uitgereikt aan personen, die zich bij de bevordering van de aardrijkskundige wetenschappen in zoodanige mate onderscheiden hebben of zullen hebben, dat zij voor de toekenning daarvan naar het oordeel van dat Bestuur in aanmerking komen.

Het was een gelukkige gedachte van de ontwerpers voor een zoodanige medaille de beide bovengenoemde emblemten te kiezen, want van de eerste voorbereidingen voor den eersten tocht naar Indië tot aan zijn dood in 1622, was Plancius het intellectueele middelpunt van de Hollandsche expedities naar Oost en West. Ook naar het Noorden werd geen expeditie uitgezonden zonder den

raad van Plancius te hebben ingewonnen over de waarschijnlijkheid van een goeden uitslag. Het was zijn vaste overtuiging, dat een doortocht naar Indië benoorden Azië of Amerika langs mogelijk was en die overtuiging was de drijfveer tot de beroemde tochten van Willem Barents, van Hudson, van Jan Cornelisz. May en anderen.

Naar verschillende Amsterdammers aan Cunaeus mededeelden, namen zijn geografische en astronomische studiën Plancius zoo zeer in beslag, dat hij somtijds den preekstoel besteeg, zonder zich behoorlijk te hebben voorbereid en dan dikwijls over Indië en de Nieuwe Wereld, of wel over de sterren een betoog hield.

Hoe kwam de theoloog Plancius tot zulk een intensieve beoefening van de geografische wetenschappen? Op deze vraag kunnen wij geen bevredigend antwoord geven, evenmin als wij den aanvangsdatum daarvan precies kunnen vaststellen. Dat hij een leerling van Mercator zou zijn geweest, zooals sommigen beweren, wordt door niets bewezen. Het onrustig leven, dat hij in de Zuidelijke Nederlanden genoodzaakt was te leiden, zal hem hiervoor weinig tijd hebben gelaten. Pas toen hij in Amsterdam een vasten werkkring had gevonden, werden de voorwaarden er voor gunstiger. In dit scheepvaart- en handelsmilieu had hij volop gelegenheid op te merken, hoe noodzakelijk voor den zeeman goede kaarten en goede methoden voor de plaatsbepaling op zee zijn maar ook hoeveel daaraan in zijn tijd nog ontbrak. Daar hij bovendien als vermogend man zijn geld in handelondernemingen stak, was hem aan een gelukkige navigatie nog dubbel veel gelegen.

Amsterdam was sedert de alteratie weder gaan bloeien. Een nieuwe bevolking stroomde, evenals in de goede jaren der zestiende eeuw, weder de stad binnen, zoodat het zielenaantal, dat in het midden dier eeuw circa 30.000 bedroeg, omstreeks 1600 reeds 40.000 en in 1610 tot omstreeks 50.000 was toegenomen. Een groot gedeelte dier nieuwe bevolking kwam uit zijn onmiddellijke omgeving en uit het overige Noord-Nederland. Maar sedert den val van Antwerpen in 1585 stroomden de Vlamingen en Brabanders in grooten getale naar Amsterdam toe. Toch was de Zuidnederlandsche immigratie er niet zoo geweldig, als men gewoonlijk aanneemt en procentsgewijze minder groot dan in verschillende andere steden.

Handel, verkeer en scheepvaart hebben de meesten naar Amsterdam gelokt en hun invloed op den groothandel der stad was niet gering, al moet men die niet overschatten.

Onder de vele beroemde Zuid-Nederlanders blinken vooral Wsselincx, Isaac le Maire en Petrus Plancius uit. „Deze groote mannen zijn allen verbonden aan de meest grootsche ondernemingen, waarvan onze handelsgeschiedenis gewaagt. Deze rijk ontwikkelde Zuid-Nederlanders, die steeds groote concepties wisten te ontwerpen, hebben aan de Amsterdamsche handelsondernemingen van die dagen een stoutheid van gedachte en breedheid van vlucht bijgezet, waartoe misschien de meer bedachtzame en ook meer berekenende Amsterdammers niet zoo spoedig waren gekomen.”

In de bijna 40 jaren van Plancius' verblijf te Amsterdam zien wij dan ook een snellen opbloeij van den Amsterdamschen handel. In zijn tijd werden alle handelswegen geopend, waarop de Amsterdamsche schepen met zooveel succes zouden varen. Vele geslachten hebben kunnen voortbouwen op de grondslagen, welke in deze jaren van groote energie en ondernemingsgeest werden gelegd.

Zeer groot was ook de invloed der Zuid-Nederlanders in de zoogenaamde liberale beroepen: heel wat notarissen, schilders, graveurs, beeldhouwers, architecten, onderwijzers, geneeskundigen en predikanten vestigden zich te Amsterdam. Voor ons doel is het van belang te wijzen op hun invloed op de ontwikkeling van de geografie. Naast Plancius moeten als aardrijkskundigen worden genoemd: Petrus Bertius en Paulus Merula, als graveurs en kartografen: Jodocus Hondius, Petrus Kaerius, Pieter en Abraham Goos en Pieter Bast. Echter schitterden ook rasechte Noord-Nederlanders aan den geografischen hemel: Willem Jansz. Blaeu, Hessel Gerrits, Jan Huygen van Linschoten en Willem Barents waren beroemde tijdgenooten van Plancius; Lucas en Jan van Deutecum, alsmede de beide zoons van den laatsten, Baptista en Jan Jr., waren als graveurs niet minder vermaard, dan hun Zuid-nederlandsche vakgenooten.

Groot waren de vorderingen, welke de aardrijkskundige wetenschap in Plancius' tijd maakte. De vele ontdekkingsreizen breidden den geografischen horizon steeds uit en veroorzaakten een voortdurende wijziging in het kaartbeeld. De geografische literatuur

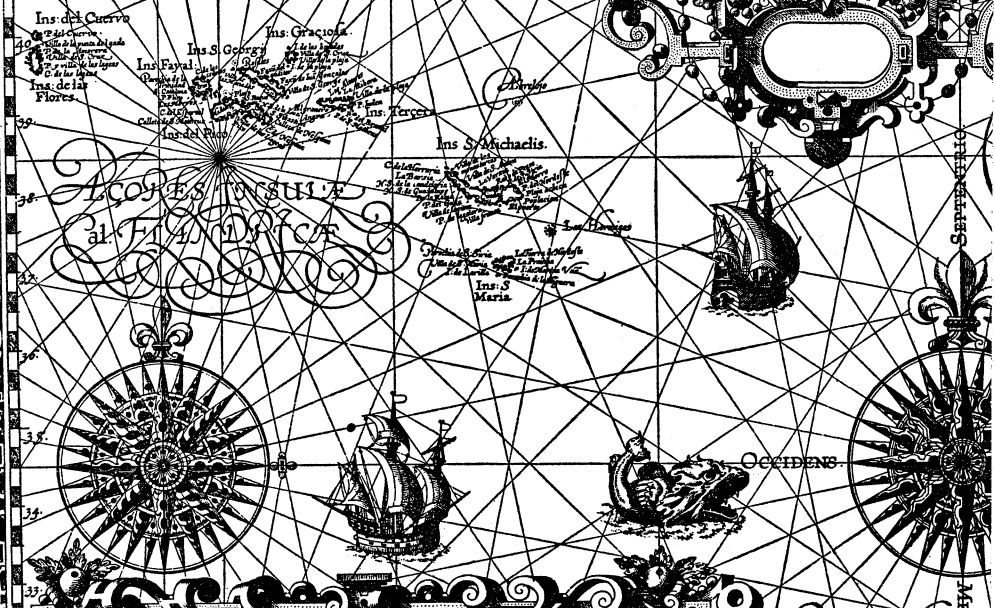
groeide sterk aan en de Nederlandsche kartografen verkregen een wereldvermaardheid. De journalen onzer schippers en stuurlieden beleefden vele drukken en werden in de belangrijkste talen overgezet.

Het is moeilijk vast te stellen, welk aandeel Plancius in dit alles nam, daar hij vrij zelden zijn werk onder eigen naam uitgaf en veel verloren is gegaan. Veilig kan men echter aannemen, dat zijn beteekenis groot geweest is. Niemand was zoo goed op de hoogte van de nieuwste ontdekkingen als hij; zijn groote kennis van vreemde talen en zijn omvangrijke buitenlandsche connecties stelden hem hiertoe in staat. Hij wist zich de nieuwste Portugeesche en Spaansche zeekaarten te verschaffen, bestudeerde tot in de kleinste bijzonderheden de zeilaanwijzingen van Portugeesche, Spaansche, Fransche en Engelsche zeevaarders, en wist hun journalen te bemachtigen. Zoo voorzag hij C. de Houtman's vloot van een journaal van Cavendish, Barents van een van Pit en Jackman, Hudson van een van Weymouth's reizen.

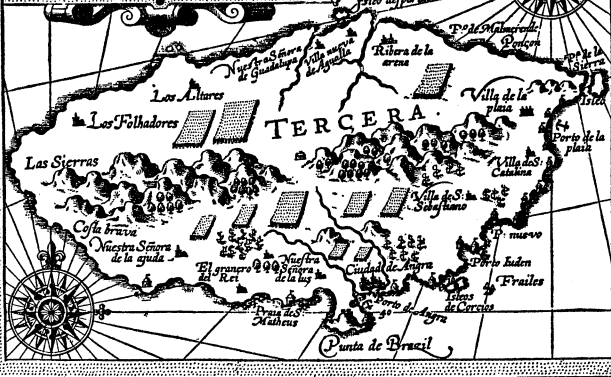
Met verschillende landgenooten werkte hij samen: in de eerste plaats met beroemde uitgevers als Cornelis Claeszoon, Jodocus Hondius en Hessel Gerrits; met Blaeu stond hij blijkbaar op minder goeden voet. Voor de lengtefinding werkte hij samen met den Westfries Mathys Sievertszoon en den beroemden wiskundige Simon Stevin; kartografische gegevens verstrekte hij aan Jacob Florisz. van Langren, Jodocus Hondius, Hessel Gerrits, Petrus Kaerius en Willem Barents.

Hispanice leuge 17 1/2 uni gradui competentia.
Spanisch: mylen tot 17 1/2 in een graad
Miliaria Italica 20 unius gradibus respondentia.
Italiaensche mylen tot 20 in een graad
Miliaria Germanica, quarum 15 uni gradui respondent.
Duytsche mylen tot 15 in een graad
 Bapstia a Dorichum sulpsit

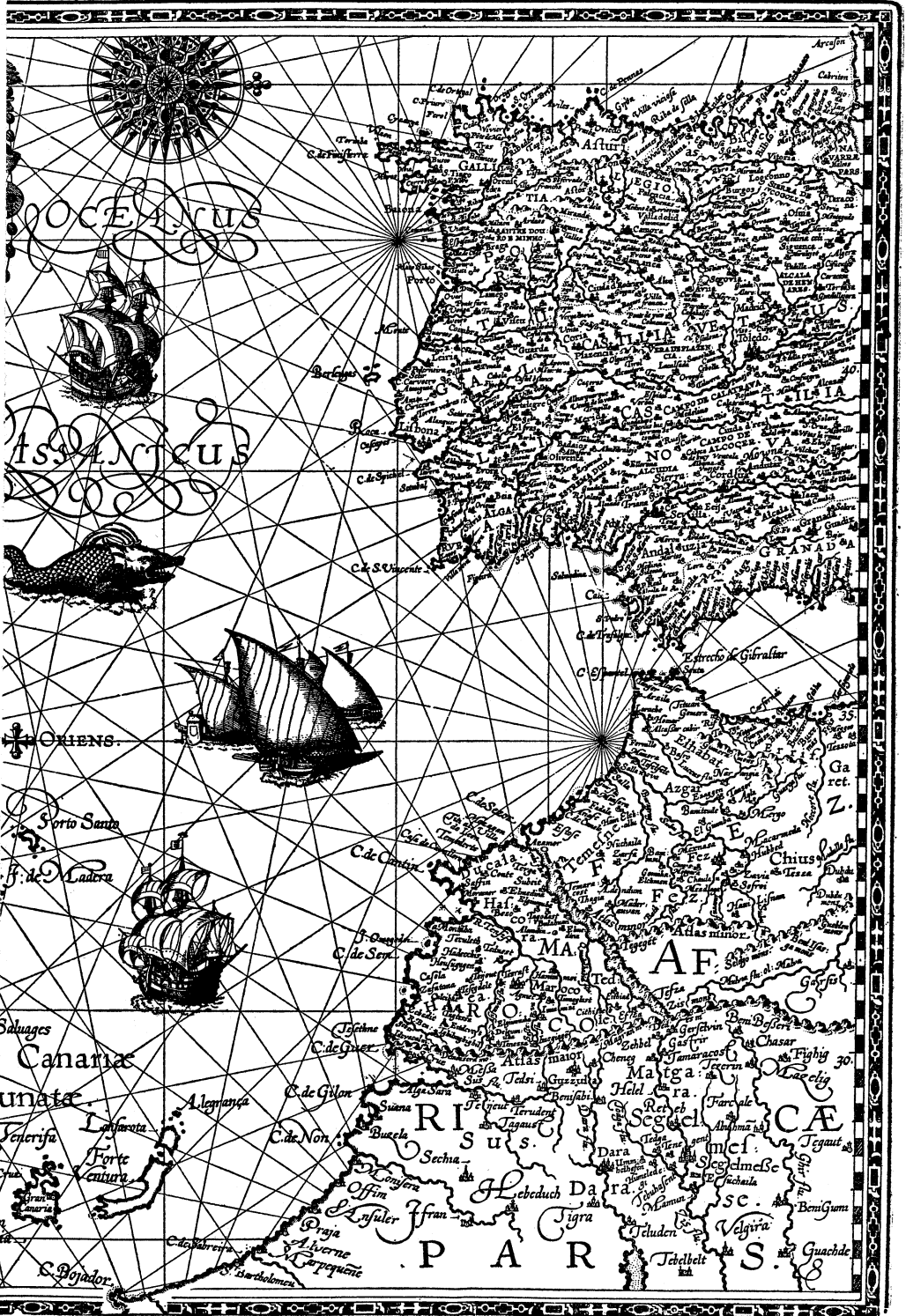
Cassiterides insule vulgo Afores, & naucleris belgicis insule Flandrice dicte, quod Brugenses Flandri, ipsas primi detexerint & habitaverint, cum antea incultissimae essent: Excundo gaudent solo, suntque numero novem, nempe, S. Mariz, S. Michaelis, Tercera, Gratiola, S. Grongi, Pico, Fajala, Florum inf. & Corvi. Harum omnium Tercera est minutissima & maxime nota. Cujus metropolis est Angra cum propugnaculo in ipso promontorio dicto puncta de Brasil, Gladium & Saccharum praebent Europaeis.

Leuce Hispanice
 Miliaria Italica 3 1/2
 Miliaria Germanica 2 1/2

OCEANUS
 ATLANTICUS
 Inf
 P. S.
 Palma
 Gomera
 Ferro

XIV

PLANCIUS' KARTOGRAFISCHE WERKZAAMHEID

De oorsprong van de Nederlandsche kartografie is voor ons in een ondoordringbaar duister gehuld. Enkele kaarten, kopieën van kaarten of literarische aanduidingen van haar bestaan wijzen er op, dat wij zeker verkeerd zouden doen met te meenen, dat in ons land de kartografie veel later zou zijn beoefend dan in andere landen. Pas in de zestiende eeuw wordt de Nederlandsche kartografie echter van meer betekenis. Verschillende oorzaken werkten hiertoe mede.

Met het toenemen van de beschaving en het steeds dichter worden van de bevolking breidde zich de bestuurstaak van de centrale regeering en die der afzonderlijke gewesten steeds meer uit en ontstond de behoefte aan officieele kaartwerken van de verschillende provinciën en steden, terwijl voor de regeling van grenskwestiën, voor het voeren van processen, het aanleggen van verdedigingswerken enz. allerlei detailkaarten noodig waren.

De groote toeneming van de bevolking maakte ook een steeds intensiever gebruik van den bodem noodzakelijk. De taak der waterschappen werd daardoor steeds omvangrijker: de zorg voor de waterkeering en de waterloozing eischte aanleg en onderhoud van verschillende waterstaatkundige werken als dijken, kanalen, sluizen. Verder werden steeds meer landerijen ingepolderd, meren drooggemaakt, aanwassen bedijkt. De kartografische werkzaamheid onzer groote waterschappen breidde zich dientengevolge steeds meer uit.

In de derde plaats was de uitbreiding van handel en verkeer, in het bijzonder van onze zeevaart, oorzaak van de ontwikkeling van de kartografie in de zestiende eeuw. Kunnen de kaarten onzer Nederlandsche gewesten (van Jacob van Deventer in de eerste plaats) reeds een vergelijking met die van andere landen glansrijk doorstaan, wereldvermaardheid verwierf onze kartografie zich pas,

toen Nederlandsche reizen en ontdekkingen het terrein harer werkzaamheid uitbreidden tot de gansche aarde.

De ontwikkelde burgerij begon in de zestiende eeuw steeds meer belang te stellen in kaarten. Houtsnede en kopergravure waren in staat aan deze behoefte te voldoen. Vooral de groote atlassen van Ortelius en Mercator vonden veel aftrek. Daarvan getuigen de vele drukken en de uitgaven in verschillende talen.

Niet weinig droegen tot de ontwikkeling van de kartografie de betere methoden van kaartteering en van projectie bij. Voor de totstandkoming van een kaart was de arbeid van verschillende menschen noodig. Het opmetingswerk werd verricht door landmeters en ingenieurs of geometrici. Het samenstellen van kaarten uit de opmetingen dezer practici was het werk van den wetenschappelijken kartograaf. De door hem geteekende kaarten werden voor vermenigvuldiging door den xylograaf in hout gesneden of door den graveur in het koper gebracht. De drukker drukte de kaarten van de houtblokken of van de koperplaten af; de uitgever bracht ze in den handel. Dikwijls werden verschillende dezer werkzaamheden door éézelfden persoon verricht. Niet zelden was de wetenschappelijke kartograaf tevens graveur, drukker en uitgever.

Plancius behoorde tot de groep der wetenschappelijke kartografen; het graveeren zijner kaarten geschiedde door Jan van Deutecum Sr. en diens zoons Baptista en Jan Jr. Plancius' uitgever was de bekendste Amsterdamsche drukker Cornelis Claeszoon en na diens dood Hessel Gerritsz. Ook Jodocus Hondius en David de Meyne.

In het eerst volgde Plancius nog vrij slaafs het werk van zijn grooten landgenoot Gerard Mercator; weldra echter corrigeerde hij diens kaarten met behulp van Spaansch-Portugeesche, Nederlandsche of andere gegevens. Al de bekende kusten der aarde bracht hij in kaart, nog voordat de Hollandsche schippers ze hadden bezocht. Vanuit zijn studeerkamer wees hij den koenen zeevaarders den weg over de hun nog onbekende zeeën. Met den uitgever Cornelis Claesz. en gesteund door de Amsterdamsche koopmanswereld werd zoo de grondslag gelegd voor de Nederlandsche grootheid.

Op kartografisch gebied vormen de vijf kaarten, welke in den Bijbel van Laurens Jacobszoon (1590) voorkomen, voorzoover tot heden bekend, zijn eerstelingswerk. De bedoeling van den uitgever

met de bijvoeging dezer kaarten was „om den christelijcken Leser op het alder correctste ende ghetrouwelijckste, meest aller landen, steden ende plaetsen gheleghenthey, daer van inden geheelen Bijbel, so oude als nieuwe Testament vermeldt wordt, voor ooghen te stellen”. Zoo geven dan deze kaarten:

1. Een „Geographische beschrijvinge des Paradijs, ofte Lusthofs Heden, metgaders der Landen, steden en̄ plaetsen der welcker vermeldt wort int boeck der Scheppinge”;
2. Een „Beschrijvinghe des geheeler werelt, van nieuus in velen plaetsen verbeter”;
3. Een „Geographische beschrijvinge der Heirtochten en̄ Rustplaetsen der kinderen Israels treckende uijt Egijpten int Land van beloften”;
4. Een „Geographische beschrijvinge des Lands van beloften, gelijk dat zelvige ten tijden Christi, en̄ der Apostelen in sijne bijzondere landschappen is afgedeelt geweest”;
5. Een „Geographische beschrijvinghe aller landen, steden ende plaetsen, van welcken vermeldt wordt inde Handelinghen ende Sendbriuen der Apostelen, ende der openbaringhe Ioannis”.

Slechts de tweede, de wereldkaart, willen wij aan een nadere beschouwing onderwerpen. Zij is nog vrij wel geheel een navolging van de door Rumold Mercator geteekende en het eerst in de Strabo-uitgave van Isaac Casaubonus van 1587 verschenen wereldkaart in twee halfronden en is evenals deze ontworpen in stereografische aequatoriaalprojectie. Blijkbaar was zij ook afzonderlijk verkrijgbaar, want er bestaan tweeërlei edities van: één zonder den naam Magellanica voor het Zuidpoolland en met Latijnschen tekst onderaan en een andere met den naam Magellanica en met Franschen tekst. Bij nauwkeurige vergelijking met Mercator's kaart blijkt ons, dat Plancius Oost-Azië en Japan en het westelijke deel van Zuid- en Noord-Amerika gewijzigd heeft.

Pas met de groote wereldkaart van 1592 vangt Plancius' kartografische werkzaamheid echter eerst recht aan.

a. De wereldkaart van 1592.

In November 1591 droeg Plancius een groote wereldkaart op

aan de Staten-Generaal, van welke kaart hij haar den 15den April van het volgende jaar een exemplaar aanbood; twee dagen later ontving hij daarvoor een vereering van fl. 300. Aan den uitgever Cornelis Claeszoon te Amsterdam werd voor deze kaart voor 12 jaar octrooi verleend. Het was „eene geographische en hydrographische caerte der ganscher werelt, waertinne alle landen, steden, plaetsen ende zeeën onder haren behoirl. graden der lengte ende breede zijn gestelt; de capen, voorgeberchten, hoofden, havens, ondiepten, sanden ende clippen opt scherpste betrocken ende afgebeeldet, zijnde daarbij gevuecht de compassen ende streecken der winden”. Aan den voet van de kaart werd in 16 kolommen, in de Fransche taal, „eene cortte verclaringe vande eygenschappen der lantschappen ende volcken” gegeven.

Voor verkoop in de Zuidelijke Nederlanden en Spanje verschenen er tevens exemplaren met vermelding van Johannes Baptista Vrient te Antwerpen als uitgever en voorzien van een opdracht van dezen aan den landvoogd Albertus van Oostenrijk.

Het verschijnen van deze groote wereldkaart, welke voor de prijs van 3 fl. 10 st. („afgeset” voor fl. 4.10) in den handel werd gebracht, was een gebeurtenis op kartografisch gebied. Allereerst werd zij zeer gewaardeerd, vooral in Engeland, waar Thomas Blundeville er in 1594 „A plaine and full description” van gaf, met vertaling in het Engelsch van de 16 kolommen tekst en van de 71 Latijnsche inscripties, over de kaart verspreid. Zelfs verscheen er in het volgende jaar te Londen een herdruk van. Ook in Nederland maakte zij grooten opgang, zooals blijkt uit het feit, dat Lenert Rans haar door den graveur Hendrick van Langren in 1598, zij het met verschillende wijzigingen, liet nasteken.

Pas drie eeuwen na haar verschijnen werd de kaart weder aan de vergetelheid, waarin zij later was geraakt, ontrukkt, doordat op de tentoonstelling te Madrid, in 1892, een exemplaar aanwezig was, ingezonden door het Colegio del Corpus Cristi te Valencia, in welk klooster het zich thans nog bevindt. Het is het eenige tot heden bekende exemplaar, dat thans door de zorgen van Dr. F. C. Wieder en den Haagschen uitgever Martinus Nijhoff in facsimiledruk wederom is uitgegeven (in 1927).

Het is een exemplaar met het uitgeversadres van Johan Bapt. Vrient, en het vermeldt noch den naam van Corn. Claesz., noch dien van Plancius, tenzij deze zich mochten bevinden onder de op

afzonderlijke strooken gedrukte en opgeplakte inscripties van Vrient en van de opdracht aan en de wapens van Albertus van Oostenrijk. Vergelijken wij deze kaart echter met de beschrijving door Blundeville van Plancius' kaart gegeven en met de woorden van resolutie en octrooi der Staten-Generaal, dan is het buiten eenigen twijfel, dat deze anonieme kaart dezelfde is als de uitgave van Cornelis Claessoon.

De kaart draagt tot titel: *Nova et exacta terrarum orbis tabula geographica ac hydrographica*. De kopergravure werd door Johannes á Dotecom en zijn zoon Baptista in kleuren uitgevoerd en met goud opgehoogd. Zij bestaat uit 18 bladen en twee smalle strooken, metende totaal 146 bij 233 cm; de kaart zelve, zonder de haar omringende, met arabesken versierde rand, 106 bij 214. Het jaar van uitgave blijkt alleen uit de gedateerde opdracht (1592).

In de beide bovenhoeken zijn de beide sterrenhalfronden aangebracht en in de beide benedenhoeken Noordelijk en Zuidelijk halfrond der aarde.

Deze laatste zijn opgenomen, omdat de projectie van de groote kaart een juiste voorstelling van de poolstreken onmogelijk maakte. Zij is nl., evenals de Portugeesche en andere zeekaarten van dien tijd, een kwadratische platkaart, d.w.z. dat de graadvelden kwadraten zijn en alle meridiaan- en parallelcirkels dezelfde lengte bezitten als de aequator. Zij wijkt echter in één belangrijk opzicht van de meeste Portugeesche wereldkaarten af, doordat zij niet enkel zeekaart is, maar tevens landkaart, zooals de titel reeds duidelijk aangeeft.

De schaal van den aequator is ongeveer 1 : 18,5 mill. Aan de linkerzijde van de kaart bevindt zich een tabel, welke de grootte van een lengtegraad aangeeft op elken parallelcirkel, vanaf de Noordpool tot aan 47° Z.Br. en wel benoorden de linie in Italiaansche mijlen (60 in een graad) en bezuiden de linie in uren gaans (20 in een graad). Met behulp van deze tabel is het mogelijk metingen te verrichten op de verschillende parallelcirkels.

Aan de rechterzijde wordt de afstand Noordpool-Zuidpool op ieder halfrond verdeeld in 9 klimaten naar den duur van den langsten dag. Bovendien wordt bij elken breedtegraad deze duur opgegeven.

Slechts de randen zijn in graden verdeeld. Van de breedtecirkels zijn alleen de aequator, de keerkringen en de poolcirkels over de

volle breedte van de kaart getrokken. Van de meridianen zijn er 24, met een onderlingen afstand van 15° , getrokken. Als nulmeridiaan doet dienst de meridiaan van het eiland Santiago, één van de Kaapverdische groep. Hij loopt tevens over de oostelijke Azoren S. Michaelis en S. Maria.

Voor den zeeman zijn, op zee, verschillende kompassen en kompaslijnen aangebracht naar het voorbeeld van de Portugeesche en Spaansche zeekaarten. Deze rechte lijnen zijn op een kwadratische platkaart echter geenszins loxodromen, al zullen ze misschien als zoodanig bedoeld zijn.

In een inscriptie op de kaart aan den „Geographiae Studioso” zegt de auteur, dat hij met de grootste zorg en nauwgezetheid de zeekaarten der Spanjaarden en Portugeezen, welke deze op hun tochten naar Amerika en Indië gebruiken, zoowel onderling, als met andere kaarten, heeft vergeleken. O.a. heeft hij uit Portugal een zorgvuldig gecorrigeerde zeekaart van de geheele aarde en 14 „particuliere” zeekaarten gekregen, waarop de zeeën en de landen worden afgebeeld. Ook in het octrooi wordt gewezen op het gebruik van Portugeesche zeekaarten bij de bewerking; hier wordt gesproken van een wereldkaart en 24 „particuliere” zeekaarten van Bartolomeo de Lasso.

Bartolomeo de Lasso werd in 1564 door den beroemden wiskundige en opperkosmograaf Pedro Nunes geëxamineerd en ontving daarna de koninklijke autorisatie tot het maken van zeekaarten, astrolabiën en kompassen. Later werd hij kosmograaf van den Spaanschen koning. Van zijn kartografisch oeuvre is slechts weinig bekend. Een wereldkaart van Lasso is niet bewaard gebleven; slechts acht bijzondere zeekaarten, vervaardigd in 1590 en thans alle in het bezit van den heer W. A. Engelbrecht te Rotterdam, zijn tot ons gekomen.

Vergelijken wij nu Plancius' kaart met deze Lasso-kaarten, dan blijkt inderdaad, dat de tekening ervan met die van bedoelde zeekaarten een vrij groote overeenstemming vertoont, maar slaafs nagevolgd heeft Plancius ze volstrekt niet. Evenmin is zulks het geval met eenige andere ons bekende zestiende-eeuwsche Portugeesche kaart.

Wat de andere kaarten betreft, waarvan in het woord tot den „Geographiae Studioso” melding wordt gemaakt, hiervan is ongetwijfeld de voornaamste geweest Mercator's beroemde wereld-

kaart van 1569 „ad usum navigantium”, want Plancius' kaart is van hetzelfde type als deze. Al heeft Plancius de projectie van zijn Portugeesch model verkozen boven de voor een zeekaart wel veel betere, maar voor onontwikkelde stuurlieden veel moeilijker Mercator-projectie met wassende graden, toch was zij voor hem het prototype. Waar echter zijn Portugeesche zeekaarten beter en meer up-to-date waren, heeft hij Mercator verlaten.

Skandinavië echter had ook op de Portugeesche kaarten nog een verouderden vorm. Vóór de kaart gedrukt was, maakte Plancius nog kennis met de betere voorstelling, welke de Hollandsche schippers hiervan hadden en welke wij op de kaart der Scandinavische landen van den Edamschen kartograaf Cornelis Doetsz van 1589 (thans slechts in een herdruk van 1610 bekend) weergegeven vinden.

Uit het hier medegedeelde blijkt dus, dat Plancius origineel werk leverde en van zijn bronnen, de beste welke er te krijgen waren, een kritisch gebruik maakte. Al ware slechts deze ééne kaart van Plancius tot ons gekomen, dan reeds zou dit voldoende zijn, om hem onder de grootste kartografen van de zestiende eeuw te rangschikken.

Gaan wij thans aan de hand van Plancius' wereldkaart na, welke voorstelling onze koene zeevaarders van de aarde bezaten, toen zij in de laatste jaren van de zestiende eeuw hun tochten tot om den ganschen aardbol gingen uitstrekken.

Plancius onderscheidt zes werelddeelen: Europa, Azië, Afrika, Mexicana (d.i. Noord-Amerika), Peruana (d.i. Zuid-Amerika) en Magellanica of het onbekende Zuidland, „Terra Australis incognita”, waartoe ook de Indische Archipel door hem werd gerekend. Een hypothetische zeestraat, „Estrecho de Anian”, scheidt Amerika van Azië, een voorstelling, welke wij ook bij Mercator (1569, 1587) en bij Ortelius (1570) vinden. Sommige kartografen der zestiende eeuw, zooals de al te hoog geprezen Italiaansche Gastaldi (1546), ontkenden het bestaan van zulk een zeestraat. Het geloof aan dezen doorgang was de groote drijfveer voor Plancius om te ijveren voor het zoeken naar deze noordoostelijke doorvaart naar Indië, een weg, welchen hij voor veel korter hield dan dien om de Kaap of door Straat Magalhães. Ook een Noordwestelijke weg werd door hem mogelijk geacht.

Een navolging van Mercator was het ook, dat Plancius vier

grootte eilanden aannam om de Noordpool der aarde, welke zelve door een zwarten, zeer hoogen rots (*rupes nigra*) wordt weergegeven. Nova-Zembla scheidt hij door een smalle zeestraat van een dezer vier pooleilanden.

De teekening van Zuid-Europa is misvormd door de oude Ptolemaeische fout van de veel te grootte lengte van de Middellandsche Zee, die zich uitstrekt over 52 lengtegraden in plaats van 42. Natuurlijk doet deze fout ook haar invloed gelden op de teekening van Afrika, dat overigens van alle werelddeelen den zuiversten vorm bezit.

Van Azië is Zuid-Azië natuurlijk het best bekend en zijn vorm daarom het nauwkeurigst. Oost-Azië strekt zich niet ver genoeg naar het Oosten toe uit, wat weder tot gevolg had, dat men zich den weg naar Indië door Straat Anian zoo kort voorstelde. Het Noordelijkste punt van Azië, genoemd Kaap Tabin, ligt volgens Plancius op 73° N.Br. Japan bestaat hoofdzakelijk uit één groot eiland, zich uitstreckende in de richting West-Oost, om dan plotseling om te buigen naar het Zuiden.

Amerika is bij Plancius over het algemeen heel wat juister voorgesteld dan op de kaarten van Mercator, Ortelius of De Jode, al vertoont de Oostkust van Noord-Amerika nog een archaisch-Spaansch type, dat op de officieele Spaansche kaarten uit de tweede helft van de zestiende eeuw reeds aanzienlijke wijziging had ondergaan. Aan de westzijde valt ons op, dat Californië als schiereiland wordt voorgesteld, in tegenstelling met de voorstelling op vele andere kaarten, waarop het een eilandnatuur bezit. De streek ter hoogte van het tegenwoordige Britsch-Columbia heet bij Plancius nog Quivira Regnum, hoewel Engelsche kaarten het, na Drake's reis om de wereld, Nova Albion noemden.

Zuid-Amerika heeft een minder onjuisten vorm, dan zulks bij de andere Nederlandsche kartografen het geval is. Mercator, Ortelius en De Jode laten de Westkust niet naar binnen, dus naar het Oosten toe, inspringen, maar integendeel ver naar het Westen in zee vooruitspringen. Bij Plancius verloopt de geheele Westkust tamelijk rechtlijnig in de richting Z.O.-N.W.

Het grootte Zuidland, Magellanica, dat ten Zuiden van de Straat van Magalhães aanvangt, loopt om de gansche aarde. Aan de rechterzijde van de kaart bereikt het bijna de linie, doch hier sluit de kustlijn niet aan bij die aan de linkerzijde. De oorzaak hiervan

is, dat Plancius bij de teekening van Nieuw-Guinea geen definitieve beslissing neemt met betrekking tot de vraag, of Nieuw-Guinea al dan niet een deel uitmaakt van het Zuidland: aan de rechterzijde beschouwt hij het wel als een deel ervan, doch aan de linkerzijde van de kaart teekent hij het als eiland, gescheiden van het Australcontinent door een zeestraat.

De voorstelling van den Indischen Archipel is nog vrij gebrekkig, al vertoont zij, vergeleken bij die op zijn kaart van 1590, toch aanzienlijken vooruitgang: Sumatra en Java zijn scherper omlijnd; Borneo is in zijn geheel voorgesteld, terwijl de kaart van 1590 alleen Brunei heeft; Noord-Celebes strekt zich verder Zuidwaarts uit; ten Westen van Jilolo (Halmahera) vertegenwoordigt het eiland Ceiram het N.W. deel van Nieuw-Guinea; de Philipijnen zijn aanwezig, met inbegrip van Luzon (Luconia) en van Japan is de Zuidkust tamelijk goed; ten Westen van de Philipijnen liggen de Yslas de las Velas, dat zijn de Ladroneën of Marianen.

Sumatra en Borneo zijn tamelijk goed voorgesteld, maar de teekening van Java laat nog zeer veel te wenschen over. Het is veel te breed en uit het ontbreken van namen aan de Zuidkust ervan blijkt, dat de Portugeezen deze nog in het geheel niet kenden.

Merkwaardig is het bestaan van een tweede Java, genaamd Java minor, gelegen in een groote bocht van de kust van het Zuidland. Blijkens de bijgevoegde inscriptie en blijkens de er op voorkomende namen, zooals Ferlach, Fansur, Lambra, Samara e.a. is het het Java Minor van Marco Polo. Nadere studie van diens boek heeft Plancius er echter in 1594 toegebracht, dat Java Minor van Marco Polo identiek is met Sumatra en daarom heeft hij het in dat jaar van de wereldkaart geschrapt.

Of Plancius ook van de vier werelddeelen afzonderlijke wandkaarten heeft vervaardigd, zooals Jodocus Hondius (\pm 1599, 1602) en Willem Jansz. Blaeu (1608) deden, is niet bekend. Alleen van Azië vervaardigde hij zulk een kaart, zooals blijkt uit de woorden van het aan Cornelis Claesz. verleende octrooi van 1592. Den 15den April van dat jaar presenteerde Plancius aan de Staten-Generaal „een Asiatische caerte, gemaect door een expert mr. der zeevaart te Goa in Oost-Indien”, waarvan het snijden (door Jan van Doetechum) en drukken door Claesz. was bekostigd. Wij be-

zitten geen exemplaar van deze eerste uitgave, waarschijnlijk wel een herdruk van na 1599 (in een particuliere Nederlandsche collectie) en een reductie door Henricus F. à Langren van c. 1598. Ook van Europa bezitten we een anonieme en ongedateerde kaart van de grootte der hierna genoemde particuliere zeekaarten, welke aan Plancius moet worden toegeschreven, gegraveerd door Baptistà à Doetechum.

b. De „particuliere” zeekaarten.

Tegelijk met de octrooi-aanvraag voor de groote wereldkaart vroeg en verkreeg Cornelis Claeszoon een privilege voor het „drucken ofte metter penne trecken van alzulcke vyventwintich particuliere zeecaarten, als hy doer de directie van Mr. Peeter Plancius doch tot zynen costen becomen heeft van Bartholomeo de Lasso, cosmographo end meestre van de zeevaart des Conincx van Spaengien”.

Of Claeszoon al de in het octrooi genoemde 25 kaarten ook werkelijk heeft uitgegeven is onbekend. Zooals wij reeds zagen spreekt Plancius in zijn woord aan den „Geographiae Studioso” slechts van 14 particuliere zeekaarten, welke hij bij de vervaardiging van zijn groote wereldkaart heeft gebruikt. Dr. F. C. Wieder vermoedt, met reden, dat deze 14 kaarten de geheele wereld zullen hebben omvat, terwijl de overige 11 kleinere deelen der aarde op grooteren schaal zullen hebben weergegeven, evenals zulks het geval is in de atlas van Diego Homem in Dresden, met welke kaarten die van Lasso zoo veel overeenkomst vertoonen.

Van de groote serie, welke bij Lasso dan uit 14 kaarten zal hebben bestaan, kennen wij er acht, alle van 1590. Ook van Plancius' groote serie van 14 zijn er 8 bekend. Deze laatste zijn op dezelfde schaal geteekend als de Lasso-kaarten en ook de teekening der kusten is vrijwel dezelfde. De namen langs de kusten zijn in den regel ook dezelfde, al wijkt de schrijfwijze nogal eens af, een gevolg van het feit, dat de een meer de Portugeesche, de ander een meer Spaansche schrijfwijze volgt. Men krijgt den indruk, dat Plancius een andere serie Lasso-kaarten uit Portugal ontving, dan die welke zich thans in het bezit van den heer Engelbrecht bevinden. De grootte van het afgebeelde gebied is gewoonlijk niet dezelfde. Een groot verschil bestaat hierin, dat Lasso slechts zee-

kaarten biedt, terwijl Plancius ook aan het binnenland de noodige aandacht schenkt.

De acht kaarten van Plancius en de acht van Lasso beslaan niet volmaakt hetzelfde totaalgebied. Samen omvatten zij echter bijna alle kusten der toen bekende wereld, behalve het Noordelijk deel van den Grooten Oceaan, dus de kusten van Noord-China en Japan aan de eene zijde, die van de Westkust van Noord-Amerika aan de andere zijde. Naast de groote wereldkaart bezitten wij dus in deze kaarten een vrijwel volledig overzicht van het kaartbeeld van de geheele aarde, zooals dit den Hollandschen zeelieden op hun vroegste reizen kon worden aangeboden.

Er zijn geen Nederlandsche zeekaarten van de buiten-Europeesche kusten van nog ouderen datum bekend. Noch in Waghenaer's Spieghel (1584), noch in zijn Thresoor der Zeevaart (1592) komen er voor. Plancius is de eerste, die ze den Nederlandschen zeeman ter beschikking stelde. Zelfs de Middellandsche Zeekusten komen bij Waghenaer niet voor.

Deze oudste serie Nederlandsche zeekaarten der buiten-Europeesche zeeën en kusten werd, waarschijnlijk tusschen 1592 en 1594, te Amsterdam door Cornelis Claeszoon uitgegeven. Geen enkele ervan draagt echter een dateering. Vergelijken wij de acht bekende met de corresponderende gedeelten van Plancius' groote wereldkaart, dan blijkt, dat zij alle volkomen met deze overeenkomen. Echter bezitten zij alle bovendien nog een bijkaartje of eenige gegraveerde voorstelling, die iets meer bevatten dan de generale kaart. Enkele dezer bijvoegingen zijn ontleend aan den tekst, welke onder de groote wereldkaart van 1592 was afgedrukt en dien wij, zooals wij zagen, slechts kennen uit de Engelsche vertaling door Blundeville ervan gegeven.

Daarom zijn deze „particuliere” kaarten te stellen na de wereldkaart en zijn zij het resultaat van Plancius' voortgezette studie, al draagt geen enkele ervan Plancius' naam. Daar echter geen dezer kaarten bijzonderheden bevat, ontleend aan de eerste reizen der Hollanders naar Indië, kunnen zij niet veel ouder zijn. Slechts op de kaart van Europa komt een zinspeling voor op het vertrek van schepen van Barendsz. van 1594; teruggekeerd waren deze toen nog niet.

Waarschijnlijk werden ze op de eerste reis naar Indië reeds gebruikt, al hebben wij daarvan geen positieve gegevens. Wel is zulks het geval van de tweede reis, onder Jac. Corn. v. Neck en

Wybr. Warwijck. Cornelis Jansz. Ceulen zegt in zijn journaal van die reis (17 Mei 1598), dat de koers van de Seters (bij Madera) tot Palma Z.t.W. omtrent 52 mijl is in Plancius' kaart. Bij terugkeer van Van Neck worden „21 gemeene pascaerten makende seuen ghehele caerten” ingeleverd en later nog zulk een stel van drie, zoodat ieder schip er twee stel aan boord had. Hiermee zullen bedoeld zijn een stel Plancius kaarten voor de reis naar Indië, te weten: West-Afrika, Zuid-Afrika en Zuid-Azië. Ook de schepen van Mahu en de Cordes hadden minstens één kaart van deze serie bij zich, nl. van Zuid-Amerika.

De acht bewaarde kaarten zijn de volgende: Een *kaart van Canada en Oostelijk Noord-Amerika*, omvattende Groenland, Fretum Davis, Terra de Labrador, Nova Francia, Terre Neuve en Norombega (het Noordoosten van de Unie), alsmede de tegenoverliggende kust van Europa. Merkwaardig is de lang voor en ook nog ge-ruimen tijd na Plancius in gebruik zijnde scheeve meridiaan bij New Foundland. Een bijkaartje beeldt Labrador af, terwijl een vignet de walvischvangst voorstelt bij de kust van Nova Francia.

Kaart van het Noordelijk deel van Zuid-Amerika, zich Zuidwaarts uitstreckende tot 35° Z.Br., met bijkaartje van de stad Cuzco.

Kaart van het Zuidelijk deel van Zuid-Amerika. Merkwaardig is hierbij, dat er twee voorstellingen van dit deel der aarde op voorkomen: de hoofdkaart naar het Spaansch-Portugeesche voorbeeld van Lasso, de bijkaart daarentegen naar Cavendish, de tweede Engelsche wereldomzeiler.

Kaart van N.W.-Afrika en N.O.-Brazilië met bijkaartje van de reede van St. Helena. (Zie de reproductie op bldz. 88 en 89).

Kaart van Zuid-Afrika, met een afbeelding van de schipbreuk van het Portugeesche schip S. Jacobi op de Baixos de Iudia in de Straat van Mozambique.

Kaart van de Molukken, feitelijk bijna den geheelen Archipel omvattend. Aan den voet van de kaart afbeeldingen van nootmuskaat, kruidnagel en sandelhout. (Zie de reproductie op bldz. 104 en 105).

De zoogenaamde *Cassiteridenkaart*, omvattende de Azoren, de Kanarische eilanden en de tegenoverliggende kusten van Spanje en Portugal en van Afrika. In den linker benedenhoek een bijkaartje van het eiland Tercera, een van de Azoren. (Zie de reproductie op bldz. 72 en 73).

Kaart van Europa met bijkaartje van Nowaya Zemlya, waarop

een inscriptie voorkomt, welke spreekt van het vertrek van de eerste poolzee-expeditie van 1594. Toen de kaart werd gedrukt, was zij nog niet teruggekeerd, zoodat deze kaart blijkbaar van 1594 dagteekent. De dateering van de overige zeven is onzeker (misschien 1592).

Geen dezer kaarten draagt Plancius' naam, noch zijn ze gedateerd. Dat zij toch met zekerheid aan hem moeten worden toegeschreven volgt, behalve dat zij alle door Cornelis Claeszoon zijn uitgegeven en door de Van Doetecum's gegraveerd, hieruit, dat de geheele habitus ervan overeenstemt met kaarten uit dezelfde jaren die wel Plancius' naam dragen, zooals zijn kaarten van Frankrijk en van Italië. Van sommige ervan is een tweede uitgave bekend, waaruit blijkt, dat ook deze kaarten gewaardeerd werden. Dit blijkt ook uit het feit, dat in de eerste atlas van Frankrijk, in 1594 door Maurice Bouguereau te Tours uitgegeven, een herdruk van Plancius' kaart van Frankrijk voorkomt.

Waarschijnlijk vervaardigde hij ook een kaart van Spanje, maar een exemplaar daarvan is onbekend. Daar echter vier van de vijf grootere kaarten in Paulus Merula's *Cosmographia* (Amsterdam 1605) naar Plancius-kaarten (nl. zijn wereldkaart en die van Europa, Frankrijk en Italië) zijn gemaakt, is het wel waarschijnlijk dat ook de vijfde, Spanje, die in stijl met de andere overeenkomt, naar een kaart van Plancius bewerkt is.

c. Kaarten met wassende graden.

De gebruikelijke zeekaarten waren gelijkgradige paskaarten, welke noch de richtingen, noch de afstanden juist weergeven; terwijl de graden van de verschillende parallelcirkels poolwaarts voortdurend kleiner worden, zijn ze op deze kaarten onderling van gelijke lengte en even groot als de meridiaangraden.

Mercator vervaardigde in 1569 zijn beroemde wereldkaart „*ad usum navigantium*”, welke, als hoekgetrouwe projectie, zich bij uitstek voor de zeevaart eigent. Ook zij bezit, als de kwadratische platkaart, evenwijdige meridianen, zoodat de graden van de verschillende parallelcirkels, welke op de globe afnemen in verhouding van de cosinussen hunner breedten, met het omgekeerde van die consinussen, dus met de sekanten der breedten worden vermenigvuldigd. Teneinde nu de verhouding van de breedtegraden,

gemeten op de meridianen, tot de lengtegraden, gemeten op de parallelcirkels, steeds met de werkelijkheid in overeenstemming te brengen, vermenigvuldigt hij ook die breedtegraden met de sekanten der breedte. Zoo ontstaat dus een kaart met naar de polen toe steeds wassende breedtegraden.

Terwijl de kwadratische platkaart op hogere breedten een sterke uitbreiding in Oost-Westelijke richting toont, is op de Mercatorkaart een graadveld in de richting Noord-Zuid in even groote mate uitgerekt, zoodat het oppervlak wel sterk vergroot wordt, maar de vorm toch met de ware vorm ervan blijft overeenstemmen, m.a.w. de kaart wordt hoekgetrouw.

De eenvoudigste en voor den stuurman gemakkelijkst te volgen route tusschen twee kustplaatsen is niet de grootcirkelroute, hoewel deze afstand de kortste is, maar de loxodromische weg, d.w.z. die kromme van plaatst tot plaats, welke met de meridianen, welke zij snijdt, steeds denzelfden hoek maakt. Deze loxodromen, welke op de globe spiraalvormige lijnen zijn, worden bij de Mercatorkaart rechte lijnen, m.a.w. alleen op de Mercatorkaart, of kaart met wassende graden, zijn de kompaslijnen rechte lijnen. Aan deze eigenschap ontleent zij haar enorme beteekenis voor de zeevaart en worden ook nu nog alle zeekaarten in deze projectie ontworpen.

Voor het construeeren van het graadnet van zijn wereldkaart kon Mercator nog geen gebruik maken van sekantentafels, daar deze toen nog niet bestonden. Langs grafischen weg bepaalde hij de afstanden der verschillende parallelcirkels op zijn kaart.

Deze nieuwe zeekaartprojectie vond echter slechts langzaam ingang, tengevolge van de omstandigheid, dat de onontwikkelde stuurman niet in staat was afstanden op een dergelijke kaart te berekenen. Het heeft dan ook buitengewoon lang geduurd, alvorens deze belangrijke reformatie der zeekaarten algemeen werd doorgevoerd.

De constructie ervan werd zeer vergemakkelijkt, toen Edw. Wright de eerste tafel voor de wassende breedten berekende, welke zijn vriend Thomas Blundeville in zijn klein geschrift „A new and necessarie Treatise on Navigation” in 1594 uitgaf onder den titel: „A Table to draw thereby the Parallels into the Mariners Card”.

Nordenskiöld kende, uit de zestiende eeuw, behalve Mercator's groote wereldkaart van 1569, nog slechts één kaart met wassende

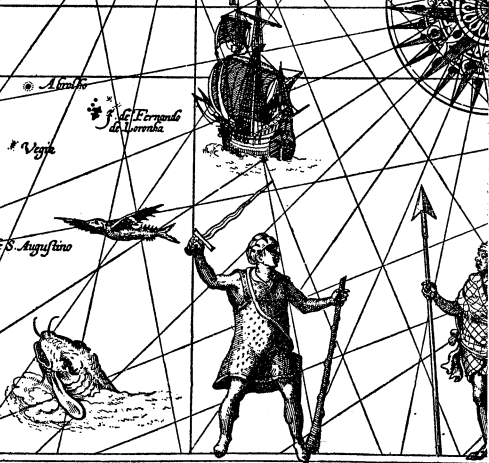
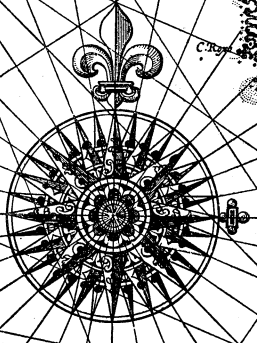
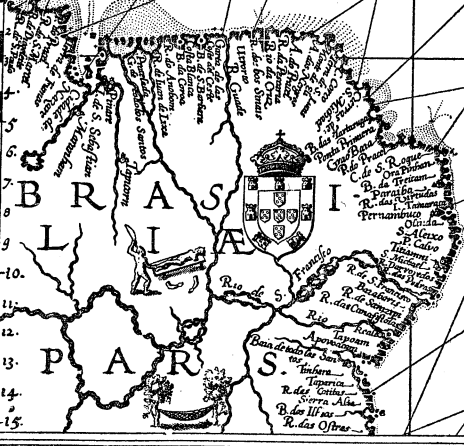
OCEANVS ATLANTICVS

HÆC TABELLA Hydrographicè oras maritimas Africæ à promontorio dicto Capode Cantin, Angolam usque, ob oculos ponit, cum situ insularum Hesperidum, vel Promontorij viridis, vulgò Del Cabo Verde. Habes & hic amice lector chorographicè depictam insulæ sanctæ Helenæ portum, quæ refocillationi & adaquationi navium emittium in Indiam Orientalem ut plurimum inservit. Habes & hic Maurorum amaturam & mulierum ejus tractus vestitum cultiorem in pede tabellæ delineatù.

Hispanice leuæ 178 un gradus competentia.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

MAR DEL NORT

graden, nl. die van Edw. Wright van 1599 (in Hakluyt's *Principal Navigations*). Hierin vergist hij zich echter, want ook Plancius vervaardigde „caerten met wassende graden”. Hij heeft voor de constructie misschien reeds de tafel, door Blundeville gepubliceerd, kunnen gebruiken.

In een resolutie van de Staten-Generaal van den 12den September 1594 wordt aan Petrus Plancius op zijn request octrooi verleend voor den tijd van 12 jaren, „omme alleene in de Geunieerde Prouintien te mogen doen drucken ende vercoopen de zeecaerte, byde welcke hy met grooten ende geduyrigen arbeyt alle de zee-custen van Europa, Asia ende Africa, die aande Middellantsche Zee gelegen syn . . . heeft gebrocht onder hare oprechte graden der breedde ende hoochde des Poly . . . ende dat sonder eenige vercorttinge ende verminderinge der landen, nyettegenstaende deselve in den Hispanischen, Portugaelschen, Italianschen, Siciliaenschen ende andere zeecaerten, dry, vier ende vyff graden, ende daerouer liggen buyten henne behoorlycke plaetse ende breedde. Item alsulcke nyeuwe forme van zeecaerten als die voors. Plancius heeft gepractiseert inde welcke de drye zyden des triangels goet ende oprecht syn, doordyen die graden der breedte daerjnne hebben hare natuerlycke proportie mette graden der lengte, by aldyen gelijk octroy anderen hier vortyden nyet en is geaccordeert, mits leuerende yeder vande presenten een exemplaar, dies wordt gereserueert te resoluieren opde recompense, ter tyt men de vrucht van dit werck sal hebben geexperimenteert”.

De kaart van de Middellandsche Zee schijnt dus gereed te zijn geweest. Echter is de overzichtskaart van de Middellandsche Zee, opgenomen in Willem Barents' „Nieuwe beschryvinghe ende caertboeck vande Midlandtsche Zee, Amstelredam, Cornelis Claesz, 1595”, waaraan Plancius zijn medewerking en naam verleende, niet in Mercator's projectie ontworpen.

Van de andere in het octrooi aangeduide, maar toen blijkbaar nog niet gereed zijnde kaarten, zijn er zeker verschillende door Plancius vervaardigd. Albert Haeyen zegt in zijn „Een corte onderrichtinge” van 1600, dat Plancius aan de stuurlieden van Enkhuizen (in 1594) zijn paskaarten meegaf „om die landen van China om die Noorden daer mede te besoecke”. Hij is over deze kaarten slecht te spreken, want „daer zy 't water behoorde te hebben vonden zy dat landt daer die voornoemde Stuerluyden seer qualick haer be-

weghen in hadden, alst wel reden was". Terwijl deze paskaarten echter nog gelijkgradige paskaarten waren, gaf Plancius aan de stuurlieden, „die dat tweede jaer omdie Noordē waren" (dus in 1595) zeekaarten mede, die in Mercator-projectie uitgevoerd waren. Haeyen zegt daaromtrent: „maer dat noch erger is, so werden die stuer-luyden (die dat tweede jaar omdie Noordē waren) Pascaerten van dese voornoemde Aucteur mede ghegheuen, waer in omtrent 1400 mylen verschils, die China van Hamburch in der lengten verscheyden en gelegē zijn, wel 1000 mylē verduystert wordē: . . . ende dit is van dese voornoemde Aucteur alsoo beleyt, om also den onbedreven, ende in deser kunst onervaren Stuer-luyden, een corten wegh voor ooghen te schilderen, waer door zy te mannelicker gemoet souden worden, om soo een verschricke-lijcken harden onghebaenden Ys Zee, met meerder devotie te beseylen".

Haeyen begrijpt blijkbaar niets van de kaarten met wassende graden en beschuldigt Plancius ervan de kaarten opzettelijk te vervalschen, door den weg om de Noord veel korter voor te stellen, dan hij in werkelijkheid is, teneinde den zeelieden den moed niet te ontnemen. De zeeman van den ouden stempel had geen vertrouwen in het werk van den geleerde, die zelf nooit de zee bevoer en vanuit zijn studeerkamer de expedities leidde.

Reeds in de „Memorie by Plancio gemaect" vóór de uitvaart van de eerste vloot naar Indië om de Kaap, spreekt Plancius ervan, „dat men in den gemeynen compascaerten maer de twee zijden van den triangul goet ende oprecht can beuinden, ende dat de derde zyde meer oft min van de warachtighe gelegenheit der landen verschilt nae dat de selue verre oft onuerre van de middellinie zyn gelegen", waaraan hij in de tweede recensie van diezelfde memorie nog toevoegt: „Ick segge — inde gemeyne seecaerten want in de zeecaerten met wassende graeden sijn alle drie sijden vanden triangul zoo goet & oprecht als sy zijn op den aertbodems cloot" (dus op de globe). Dat Plancius echter ook reeds in 1594 een kaart met wassende graden voor zich had, blijkt elders uit de eerste recensie dezer Memorie, waar hij de ligging van Java bespreekt, welk eiland, zegt hij, „in de caerten metten wassenden graden 100 Duytsche mylen verder van Cabo de Bona Esperance is gestelt" om de strekking ervan met die der Portugeesche zeekaarten te doen overeenkomen.

Het blijkt echter niet, dat aan de eerste vloot naar Indië onder C. de Houtman reeds zoodanige kaarten werden medegegeven. Wel is dit het geval met de tweede vloot, welke den 1sten Mei 1598 onder Jac. van Neck en Wybr. Warwijck uitvoer. De vier schepen, welke in Juni van het volgende jaar terugkeerden, leverden vijf kaarten met wassende graden in, zoodat op ieder schip slechts één exemplaar aanwezig was (een vijfde exemplaar bezat Van Neck, de admiraal). Het waren dus blijkbaar wereldkaarten. Ook uit de journalen van Hendr. D. Jolinck en Reyer Cornelisz., twee stuurlieden, die de reis naar de Molukken meemaakten, blijkt, dat zij Mercatorkaarten in gebruik hadden.

Uit het feit, dat Plancius zelf kaarten met wassende graden vervaardigde, ze aan de schepen meegaf en op de voordeelen ervan in zijn memorie wees, blijkt, dat hij zich ook in dit opzicht voor onze zeevaart groote verdiensten heeft verworven, al zou het nog lang duren voor deze Mercatorkaarten de gelijkgradige paskaarten geheel verdrongen.

Naast Plancius' kaarten in wassende graden verschenen er nog in de zestiende eeuw zoodanige kaarten van Hondius (een wereldkaart en kaarten der vier werelddeelen). Wright beklagt zich over de uitgave daarvan in het voorwoord van zijn „Certaine Errors” (1599), daar Hondius hierbij een onbescheiden gebruik maakte van zijn nog niet uitgegeven tabellen.

d. Gebulte kaarten.

Onder de den 26sten September 1599 aan Plancius overhandigde bescheiden, ingeleverd door Van Neck's teruggekeerde vlootafdeeling, bevonden zich ook elf gebulte kaarten.

Aan dit soort kaarten is onafscheidelijk verbonden de naam van den Gouwenaar Adriaen Veen. Verschillende schippers en stuurlieden waren zich wel bewust van de fouten, welke de gewone paskaarten aankleefden. Wij zagen reeds, dat Mercatorkaarten dan ook niet onbekend waren op Van Neck's schepen. Adriaen Veen wilde de zeelieden voorzien van kaarten, die met den werkelijken vorm van de zeeën en landen op de bolvormige aarde geheel overeen kwamen: „so moet buyten alle twyfel, het gheheele aerdtrijck cloots-gewys, ende de ghedeelten des selfves bultsgewys, na proportie des geheelen rondes afgebeeld worden”. Den 12den Sep-

tember 1594 verleenden de Staten-Generaal hem, voor den tijd van twaalf jaren, octrooi op zoodanige kaarten, mitsgaders op zeker boek „geintituleert de Napasser, waerinne by forme van conferentie aengewesen wort, wat de voornaemste scryvers ende stuerluyden in hare leeskaarten ende paskaarten van hoogten, koursen ende mylen hebben geschreven”. Hij had toen nog maar „seker rouw ontwerp van een ronde pascaerte tot monster verthoont” en als aanvankelijk plan aangegeven, dat hij „twee gebulte pascaerten, d'eene van 't Wester en de andere van 't Ooster water” zou maken. In 1597 waren de Westercaerte en de Napasser gereed „ende daerbeneffens oock een instrument om te passen op die ronde pascaerten by hem suppl. geintituleert de Zeepasser”, terwijl hij ook de Oostercaerte „metten penne volcommelyck affgetrocken tot Swedens toe gereed gemaect hadde”.

Evenals op de platte kaarten waren ook op deze gebulte kaarten de loxodromen of romben aangegeven. De kaarten waren geplakt op een papieren vorm; de zeepasser was, blijkens afbeelding en beschrijving, een stevige driebeenige passer.

In 1598 was ook de Oostercaerte verschenen, en daarmede was het voorloopige plan van Adriaen Veen geheel uitgevoerd. Zooals uit de Napasser blijkt, omvatte zij de geheele Noord- en Oostzee en de IJszee. De Westercaerte reikte van Calais tot de Canarische en Vlaamsche eilanden (Azoren).

Blijkens de door de Staten-Generaal den 31sten October 1598 behandelde remonstrantie van Adriaen Veen waren er op dat oogenblik ook nog niet meer dan deze twee kaarten in druk verschenen. Toch waren er reeds andere kaarten in voorloopige uitvoering beschikbaar. Zoo werd ten behoeve van de expeditie, welke Balthasar de Moucheron den 15den Maart 1598 onder de gebroeders De Houtman naar Indië uitzond, bij resolutie van 24 Januari 1598 besloten, Vanden Eertbruggen naar Holland te zenden, om vandaar o.m. mede te brengen „neghen witte gebulte caerten van Adriaen Veen”. Ook weten wij uit het „Journael oft Daghelijcx-register van de Voyagie na Rio de Plata”, door den schipper Hendrick Ottsen bijgehouden van zijn reis (begonnen 4 Augustus 1598), dat deze zijn bestek maakte op gebulte kaarten (10 Juli 1599). Bij den aanvang van deze reis was dus ook reeds een gebulte kaart beschikbaar van het Zuidelijk deel van den Atlantischen Oceaan. Van Neck's terugkeerende schepen waren van niet

minder dan elf gebulte kaarten voorzien, zeker ook witte kaarten, waarop de lengte- en breedtegraden waren aangebracht en met de pen de Afrikaansche en Indische kusten geteekend.

Zoo zorgde dus Plancius, aan wien de verzorging van de vloot met kaarten was toevertrouwd, dat deze van het nieuwste kaartmateriaal was voorzien.

e. Globes.

Ook globes ontbraken niet op de naar Indië uitgezonden schepen. Van Neck's schepen leverden bij terugkeer twee paar globes in. Met een paar globes worden bedoeld: een aard- en een hemelglobe.

In het jaar vóór Van Neck's uitreis (dus in 1597) had een octrooi-strijd plaats tusschen twee makers en uitgevers van globes in Holland, tusschen Jacob Florisz. van Langren en Jodocus Hondius. Aan den eersten kwamen de oudste rechten toe. Volgens Gerard van Hasselt (Geldersch Maandwerk, Arnhem 1807, Vol. I, pag. 465—467) bevond zich in zijn tijd in het Geldersch gerechtshof te Arnhem een globe van Van Langren van het jaar 1580. Dit is dan wel de oudste door hem uitgegeven globe. In 1588 gaf Claes Pietersz. van Deventer (Nicolaas Petri Daventriensis) een „Inleydinge, Hoemen verstaen ende ghebruycken sal, zoo wel den celeste als terrestre Globe ofte Cloote” uit, gedrukt bij Harmen Janszoon Muller te Amsterdam, een handleiding bij het gebruik van de globes van Van Langren.

Bij de zeelieden waren deze globes in hooge waarde: de fouten der gewone paskaarten en de onbekendheid met de wassende kaarten maakten, dat men vooral globes gebruikte, waarop zij immers de aarde in haren natuurlijke vorm afgebeeld zagen.

Het oudst bewaarde exemplaar van een aardglobe van Van Langren dagteekent echter van 1589 en bevindt zich in het Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam. De tekening vertoont een sterke overeenkomst met die van Mercator's groote wereldkaart van 1569. Van zijn hemelglobe (van dat jaar?) is geen exemplaar bekend. Volgens Paulus Merula (Cosmographia, Leiden 1605, pag. 106) mogen we Plancius beschouwen als den auteur van of althans als den medewerker aan deze hemelglobe.

In 1592 werd aan Jacob Florisz. van Langren voor den tijd van

tien jaren octrooi verleend op zijn aard- en hemelglobe. In 1596 werd dit octrooi vernieuwd. Er stond echter een concurrent op, Jodocus Hondius, die zich in 1593 in Amsterdam had gevestigd. Het was een landgenoot van Plancius, die in 1584 naar Engeland was uitgeweken en zich daar reeds als globegraveur had onderscheiden. Thans vroeg hij, in 1597, aan de Staten-Generaal octrooi voor tien jaar „omme alleene te mogen maecken eenen nieuwen Globum terrestrum, bij hem met de eygene hant getrocken ende gesneden, different van alle anderen, ende van alle faulten verbeteret”. Het octrooi werd hem verleend op 1 April 1597, „behoudelijck dat dese inventie in de substantieele pointen zy eene nieuwe inventie, ende zonder prejudicie van de voorgaende concessiën”. Deze restrictie doelde natuurlijk op het aan Van Langren verleende octrooi. 't Is te begrijpen, dat deze laatste er tegen op kwam en vernietiging vroeg van het aan Hondius verleende octrooi.

In de „Onderrichtinge van sulcx als ick (Jod. Hondius) vernieut hebbe op myne globe, waervan myne partye (d.i. Van Langren) gans niet en hebben” geeft Hondius veertien wijzigingen aan, waardoor zijn globe zich onderscheidt van die van Van Langren. Zij hebben betrekking op het Noordpoolgebied (ontdekkingen van Willem Barentsz., Frobisher en John Davis), Terre Nova (naar Ludovico Teixeira), Nova Virginia (naar Thomas Hariot), Guiana (naar Raleigh), het Meer Parime (naar Teixeira), Brazilië (naar Joan de Lerry), de Straat van Magalhães (naar Teixeira), Peru (naar idem), Korea en Japan (eveneens naar Teixeira); ontallicke nieuwe eylanden, clippen en ondiepten omtrent de Molucquen, Java en de gantsche Orientaelsche zee, beschreven door Teixeiram; Congo (naar Phil. Pigafetta).

Evenals Van Langren zorgde ook Hondius voor een handleiding bij het gebruik van zijn globes. Daartoe werd het in Engeland in 1594 verschenen Tractatus de Globis van Robert Hues door hem in het Nederlandsch vertaald en onder den titel „Tractaet ofte handelinghe van het gebruyck der hemelsche ende aertscher globe” in 1597 bij Cornelis Claesz. gedrukt.

Blijkbaar had Plancius geen aandeel gehad aan de vervaardiging dezer eerste Hondius-globes. In zijn memorie „Van de graden der lancte” toch laat hij zich over de globes van zijn tijd niet gunstig uit. De graden der lengte, zegt hij, behoort men niet te berekenen „wten gedruchten werelt clooten”, aangezien „de gemeijne ge-

dructe Globes terrestres in veelen plaetsen van de natuurlijcke gelegentheit des aerdbodems niet weijnichen verschillen". Hij somt daarna een vrij groot aantal fouten op. „Derhalven die int bereekenen van de graden der lancte soude willen sich vertrouwen opden gedruchten globis terrestris zouden op een quaet fundament bouwen". Daarom raadt hij aan: „Int examineren vande graden der lancte sal men volgen goede zeecaerten de rechte distantie oft verde der plaetsen ende andere gelooffwaerdige lantbeschrijvingen".

Toch verkiest hij Hondius' globes boven die van Van Langren, want uit de „Rekening van geleverde stuurmansgereedschappen", welke De Jonge uitgaf (Opkomst I, pag. 183), zien we, dat de tweede expeditie van Van Neck, welke 28 Juni 1600 naar Oost-Indië uitzeilde, eenige globes betrok van Jodocus Hondius. Of waren dit misschien reeds de globes door Hondius in 1600 uitgegeven, op de samenstelling van welke Plancius zeker reeds invloed uitoefende? Voor de hemelglobe verschaftte hij aan Hondius, zooals wij reeds zagen, de waarnemingen van Pieter Dirksz. Keizer. Echter komt noch op de globes van 1600, noch op die van 1601 de naam van Plancius voor. Teekenend is echter, dat Hondius op de aardglobe van 1601 wel een andere houding aanneemt tegenover Plancius' theorie van de lengtevinning. In een lange legende zegt hij o.m., dat het hem een verdienstelijk werk scheen, de lengten der verschillende streken te rekenen vanaf de meridiaan der Azoren en niet vanaf de Insulae Fortunatae, zooals Ptolemaeus deed en dit, sinds men de lengte zoekt door middel van de variatie of deviatie van het kompas. De constructie van de over de aardglobes getrokken loxodromische lijnen zal ook wel Plancius' werk zijn geweest, evenals Adriaen Veen ze construeerde voor de globe door Jodocus Hondius Jr. in 1613 uitgegeven.

Zekerheid bezitten wij omtrent het auteurschap van Plancius met betrekking tot een door Petrus Kaerius (Pieter van der Keere) in 1614 uitgegeven globe, want op deze is het tot den „lezer" gericht adres van Plancius. Hij zegt daarin: „In de teekening van deze onze globe, hebben wij overal de meest correcte hydrografische, en geografische kaarten, van welke de Duitschers, Spanjaarden Franschen, Italianen, Engelschen, Schotten, Denen, Noren en Zweden zich bij hunne reizen bedienen, gevolgd. Hiervoor hebben wij moeite noch kosten gespaard. De windrichtingen (loxodromen)

Aardglobe van Petrus Plancius in 1614

hebben wij, voor het gebruik van de zeelieden, met groote nauwkeurigheid aangebracht, zooals zij, die in de navigatie ervaren zijn, bij nadere beschouwing, zullen zien. Vaarwel en wees gelukkig. Petrus Plancius.”

Ook de hierbij behorende hemelglobe is door Plancius bewerkt. De volgende legende, op haar aangebracht, bewijst zulks: „Op deze hemelglobe zijn de vaste sterren in een grooter aantal en met grootere nauwkeurigheid geteekend, dan dit vroeger is gedaan. Ten behoeve van den gebruiker heb ik enkele geheel nieuwe sterren toegevoegd, waargenomen door den prins der astronomen Tycho Brahe en ook mijn eigen waarnemingen omtrent hun ware lengte en breedte voor het jaar 1615. Petrus Plancius.” Plancius heeft dus zijn reeds in 1589 begonnen sterrekundige waarnemingen voortgezet tot op zijn ouden dag. Pieter Dirkzoon Keizer's naam is van de globe verdwenen, maar Frederik de Houtman, wiens naam op de globe van 1613 van Jodocus Hondius Jr. en Adriaen Veen voorkomt, wordt evenmin genoemd. De waarnemingen van De Houtman, voor het eerst voorkomende op Blaeu's globe van 1602, werden blijkbaar aan Plancius niet ter hand gesteld. Hondius Jr. neemt ze van Blaeu over, Plancius geeft eigen waarnemingen.

Dr. F. C. Wieder meent ook een aardglobe van 1621, uitgegeven door Johannes Janssonius en gegraveerd door Abraham Goos, aan Plancius te mogen toeschrijven, zulks op grond van het feit, dat Guyana hierop den naam „Germania Inferior” draagt, een naam door Plancius op zijn later te noemen wereldkaart van 1607 gebruikt. De globe geeft de ontdekkingen van Schouten en Le Maire in 1616 en de overwintering van Hudson, doch niets omtrent Nieuw-Nederland en Australië.

DE EERSTE REIS NAAR INDIË OM DE KAAP

Den 12den Maart 1594 besloten negen bekende Amsterdamsche kooplieden, welke zich tot een Compagnie van Verre hadden aangesloten, eenige Nederlandsche schepen om de Kaap naar Oost-Indië uit te zenden, na „de saecke ten overstaen van den eersaemen Petrus Plancius rypelijck ende met alle syne leden naerder geëxamineert” te hebben. Het is zeer waarschijnlijk, dat Plancius niet enkel de wetenschappelijke adviseur dezer Compagnie was, maar dat het initiatief tot de oprichting ervan ook van hem is uitgegaan. Baudartius duidt hem uitdrukkelijk aan als „de principaelste Autheur ende aendryver vande voortreffelijcke ende wijt vermaerde Oost-Indische Compagnie” en ook Pontanus noemt hem in dit verband met bijzondere onderscheiding.

Als bewindhebber van de Compagnie wordt zijn naam nooit genoemd en evenmin komt die in de requesten aan de Staten en in de instructie, welke aan de vloot werd meegegeven, voor. Als predikant hield hij zich blijkbaar wat meer op den achtergrond en nam hij niet openlijk deel aan de uitrusting der schepen. Toch moet hij bewindhebber geweest zijn, want hij legde geld in en wierf participanten aan.

Dat hij zelf financieel bij de onderneming geïnteresseerd was, blijkt uit de notarieele acte, welke dr. J. G. van Dillen in het Notarieel Archief van Amsterdam vond. De 290.000 gulden, welke voor den eersten tocht naar Indië waren bijeengebracht, waren niet door de bewindhebbers zelve ingelegd. Ook anderen hadden de gelegenheid aan de onderneming deel te nemen; deze deponeerden hun inleggeld bij één der bewindhebbers en werden participanten genoemd. Zij genoten een evenredig deel van de winst, maar waren uitgesloten van het beheer, hetwelk slechts door de bewindhebbers werd gevoerd. Deze aandelen waren van onge-

lijke grootte, maar toch verhandelbaar. Zoo werd op 10 Maart 1598 door Vincent Vlemingh, koopman te Amsterdam, zijn aandeel van 900 ponden Vlaamsch (fl. 5400.—), hetwelk hij op naam van Petrus Plancius had in de Compagnie van Oost-Indië aan de schepenen, „dewelcke van deser stede een voyage mett deselve penningen hebben gedaen ende oock jegenwoordelijck van deser stede seylreede leggen om darwaerts noch een voyage te doen”, verkocht aan Hans van Geel, eveneens koopman te Amsterdam.

De voorbereiding van zulk een gewichtige onderneming, als de eerste reis naar Indië was, nam eenige jaren in beslag. Voor het welslagen ervan had men kundige stuurlieden noodig, uitgerust met voldoende practische en theoretische zeevaartkundige kennis en voorzien van de beste kaarten, welke er toen bestonden. Voor den handel op de eilanden van Indië was kennis noodig van de daar verlangde Europeesche handelsartikelen en van de Indische voortbrengselen. Het is duidelijk, dat men voor dit alles bij de Portugeezen, die reeds een eeuw lang den zeeweg om de Kaap bevoeren en handel op Indië dreven, aan het beste adres was.

De aandacht van de Amsterdamsche kooplieden was zeker reeds van 1591 af op dezen tocht gericht. In dat jaar toch, zoo zagen wij reeds, kon Plancius zijn groote wereldkaart aan de Staten-Generaal opdragen en had hij, op kosten van den bekenden Amsterdamschen uitgever Cornelis Claesz., vijf en twintig „particuliere zeecaerten” van Bartholomeo de Lasso bekomen, „hebbende daerenboven by claren geschrifte in Spaenscher talen oyck gecregen de secreten van der zeevaart van Oost- ende West-Indien, Atrika, China ende andere diergel. landen, inhoudende aenwysinge van de eygenschappen der volcken, vruchten ende waren ofte coopmanschappen van elken lande”.

Over de uitgave van zijn wereldkaart en van de 25 „particuliere zeecaerten” spraken we reeds. Hiermede was de kartografische voorbereiding van de reis voltooid.

Maar hiermede waren de ondernemende Amsterdamsche kooplieden, oprichters van de Compagnie van Verre, nog niet tevreden. Tegen het einde van 1592 zonden zij, waarschijnlijk op instigatie van Plancius, de gebroeders Cornelis en Frederik de Houtman „ter secrete informatie” naar Lissabon. In den aanvang van 1594 keerden zij in het vaderland terug en het door hen medegebrachte materiaal vinden we, tezamen met dat, hetwelk uit andere bronnen

werd verkregen, in een uniek, in perkament gebonden handschrift van meer dan 200 keurig beschreven en ongeschonden bladzijden terug, hetwelk thans het eigendom is van Jhr. W. E. J. Berg te Baarn, die het aan den heer J. C. M. Warnsinck ter publicatie tijdelijk heeft afgestaan. Blijkens een aanteekening voor in het ms. is het afkomstig uit de nalatenschap van den beroemden wiskundige Johannes Hudde (gest. 1704), burgemeester van Amsterdam en bewindhebber van de O.I.Cie, wiens grootvader, Hendrick Hudde Arentsz., één van de leden van de Compagnie van Verre was. Behalve een „Corte verclaeringhe per Cornelis de Houtman van de Landen ghenamt Oost-Indien ofte Conquisten van Portugal”, gevolgd door een „Discours van de negotien in Oost-Indien” van denzelfden schrijver en een uitvoeriger Memorie van Willem Lodewijcksz. interesseert ons hier in de allereerste plaats de „Memorie by Plancio gemaect”, waarin wij de in het octrooi van 1592 bedoelde „secreten der zeevaart” misschien terug vinden. Zij is bedoeld „tot onderrigting van hen, die het bevel voeren over de vloten naar Indië bestemd”. De heer Warnsinck was zoo vriendelijk mij een afschrift van deze Memorie ter inzage te geven, waarvoor hier mijn zeer bijzonderen dank.

Een latere redactie van deze memorie, opgesteld na terugkomst van De Houtman uit Indië, was reeds sedert lang bekend. De Jonge publiceerde dit zich in het Rijksarchief bevindende stuk in zijn zoo buitengewoon belangrijk werk over de „Opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië” (Dl I, pag. 184—194). Hoewel deze tweede redactie Plancius' naam niet bevat, kon zij toch met vrij groote zekerheid aan hem worden toegeschreven. Thans is alle twijfel dienaangaande opgeheven. Wij kunnen nu beide, de eene geschreven vóór, de andere na de eerste reis om de Kaap, naast elkaar leggen en vaststellen, welke vermeerdering van kennis aangaande den zeeweg naar Indië, de heerschende winden en zeestroomingen, de afwijking van het kompas op verschillende plaatsen, enz., deze eerste reis bracht. In tweede redactie is de Memorie getiteld: Van de Oost-Indische zeevaart ende hare eygenschappen ende aenmerkingen”. Zij werd later (na 1600) nog door een „Naerder verclaringe van de Oost-Indische zeevaart” gevolgd.

Tot aan de landen van Guinea en Brazilië was „de zeevaart met haren eygenschappen ende observatien velen Nederlantschen schippers ende stuyrluyden genochsaem bekent”. Daarover ver-

telt Plancius in zijn „Memorie” dan ook verder niets. Dan kwamen echter de moeilijkheden, omdat men dan in voor de onzen nog vrij onbekende zeeën kwam: naderde men de kust van Guinea dichter dan 60 mijlen, dan had men veel met windstilte te kampen; liep men er verder vanaf dan 70 mijlen, dan werd men licht door de generale oostelijke winden (de N.O. passaat) en stroomen (de Noord-Aequatoriale stroom) naar Spaansch Indië (Amerika) gedreven. Zeilde men bezuiden Guinea verder oostwaarts dan den meridiaan van Cabo das Palmas, dan werd men door de stroomen (de Guinea-tegenstroom) licht meegenomen tot in de Golf van Guinea, wat de vaartduur met twee maanden zou verlengen.

Bezuiden de linie, aldus Plancius verder, loopt men gevaar door de Z.O. winden (de Z.O. passaat) naar het vasteland van Brazilië te worden gedreven en te vervallen binnen de droogten en klippen van de Abrolhos op 18° Z.Br.; dan kan men weer terugkeeren en heeft men een verloren reis. Houdt daarom vanaf den meridiaan van C. das Palmas uwen koers naar Martin Vaz. Aldaar krijgt men gewoonlijk Z.W. winden, waarmee men voorbij de eilanden van Tristan da Cunha tot op 32 à 33° Z.Br. kan varen, aldus Plancius' raad.

Ten Zuiden van Afrika moet men niet te dicht langs de kust zeilen, omdat de daar voorkomende Z. winden de schepen in gevaar brengen op de rotsen en klippen van C. das Agulhas te vergaan.

In den Indischen Oceaan beperken Plancius' aanwijzingen zich in hoofdzaak tot het opgeven van afstanden en strekkingen en van de richting der winden en zeestroomingen. Bovendien is het noodig goed acht te geven op de noordwestering van het kompas (d.i. de afwijking van het kompas van het ware Noorden af naar het N.W. toe); men dient zooveel oostelijker aan te zeilen als de noordwestering bedraagt. Ook is het zaak goed acht te slaan op het wraken (afdrijven) van het schip door de loopstroomen. Heeft men ten Zuiden van den Zuiderkeerkring goede winden naar Java, dan neme men deze, want in de eerste plaats is daar de graadlengte geringer (door het afnemen van de graden der parallelcirkels poolwaarts) en in de tweede plaats is het daar koeler. Zoolang echter de zon ten Noorden van de linie staat, zijn de nachten op zoo zuidelijke breedte lang. De linie nadere men niet dichter dan tot op 3 à 5°, zulks wegens de stilten en het ongezone klimaat.

De Memorie waarschuwt den zeeman voor verschillende moeilijkheden en gevaren op reis naar Indië als gevolg van heerschende winden en stroomen, zij geeft koersen, strekkingen en afstanden op, wijst fouten aan op de zeekaarten, bespreekt de projectie der toen algemeen in gebruik zijnde gelijkgradige paskaarten en wijst, in dit verband, op de veel juistere kaarten met wassende graden (Mercatorkaarten), geeft de grootte aan van de kompasafwijking (Noordoostering of Noordwestering) op sommige plaatsen en wijst op de lengtebepaling met behulp van zijn astrolabium catholicum (zie hierover pag. 127).

Deze korte inhoud van de Memorie geeft ons een indruk van de kennis, welke Plancius door de studie van Spaansche en Portugeesche roteiro's of journalen had verkregen, zij geeft ons „de secreten van der zeevaart”, waarvan Cornelis Claesz. in zijn octrooi-aanvraag van 1592 gewaagt.

Nog is hiermede het aandeel van Plancius in de voorbereiding van den eersten tocht naar Indië niet volledig. Plancius wist, dat het voor den zeeman in de allereerste plaats noodig is, de plaats te kunnen bepalen, waar hij zich op zee bevindt. En daar dit in zijn tijd noch langs geodetischen (door middel van de bepaling van den gevolgden koers en van den afgelegden weg), noch langs astronomischen weg (door bepaling van de geografische breedte en lengte) met ook maar eenigszins voldoende juistheid mogelijk was, wijdde hij ook aan dit vraagstuk zijn volle aandacht. Daarom onderwees en examineerde hij schippers en stuurlieden in de practische en theoretische zeevaartkunde en ontvingen zij van hem een getuigschrift van bekwaamheid, waarop zij door de Compagnie in dienst werden genomen.

Zijn lievelingsleerling was de opperpiloot van de vloot, Pieter Dirksz. Keyser, dien hij opleidde tot een zeer bekwaam sterrenkundige, door Von Humboldt gerangschikt onder de „grooten”, want hij ontdekte een aantal sterrenbeelden van het Zuidelijk Halfrond. Volgens Paulus Merula stierf hij, terwijl hij, in den mastkorf gezeten, den hemel doorvorschte (12 September 1596).

Dat Plancius aan de sterrekunde zijn bijzondere aandacht schonk, blijkt ook hieruit, dat hij, weder volgens Merula, mag worden beschouwd als de auteur van (of althans als medewerker aan) de hemelglobe, welke waarschijnlijk in 1589 door Jacobus Florentius à Langren werd uitgegeven. Van deze globe is geen exemplaar

bekend, maar Paulus Merula deelt ons in zijn beschrijving van de sterrenbeelden van het Zuidelijk Halfrond mede, dat wij het sterrenbeeld van de Duif met den Olijftak te danken hebben aan Plancius, die er tevens voor zorgde, dat het op de hemelglobe werd geplaatst. Daarom plaatste hij het ook op het Zuidelijk sterrenhalfrond, hetwelk hij op zijn groote wereldkaart van 1592 teekende. Op deze kaart worden nl. ook de beide sterrenhalfronden geteekend en op het Zuidelijk Halfrond zien wij vier sterrenbeelden, welke niet bij Ptolemaeus, den grooten sterrenkundige en geograaf uit de tweede eeuw n. Chr., worden gevonden: Duif met Olijftak, Zuiderkruis, Zuiderdriehoek en de Magellaansche wolken.

Aan Keyser gaf Plancius de speciale opdracht de Zuidelijke sterren met behulp van het astrolabium uit te meten en deze heeft die opdracht nauwgezet uitgevoerd. „De dagboucken ende zeeschriften van Pieter Dircxss. . . . zaliger gedachtenisse” werden in Augustus 1597, na terugkomst van de schepen, aan Plancius ter hand gesteld. In Paulus Merula's *Cosmographia* lezen wij, dat Plancius de lengten en breedten der door Keijser waargenomen sterren aan hem, Merula, heeft medegedeeld, en dat Merula ze ook zou hebben gepubliceerd, indien niet Plancius beloofd had zelf van die sterrenbeelden een uitvoerige beschrijving te zullen geven. Daarom stelde hij zich tevreden met enkel de namen van deze nieuwe sterrenbeelden te vermelden en het aantal der sterren van elk, alle tezamen 121 in getal.

Heeft Plancius voor een spoedige publicatie van Keijser's waarnemingen gezorgd? Het is ons niet bekend. Wel weten wij echter, dat zij op Jodocus Hondius' hemelglobe van 1600 (exemplaar in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam) voorkomen. Niet onwaarschijnlijk is het dus, dat wij Plancius als den auteur van deze globe moeten beschouwen, althans als medewerker er aan. Voor het eerst komen hierop de volgende nieuwe sterrenbeelden om de Zuidpool voor: Waterslange of Hydrus, Dorado, Vliegende Visch, Chameleon (met de Vlieg), Paradijsvogel of Avis Indica, de Pau of Paw, de Indiaen of Indus, Krane of Grus, en de Toucan. Deze globe is dus, als oudste, waarop deze Zuidelijke sterrenbeelden voorkomen, buitengewoon belangrijk, te meer, omdat zij duidelijk aangeeft, dat de prioriteit van de ontdekking toekomt aan Pieter Dirckss. Keijser en niet aan Frederik de Houtman, zooals Blaeu op zijn hemelglobe van 1602 vermeldt.

De Sieris
Das Cebanas
Una Colaba

PICUS CANCRI

De Sieris

Las las Hormas

Mahabrig

Mamp
Cherofin

Illas

DE DE LAS

SUS DELAS

ARI

De las Salinas
De las Marinas
De las Aras

Marina de
Las Indias al
de Dependentia

Illas de
Corales

Illas de Rai al de Pradris
& Barbados

Ille Pasarus
De las de Rymos

De las Maldivas

Princo de S.
Bartholomeo
I. de S. Pedro

AQUINOCTIALIS

NOVA GUINEA

Nova Guinea a nardis sic dicta, quod eius ligna, eorumque facies Guineae Africae multum sicut similia, ab Andrea Corfali Florentino videtur des Terra de Piccinacoli. Porro autem esse continentis Australis magnitudine probabile facit.

Insulae Salomonis

CA
RYOPHI
LORVM
ARBOR

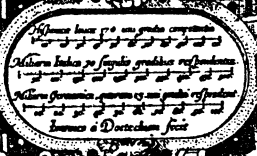
Gel Sandel
Santalum
flavum

Root Sandel
Santalum
rubrum

White Sandel
Santalum
album

INSVLAE MOLVCCAE celeberrimae

sunt ob Marinam aromatum copiam quam per totum terrarum orbem mittunt: harum praecipue sunt Ternate, Tidore, Mott, Machian & Bachian, his quidam adiungunt Gilolum, Celchiam, Boneonem, Amboinum & Bandam. Ex Insula Timore in Europam advehuntur Santala rubea & alba, Ex Bandanuces myrsitica, cum Flore, vulgo dicto, Malis, Et ex Moluccis Caryophylli: quorum icones in pede hujus tabellae ad vivum expressas poni curavimus.

Aan Frederik de Houtman, die met Keijser steeds op hetzelfde schip heeft gevaren, droeg Plancius meer in het bijzonder op, nauwkeurige waarnemingen te verrichten omtrent de afwijking van het kompas. Hoe deze zich daarvan heeft gekweten toont het „Extract wte schriften van Frederick Houtman, waer wt men verstaet hoe de schepen van Amstelredam op hare eerste Oost Indische zeevaart d'afwijckinge vande naelde des compas genomen hebben door d'opgaende ende ondergaende sonne d'welck men insgelijcx can affmeten op alle streecken ende graden des compas ende tot allen uren ende minuten vanden dage”.

Nog twee andere leerlingen vermeldt Plancius bij name in zijn Memorie „Van de graden der lancte . . .”, nl. Vechter Willemssen zaliger en Peter Stockman. Ook zij verzamelden voor hem nieuw materiaal voor zijn theorie der plaatsbepaling met behulp van de grootte der kompasafwijking.

Het is duidelijk, dat Plancius met bijzondere belangstelling de terugkomst der Hollandsche schepen tegemoet zag. Het resultaat van aller waarnemingen vatte hij samen in zijn memorie „Van de graden der lancte ende het affmeten der selver door het Noord-oosteren ende Noordwesternen der naelde”, welke memorie men in het derde deel van „De Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595—1597” door G. P. Rouffaer en Dr. J. W. IJzerman afgedrukt vindt (op pag. 416—421). Zij leverden hem het materiaal, hetwelk hem met de aan de studie der geschriften van Spaansche, Portugeesche, Fransche, Engelsche zeevaarders en andere Nederlandsche zeevaarders ontleende gegevens een overzicht gaf van de afwijking van de magneetnaald op verschillende plaatsen der aarde.

Een plaat in Colom's Groote lichtende vyerighe Colom, een zeeatlas van 1652, doet ons Plancius zien als onderwijzer in de zeevaartkunde, doceerende vanaf den kansel in de Oudezijds kapel (zie de afbeelding op bldz. 136 en 137). Ook voor de volgende reizen om de Kaap naar Indië, zoowel als voor die om de Noord, is Plancius de leeraar der stuurlieden geweest. In de Kladresolutiën van Bewindhebbers der Oude Compagnie wordt b.v. medegedeeld, dat „die stuerlieden sullen compareren ten huuse van Petrus Plancius vyff dagen ter weecke als Maendach tot Vridach imers smorgens te 9 vren en sauens ten 5 vren”. Den 18den September 1599 werd hierover met Plancius geresolveerd. Belangeloos gaf hij

dit onderwijs niet; integendeel hij liet er zich goed voor betalen. In de door De Jonge (Opkomst I, pag. 183) gepubliceerde „Rekening voor geleverde stuurmansgereedschap voor de schepen, welke 28 Juni 1600 onder Jacob van Neck naar Indië uitzeilden” (tweede reis van Van Neck) zien wij, dat Petrus Plancius „door ordre der bewynthebberen, voor zyne onderwysinghe der stuerluyden voor die tien schepen” de som van £ 500.— ontving.

De terugkeerende Nederlandsche zeevaarders wisten niet alleen te verhalen en te schrijven van eigen waarnemingen in het verre Oosten, ook de Portugeesche piloot Pedro de Tayde, welke zijn hulp aan de Hollanders met den dood moest bekoopen, had hun veel verteld van Java en de overige eilanden van Indië. Het hoofdstuk in Willem Lodewijcksz.’ reisverhaal „Vande afcomste der Iauwen ende hare steden” (ed. 1915, pag. 99—105) berust op door hem verschaftte gegevens en eveneens de tekst op de achterzijde van diens kaart van Sumatra en Java, sprekende over de Oostindische eilanden buiten Java, tot en met Soembawa, met uitzondering dus van Timor en de Molukken. Zelfs brachten zij van hem een „boeck” en „Schryften”, alsmede een „caertken”, waarop deze „seer vermaert Stuerman, bedreven op alle de costen ende Eylanden van Oost Indien” uitstekend de ligging van Bantam ten opzichte van Malakka weergaf, mede naar huis en deed Plancius daarmede zijn voordeel.

XVI

DE NOORDOOSTELIJKE DOORVAART

De Engelschen hadden al langs twee wegen Indië bereikt, voordat de Hollanders hun eersten tocht derwaarts ondernamen en wel door de Straat van Magalhães en om de Kaap. Nog veel vroeger echter poogden zij de zoo vurig begeerde specerijenlanden om de Noord te bereiken. Het eerst zochten zij een Noordwestelijken doorgang te vinden: John Cabot opende, nog in het laatst van de vijftiende eeuw, de lange rij van ontdekkers, die benoorden Noord-Amerika langs Indië trachtten te bereiken. Ook het vraagstuk van de mogelijkheid van een Noordoostelijken weg liet hen niet los, sedert Robert Thorne, een in Sevilla wonende Engelschman, Hendrik VII in 1527 aanspoorde dezen weg te zoeken, hem verzekerende, dat daar was „no land uninhabitable and no sea innavigable”. John Cabot's zoon, Sebastian, had meer succes; hij wist de Engelsche kooplieden op te wekken tot de oprichting van „The Mystery, Company and Fellowship of Merchant Adventurers for discovery of unknown lands”, welke in 1553 een expeditie uitzond onder Sir Hugh Willoughby en Chancellor om dien Noordoostelijken doorgang op te sporen. Op 72° N.Br. zag men land, maar overigens had de expeditie een noodlottig verloop. Uit de weinige gegevens, welke gevonden werden in de schepen, die twee jaar later met de lijken van de leden der bemanning in de rivier Arsina in Lapland waren aangetroffen, was de reisroute en de juiste ligging van het ontdekte Sir Hugh Willoughby-land niet met zekerheid te bepalen. Gelukkiger was Chancellor, de onderbevelhebber: hij bereikte Archangel en vandaar over land Moskou. De oprichting van de Muscovy Company was het resultaat.

In 1556 ontdekte Stephen Borough den ingang van de Karische Zee en exploreerde een deel van de Westkust van Nova-Zembla. Pet en Jackman drongen in 1580 door de Karische poort de Kari-

sche Zee binnen, maar waren spoedig genoodzaakt door diezelfde straat weer terug te keeren. De twee journalen van deze reis werden, in het Nederlandsch vertaald, teruggevonden in het „Behouden Huys” op Nova-Zembla. Zij waren voor de Nederlandsche IJszee-tochten van 1594 en volgende jaren ongetwijfeld van zeer groot belang.

Lang voordat de Engelschen den handel op de Witte Zee openden, onderhielden de Nederlanders een levendig handelsverkeer met Moscovië via de Oostzee en nauwelijks had Chancellor de hoofdstad van het Tsarenrijk bezocht, of de onzen lieten zich ook te Kholmogorui aan de monding van de Dwina zien. Sedert dien had er een geregeld verkeer van Nederlanders en Engelschen langs de kusten van Skandinavië en op de Witte Zee plaats. Van de Russen, die met hun lodija's een levendige vaart langs de verder Oostwaarts gelegen kusten onderhielden, kon men inlichtingen bekomen omtrent de verdere reis langs deze kusten en we zagen, dat de Engelschen in 1556 en 1580 hun tochten reeds tot de Westkust van Nova-Zembla en tot in de Karische Zee uitstrekten.

Ook de Nederlanders lieten zich daar weldra zien. In 1584 drong Olivier Brunel, waarschijnlijk in dienst van Balthasar de Moucheron, toen nog in Antwerpen wonende, tot Nova-Zembla door, een onderneming, waarin ook Prins Willem „een sonderlinghe welbehaghen hadde”, al was het niet mogelijk uit 'slands kas er steun aan te verleen. Het eenige bericht, dat wij omtrent deze reis bezitten is het korte verhaal van L. J. Waghenaer in zijn „Thresoor der Zeevaert” van 1592. Vanuit de haven van Kola in Lapland voer hij O. t. N. en O.N.O aan, tot hij op Nova-Zembla aankwam en daar een schoone haven, genaamd Costins Serch, vond. Vandaar Zuidwaarts zeilende kwam hij in de rivier Pitsora (Petsjora), waar hij jammerlijk verdrong. De rest van het volk keerde met een lading, bestaande uit pelterijen en bergkristal, weder te Enkhuizen terug.

Deze onderneming van De Moucheron had nog plaats, voordat Plancius te Amsterdam beroepen werd. Of hij zijn voortvarenden landgenoot kende, kan niet met zekerheid worden uitgemaakt. Zijn wereldkaart van 1590 verraadt nog geen bijzondere kennis van het Poolgebied.

Deze kaart is wel niet geheel een slaafsche navolging van Mercator, maar wat de Noordpoolstreken aangaat, sluit zij zich toch

nog geheel aan bij de opvattingen van den grooten geograaf. Vier groote eilanden omringen de Noordpool der aarde, van elkaar gescheiden door vier zeestraten. Het water van den Oceaan, zoo zegt een inscriptie, geheel naar Mercator, wordt door deze vier zeestraten voortdurend naar het Noorden gebracht en daar in een kolk verzwolgen. Het boven het Oostelijk deel van Noord-Amerika liggende eiland heet het beste en het gezondste eiland te zijn. Op het zich ten Noorden van Europa bevindende eiland, waarvan ook Nova-Zembla deel uitmaakt, wonen pygmeëen van slechts vier voet lengte. De zeestraat, welke dit eiland scheidt van het ten Noorden van Azië liggende, is door den sterken stroom nooit geheel bevroren.

Deze voorstelling, welke berust op een oude Middeleeuwsche legende, werd door de Engelsche schrijvers reeds lang in twijfel getrokken, misschien als gevolg van de reis van Willoughby. Reeds Bourne (*A regiment of the sea*, 1573) geloofde aan een open poolzee en ook Thomas Blundeville (*A briefe description of universal mappes and cardes*, 1589), hoewel twijfelende aan de mogelijkheid van een vaartrecht over de pool, zooals Bourne aannam, kon zich niet met Mercator's voorstelling van de pool-eilanden vereenigen. Het verhaal van dien monnik uit Oxford, die door zijn magische kunst zoo dicht bij de pool kon komen, dat hij er met zijn astrolabium opmetingen kon doen, houdt hij voor een fabel.

Plancius sluit zich echter, ook op zijn overigens zoo uitstekend op de hoogte van het nieuwste geografische onderzoek zijnde groote wereldkaart van 1592, nog geheel aan bij deze onkritische meening van Mercator, welke toen nog algemeen verbreid was. In één opzicht verschilt deze groote wereldkaart echter van de Bijbelkaart van 1590: Nova-Zembla is door een smalle straat van het pooleiland der pygmeëen gescheiden.

Pas na 1592 komt ook bij Plancius de twijfel aan de juistheid van Mercator's fantastische voorstelling, zoodat hij zich toen met de studie van Bourne en Blundeville schijnt te hebben bezig gehouden. Wel geeft hij op zijn wereldkaart van 1594 nog de algemeen gangbare voorstelling der vier groote pooleilanden, maar de inscripties zijn gewijzigd en duidelijk doet hij nu daarin uitkomen, dat hij zelf aan het bestaan ervan niet meer geloofte. Ook strekken de pooleilanden zich op deze kaart veel minder ver Zuidwaarts

uit; een open zee scheidt ze van Willoughby-land (zonder naam!) en van Nova-Zembla (thans als een dubbeleiland voorgesteld). Vaigatsj is door een straat van het vasteland gescheiden, zoodat twee zeestraten toegang geven tot de Karische Zee.

Volgens Aelbert Haeyen (Een corte onderrichtinghe, 1600) moet zich onder deze kaart nog een gedrukte tekst hebben bevonden, waarin het bestaan van een open poolzee en de mogelijkheid om langs dien weg China en Indië te bereiken werd betoogd. Deze tekst zou, weder volgens Haeyen, niet van de hand van Plancius, maar van die van een Westfries (Matthijs Sievertsz?) zijn geweest. Zoowel kaart als tekst geven dus thans (in 1594) duidelijk aan, dat het mogelijk was langs de Noordoostelijke route, om kaap Tabin (de Noordelijkste kaap van Azië, thans op 71° N.Br. geplaatst) heen, straat Anian, welke volgens Plancius op 55° N.Br. Azië van Amerika scheidde, te bereiken.

Gelijke teekening van de poolzee ten Noorden van Europa vindt men op het bijkaartje, getiteld „Descriptio Novae Zemblaë”, dat zich op Plancius' kaart van Europa van hetzelfde jaar (1594) bevindt, hoewel de hoofdkaart nog de oude voorstelling weergeeft met Nova Zembla als een deel van een der pooleilanden.

In 1593 vatte De Moucheron wederom het plan op om, op grooter schaal dan zulks in 1584 geschiedde, een expeditie uit te zenden om de „Vaert van by Noorden-om t'onderzoekken”. Hij wendde zich tot dien einde tot den Stadhouder en, voorzien van diens aanbevelingen, in December tot den thesaurier van Zeeland Jacob Valcke en tot de Gecommitteerde Raden dier provincie, hun zijn plannen ontvouwende. De Staten van Zeeland toonden zich tot medewerking bereid. Toen de zaak meer algemeen bekend werd, liet ook Holland zijn stem hooren en besloten beide provinciën den tocht voor eigen rekening te ondernemen, zonder tusschenkomst van de Moucheron, die zich evenwel verbond de uitrusting met zijn kennis bij te staan.

Na lange beraadslaging werd 11 Mei 1594 de Instructie vastgesteld, welke den 16den door de Staten-Generaal werd bekrachtigd. Besloten werd, dat de reis, op het voetspoor der Engelsche tochten, door een der zeestraten langs het eiland Waigatsj zou plaats hebben.

Ondertusschen besloot ook Amsterdam, daartoe aangemoedigd door Petrus Plancius, tegelijkertijd voor eigen rekening een schip

en een jacht uit te zenden, maar niet langs dezelfde route, welke aan de schepen der regeering was voorgeschreven. „Deze weg,” zegt Jan Huygen van Linschoten, „dochte den voorsz. Plancio gantsch niet goet noch doenlick te wesen.” Onder de „duysentderley verdochte bewijs-redenen,” welke Plancius volgens J. Huyghen „verthoonde,” zullen de tot dien tijd nog steeds mislukte pogingen om ver in de Karische Zee met hare groote ijsmassa's door te dringen ongetwijfeld veel gewicht in de schaal hebben gelegd. Plancius achtte het daarom gewenscht, op grond van zijn gewijzigde inzichten omtrent het poolgebied, benoorden Nova-Zembla om een doortocht te zoeken. Daarom werd door Amsterdam beslist, dat zijn schepen de kust van Nova-Zembla zouden volgen, om te onderzoeken, of het mogelijk zoude zijn door of om Nova-Zembla heen in de „Zee van Tartarien, genaemt Mare Tabin” te komen.

Zoo werd dus ten slotte tot een dubbele onderzoekingstocht besloten. De „Superintendentie” zou berusten bij Cornelis Cornelisz. Nay van Enkhuizen. Tot aan de Noordkaap zou men bijeen blijven. Dan zou de vloot zich splitsen: het Zeeuwsche schip de Zwaan onder Nay en de Mercurius van Enkhuizen onder Brandt IJsbrandtsz. Tetgales, alwaar zich ook Jan Huyghen van Linschoten als commies op inscheepte, zouden koers zetten naar Waygatsj, terwijl de beide Amsterdamsche vaartuigen onder Willem Barents van Terschelling om Nova-Zembla heen hun weg zouden nemen. Barents drong tot bij de eilanden van Oranje op 77 graden door, maar werd daar door het ijs genoodzaakt terug te keeren. Jan Huyghen zeilde door Straat Waygatsj (thans straat Joegor geheeten) ongeveer vijftig mijlen de Karische Zee binnen, maar moest toen, door den Noordoosten wind en doordien het jaar reeds te ver gevorderd was, eveneens terugkeeren.

Na terugkomst van Barents' te Amsterdam (den 16den Sept.) werden „de papieren caerten ende Iournalen op den schepe bevonden aengebaert ende deselve gestelt in bewaerder Handt,” zonder twijfel in Plancius' hand. Slechts de journalen van Gerrit de Veer, (die echter zelf deze eerste reis niet meemaakte) en van Jan Huyghen zijn bewaard gebleven. Gerrit de Veer geeft een kaartje van Nova-Zembla, illustreerende Barents' tocht tot aan de Eilanden van Oranje op 77° N.Br. Onder de verschillende namen, aan bepaalde gedeelten van de kust gegeven, merken we bij den

Het zegel der Compagnie
van Verre

noordelijken ingang van de Loms bay een „laeghen slechter hoeck” op, genaamd C. Plantio (op bijna 75° N.Br.), welke naam zich nog lang op de kaarten heeft gehandhaafd. Een bijkaartje geeft de situatie van de Loms Bay (genoemd naar de „Lommen, ofte Noordtsche Papegayen”) en C. de Plantius nader aan.

Het volgende jaar (1595) werd wederom tot een nieuwen IJszee-tocht besloten. De ziel van de onderneming was weder Balthazar de Moucheron. Den 9den Mei werden de volgende „Pointen” vastgesteld: drie schepen en zes jachten zullen voor een reis van 16 à 18 maanden worden uitgerust; zij zullen door Straat Waygatsj en om Kaap Tabin naar China en Japan stevenen; bij Kaap Tabin zullen twee jachten terugkeeren om rapport uit te brengen. De vloot zal zorgen in Juli, Augustus of September 1596 weder, op de thuisreis, door de Straat te passeeren; twee jachten zullen echter op de thuisreis den koers nemen achter Nova-Zembla om. Wederom werd Cornelis Cornelisz. Nay met het opperbevel belast.

Thans zou dus de geheele vloot de reis door Straat Waygatsj ondernemen „ende dat aldermeest deurt vertellen vant Zeelandtsche ende t’Enckhuysen schip, daer Jan Huyghen van Linschoten Comis op was, die de saeck vry wat breedt voort stelde,” aldus Gerrit de Veer. Linschoten’s inzichten, niet die van Plancius, gaven dus thans den doorslag. Toch is wederom, naar het zeggen van De Veer, „Petrus Plancius, een vermaert Cosmographus mede een principale beleyder ende bevorderaar van dese Schipvaart geweest, die de principale ordre van de cursen gheordoneert heeft gehad, ende de streckinghe vande lande Tartarien, Cathay ende China.”

Wel had Plancius het dus druk met het geven van adviezen en het opstellen van instructiën, want ook voor de den eersten April van hetzelfde jaar zeilree op de reede van Texel liggende vloot van de Houtman had hij velerlei te regelen gehad.

Deze tweede Poolzee-reis is van veel geringer beteekenis geweest dan de eerste. De uitslag is gauw verteld: de vloot, bestaande uit drie groote schepen en vier jachten, drong door de Joegorstraat tot in de Karische Zee door, maar werd al spoedig door de ijstoestanden aldaar tot terugkeeren gedwongen.

Thans scheen het, alsof Plancius toch gelijk had. De Moucheron voelde niets meer voor een hernieuwd onderzoek, hoewel zijn kammies François de la Dalle en ook die van Enkhuizen, Jan Huyghen, zich wederom beschikbaar stelden.

Plancius was al evenmin ontmoedigd. Wederom wist hij de Amsterdammers over te halen tot een nieuwe expeditie en weder was hij het, die de organisatie ervan op zich nam. Zijn inzichten omtrent den geografischen toestand van het Poolgebied hadden zich inmiddels wederom gewijzigd. De Karische Zee werd door hem thans beschouwd als een binnensee, daar Nova-Zembla, welks Noordpunt thans gehouden werd voor de Noordelijkste kaap van Azië (IJshoek of Kaap Tabin), tot een schiereiland werd gemaakt. Daarentegen was het geloof aan het bestaan van de vier pooleilanden thans voorgoed opgegeven: een open Poolzee maakte het mogelijk zelfs onder de Pool door te varen, een weg, welken Bourne reeds in 1578 als een vijfden weg naar Indië had aangegeven.

Ook Barents hield de Karische Zee voor een binnensee, of, indien in het Oosten open, dan toch slechts door een nauwe straat aldaar met den open Oceaan, welke volgens de Samoeden Marmoria werd genoemd, in verbinding staande. Hij grondde zijn opinie op de ongunstige ijstoestanden, het ontbreken van eb- en vloedstroomen en zijn gesprekken met Samoeden. Ook Barents' schrijver, Hans van Uffelen, wist Plancius te vertellen, dat hij van een overste der Samoeden aan de Zuidzijde van Straat Waygatsj had vernomen, dat Nova-Zembla Oostwaarts aan het Zuidelijk vastland vast zat en dat de Mar More verder Oostwaarts vol ijs verstoppt zat, welk ijs uit de groote rivieren kwam.

In het licht dezer gewijzigde voorstelling moet dus de derde IJszee-tocht van 1596 worden beschouwd. Wel is de door Plancius ontworpen instructie niet meer aanwezig, maar uit Gerrit de Veer's reisverhaal is de voorgeschreven route toch wel op te maken. Had men de Noordkaap in het gezicht gekregen, dan moest men Noordoostwaarts gaan, dat was volgens De Veer de „bestelde rechtmesige cours”. Dat het Plancius bedoeling zou zijn geweest over de Noordpool te varen, lijkt mij onjuist. Trouwens, Jan Huyghen voegt er verklarender wijze aan toe „te weten boven Nova Zembla om,” als hij zegt, dat Plancius „de wech onder den Polo, te weten boven Nova Zembla om, seker, gantsch ghewis ende sonder twijffel goet” achtte. En ook S. P. l'Honoré Naber, hoewel hij in letterlijken zin Plancius' „wech onder den Polo” met dien over de Pool gelijkstelt, komt bij de construeering van deze Plancius-route tot een hoogste Noorder breedte van 82 graden.

JOANNES à DORTRECHUM fec.

DE TWEE SCHEPEN, DOOR AMSTERDAM UITGERUST TER DOORVAART BENOORDEN OM NAAR CHINA, ONDER JACOB HEEMSKERCK
HEYDRICKSZ., WILLEM BARENTSZ. EN JAN CORNELIS RYP, VAN AMSTERDAM UITGEVAREN DEN 10 MEI 1596.

Wel was deze voorgeschreven route dus scherp te onderscheiden van de kustroute langs Nova-Zembla, welke Barents in 1594 had gevolgd.

Het is bekend, dat er tusschen de beide bevelhebbers Jacob Cornelisz. Rijp en Willem Barents volstrekt geen overeenstemming heerschte omtrent den te volgen koers.

Op 71° breedte gekomen (dus bijna op de hoogte van de Noordkaap, welke Plancius op $71^{\circ} 25'$ plaatste, in werkelijkheid echter op $71^{\circ} 11' 40''$ ligt) was men wel 60 mijlen ver zeewaarts. Men had daarom vooreerst veeleer O.N.O., dan N.N.O. behooren aan te gaan, zooals G. de Veer terecht opmerkt. Zoo groot was echter Rijp's vrees om „inden Inham vande Weygats” te komen, dat hij geen anderen weg dan N.N.O. wenschte aan te zeilen. Er vielen harde woorden en ten slotte gaf Barentsz in zoo verre toe, dat hij de anderen „een streek te moet ging”, dat is N.O. ten N. „ende souden anders N.O. aenghegaen hebben, jae noch oostelijcker”, zegt De Veer. Wie was hier de halstarrige, de eigenzinnige, Rijp of Barents?

Het toeval wilde, dat men thans het Bereneiland ontdekte (10 Juni). Ook nu weder twist over den koers; weder betoogde Barents, dat men te veel om de West was, maar weder wist Rijp zijn zin door te drijven. Den 13den verliet men het nieuw gevonden eiland met een koers Noord wel zoo Oostelijk. Wel had Rijp in zoo verre succes, dat men den 17den wederom land zag: Spitsbergen werd door hen ontdekt. Daarom komt de eer der ontdekking van Spitsbergen veeleer toe aan Rijp dan aan Barents.

Tot op ruim 81° breedte werd de Westkust van Spitsbergen verkend; daar bleek het ijs den verderen doortocht te beletten en keerde men terug naar het Bereneiland, dat men den eersten Juli weder in het gezicht kreeg.

Op den toen gehouden scheepsraad ter bespreking van den verder te volgen koers waren weder de meeningen verdeeld. Thans liet Barents zich echter niet weder overhalen en zoo scheidden de beide schepen van elkaar. Rijp wilde weder Noordwaarts aan tot den 80sten breedtegraad varen, hopende aan de Oostzijde van Spitsbergen een doorgang te vinden; Barents zeilde eerst „van wegen het ijs”, aldus De Veer, naar het Zuiden.

Niet naar het Noorden, naar het Noordwesten zette Rijp echter koers, totdat hij wederom het ijs bereikte en daar wel 150 mijlen

door zeilde om nogmaals tot 81° breedte door te dringen en weer Spitsbergen te ontdekken, ook nu aan de Westzijde. Niet beoosten, maar bewesten Spitsbergen wilde Rijk dus in de Poolzee doordringen. Wie stelde dus van den aanvang af de opdracht ter zijde, omdat hij zich nu eenmaal aan de voorgeschreven route niet wilde houden? Ik meen hier met Naber van meening te moeten verschillen en Barents in dit opzicht te moeten rehabiliteeren. Na 14 dagen een Zuidoostelijken koers te hebben gevolgd naderde Rijk dicht de Noordkaap, zag Waerhuys (Vardöhus) en nam toen zijn koers N.O. tot hij op 76° N.Br. Nova Zembla zag. Omtrent 100 mijlen voer hij langs den wal tot hij, 20 mijlen voorbij Cruys-eiland, veel ijs zag en naar huis terug keerde.

Barents hield zich vanaf het Bereneiland evenmin aan de Instructie, want na een korten Zuidelijken koers te hebben gevolgd, liep hij Oostelijk aan naar de kust van Nova-Zembla. Had de ervaring, op 81° breedte opgedaan, hem overtuigd van de onmogelijkheid om op zoo groote hoogte de Poolzee te bevaren en zijn geloof aan een open Poolzee zonder ijs geschokt? Bij den overtocht van het Beren-eiland naar Nova-Zembla overtuigde hij zich van het feit, dat de zee aldaar zonder eilanden was. Dus moest het raadselachtige Willoughby-land, dat men aldaar waande, van de kaart worden geschrapt, zooals op Barents posthume kaart van de Poolstreken, in 1598 door Cornelis Claesz. uitgegeven, dan ook is geschied. Trouwens, Plancius had het reeds op zijn wereldkaart van (1596) naar het Amerikaansche deel van de Poolzee verplaatst en het voor identiek verklaard met het even raadselachtige Groeland.

Wel gelukte het Barents, wat verder door te dringen dan hem dit op zijn eersten tocht mogelijk was geweest en omvoer hij het Noorden van Nova-Zembla, meenende daarmede Kaap Tabin, de noordelijkste punt van Azië te hebben omzeild, maar hij „heefter zijn schip op de Ijs-bergen laten staen tot een merck ende eeuwighe memorie van d'uytterste zeylage in het Noorden, diens avontuersche Historie, droeve uytvaert ende 't volcks wonderlijcke thuyscomste men in hare ghedruckte dach-schriften lesen mach,” aldus Hessel Gerritsz. in de Voorrede van zijn Beschryvinghe van der Samoyeden Landt (1612).

De terugkeer van Rijk in 1596 en van Heemskerck in 1597, de laatste zonder het schip en zonder den leider Barents, bracht een

nieuwe teleurstelling: geen doorgang naar het Oosten was gevonden; Rijk had in het Noorden niets dan land en ijs gevonden. Jan Huygen bleef dus bij zijn meening, dat daar nergens een bevaarbare zeestraat te vinden was en dat de eenige weg die was, welke door Straat Nassau (ook Straat Waygatsj, thans Straat Joegor genoemd) leidde.

Begon ook Plancius aan een open Poolzee te twijfelen? De zoo-even vermelde wereldkaart van 1596, na Rijps terugkeer vervaardigd, zou dit doen vermoeden: nog altijd zijn er de vier pool-eilanden op aangebracht. De inscriptie omtrent de Hollandsche schepen, welke anno 1596 deze streken aandeden, is echter in dezen geenszins positief gesteld. Barents' postume kaart van 1598 laat ons evenwel omtrent diens meening geenszins in twijfel: van elke veronderstelling zich bij de teekening der kusten onthoudende, wordt hierop voor het eerst met de hypothetische pooleilanden van Mercator afgerekend, terwijl de spuitende walvisschen en dartelende zeemonsters duidelijk aangeven, dat niet alleen deze pooleilanden zijn weggelaten, maar dat daar een open Poolzee moet worden gedacht.

Echter, de ervaringen met de Ijszeetochten van 1594—'97 opgedaan, gaven hun, die ze hadden uitgerust, geen reden tot tevredenheid en lust tot verdere pogingen in die richting, te meer nu de op 14 Augustus 1597 teruggekeerde expeditie onder De Houtman wel succes had te boeken. Wel waren de financieele resultaten van dien tocht ver beneden verwachting gebleven, maar de weg was gevonden en onmiddellijk beraamden de reeders plannen voor een nieuwe expeditie, weder om de Kaap. Zoo werden dus de Ijszee-tochten voorloopig gestaakt.

XVII

HET VINDEN VAN OOST EN WEST

Vóór het opkomen van de groote vaart, in het laatst van de zestiende eeuw, was de zoo belangrijke en drukke Nederlandsche vaart in de Noord- en West-Europeesche wateren hoofdzakelijk kustvaart. Veel nautische wetenschap had de zeeman hiervoor niet noodig. Een uitgebreide plaatselijke kennis van de gesteldheid van den bodem en van de diepte der zee, van land en havens, wezen den schipper den weg. Het gebruik van het kompas schijnt pas sedert het midden der 15de eeuw meer algemeen te zijn geworden bij de Germaansche volken. Eigen ervaring en kennis van het vaarwater, vermeerderd met de mondelinge overleveringen van vroegere geslachten, leerden hem de koersen, welke hij te volgen had. Deze mondeling voortgeplante kennis werd weldra ook verzameld en opgeteekend in de leeskaartboekjes, voorloopers van onze tegenwoordige zeemansgidsen.

Geheel anders werd de toestand, toen de Nederlanders uittrokken op hun groote reizen en daarmee de behoefte ontstond aan meer kennis der zeevaartkunde. Die grootere kennis konden zij zich verschaffen uit verschillende Spaansche werken, waarvan sommige ook in het Nederlandsch werden vertaald. Ook begon een oorspronkelijk-Nederlandsche zeevaartkundige literatuur op te komen.

In de allereerste plaats had de zeeman noodig kennis van de plaatsbepaling. Ter vaststelling van den gevolgden koers beschikte men over het kompas, waarbij men evenwel rekening diende te houden met de afwijking van den naald van het ware Noorden en tevens met de afdrijving (het wraken) van het schip door wind en stroomen. De afgelegde weg werd gegist of wel berekend uit den behouden koers en de verandering van de geografische breedte. Voor de bepaling van de breedte, waarop men zich bevond, be-

diende men zich van astrolabium en graadboog (ook graadstok of Jacobsstaf genoemd). Men peilde op de zon, de poolster of op andere sterren. Terecht hechte men groote waarde aan nauwkeurige breedte- of, zooals men gewoonlijk zeide, hoogtebepaling. „Op vremde landen hebben wij geen sekerder punt als onse hoochte,” zegt de stuurman Jan Dirrecksen Jolinck. Zeer onnauwkeurig was daarentegen de lengtebepaling, welke, bij gebrek aan goede tijdmeetinstrumenten, met behulp van het kompas geschiedde, alsmede met het astrolabium catholicum en den astronomischen ring.

Een onmisbaar instrument voor den stuurman was het kompas. Zullen de kompassen goed naar het Noorden trekken, dan is het noodig, „datsy wel perfect gemaect ende met eene goeden steen gestreecken worden,” zegt dezelfde Jolinck in zijn journaal van de tweede reis der Nederlanders naar Indië. Op een langdurige reis nam de kracht van den naald echter weder af en werd het kompas dus minder betrouwbaar. Men gebruikte zoowel Nederlandsche als Italiaansche kompassen. Plancius deelt ons in zijn memorie „Van de graden der lancte . . .” mee, dat „in een gemeijn compas verschilt het zuijdt ende noord ruijm een halve streeck, dat is omtrent zes graden van de gelegentheyt der naelde,” d.w.z. dat bij de te Amsterdam gemaakte kompassen de naald ruim een halve streek oostwaarts van het Noorden van de roos afweek. Daarentegen was bij het Italiaansche kompas de naald recht onder de liele bevestigd. Ze werden daarom ook wel onderscheiden als miswijzend en rechtwijzend kompas.

Reeds Columbus had opgemerkt, dat in de nabijheid van de eilandengroep der Azoren (bij de Nederlandsche zeelieden gewoonlijk de Vlaamsche eilanden genoemd) het kompas geen miswijzing vertoonde en aldaar de Oostelijke miswijzing in een Westelijke overging. Ten Oosten van de Azoren noordoosterde het kompas, ten Westen ervan noordwesterde het, zooals men het uitdrukte. Daarom nam Plancius in genoemde memorie, zulks in navolging van Mercator, den meridiaan van de westelijkste der Azoren, de eilanden Corvo en Flores, als nulmeridiaan aan. „D'eerste meridiaen der werelt oft beginsel der lancte streckt hem van den eenen Polo totten anderen over d'eylanden van Flores ende Corvo, welcke zijn de westelijkste vande Vlaemsche Eylanden, anders genaempt Asores. Onder desen meridiaen strect haer de naelde

des compas recht zijdt ende noord zonder eenige affwijckinge.” Men meende daarom in dezen meridiaan een door de natuur aangegeven uitgangspunt te hebben gevonden voor de bepaling van de geografische lengte, zooals de linie zulk een lijn vormt voor de breedtebepaling. Tevens hoopte men hiermede een einde te hebben gemaakt aan de groote verwarring, welke er in de zestiende eeuw met betrekking tot den gebezigten nulmeridiaan heerschte.

De bepaling van de geografische lengte behoort tot één van de gewichtigste uitvindingen, speciaal voor de zeevaart. Daar lengteverschil gepaard gaat met tijdsverschil (elke graad lengteverschil geeft vier minuten tijdsverschil), heeft men van de oudste tijden af de oplossing van dit vraagstuk in deze richting gezocht. Vóór de uitvinding van bruikbare, nauwkeurige uurwerken waren lengtebepalingen slechts mogelijk door de waarneming van bepaalde hemelverschijnselen tegelijk met tijdsbepaling in de plaatsen van waarneming. Reeds in de Oudheid werden voor dit doel maansverduisteringen aangewend en in de zestiende eeuw kreeg men met behulp van deze methode vrij goede resultaten. De zeldzaamheid van een maansverduistering maakte echter op zee deze methode weinig geschikt.

De snelle beweging van de maan tusschen de sterren door werd ook reeds vroeg gebezigd als middel tot bepaling van de geografische lengteverschillen. Ook werden daartoe in de zestiende eeuw reeds de meridiaandoorgangen van de maan aangewend. Voor beide methoden had men echter nauwkeuriger maantafels noodig dan die waarover men in dien tijd kon beschikken. Gemma Frisius beproefde met behulp van draagbare uurwerken het lengteverschil tusschen twee plaatsen te bepalen, een methode, waarvan men de juistheid inzag, maar die praktisch nog te onzuivere resultaten opleverde.

Aan ideeën ontbrak het dus in Plancius' tijd niet, wel echter aan de middelen ter uitvoering. Nog in 1714 loofde het Engelsche gouvernement een belooning van £ 200.000 uit aan dengene, die een middel wist aan te geven om de lengte op zee tot op een halven graad nauwkeurig te bepalen.

In het laatste decennium der zestiende eeuw beproefden ook verschillende Nederlanders het vraagstuk op te lossen, daartoe aangemoedigd door de hoop op een belooning van de Staten-Generaal. In de resolutiën van dit College vinden we de requesten vermeld

van Mathijs Syverts, Petrus Plancius, Simon van der Eyck en Reynier Pietersz. van Twisk. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw heeft een heele rij van uitvinders in ons land het vraagstuk trachten op te lossen. Wij zullen ons hier alleen bezig houden met Plancius' methode om het zoo vurig gewenschte „Oost en West” te vinden, een methode, die door verschillende stuurlieden van de groote vaart voor hun berekeningen werd aangewend.

Plancius' methode ter bepaling van de geografische lengte berust op de meening, dat er een eenvoudig verband zou bestaan tusschen de grootte van de afwijking van de kompasnaald (de declinatie van het kompas) op iedere willekeurige plaats op aarde en de geografische lengte van die plaats. Dit denkbeeld was geenszins nieuw en dus niet van Plancius afkomstig.

Dat het kompas afwijkt van het ware Noorden was den Chineezzen waarschijnlijk reeds in de achtste, zeker echter reeds in de elfde eeuw bekend en in Europa wist men er ook in de vijftiende eeuw zeker vanaf. Wanneer men de variatie van deze afwijking van plaats tot plaats leerde kennen is onbekend. Columbus merkte deze variatie gedurende zijn reizen naar het Westen op, ja, hij zag tot aller verwondering de Oostelijke afwijking ter hoogte van de Azoren in een Westelijke overgaan: hij was de eerste die de nul-isogone overschreed. Ook zag hij reeds in, dat de veranderlijkheid van de magnetische declinatie een middel zou kunnen zijn tot bepaling van de plaats, waar men zich bevond.

João de Lisboa vangt zijn „Tratado da Agulha de marear ho ano de 1514” aan met te zeggen dat alle magneetnaalden noordoosteren en noordwesteren, dat is afwijken van den plaatselijken meridiaan naar het Oosten of naar het Westen, verschillend al naar de plaats, waar men zich bevindt. Ook bespreekt hij een instrument waarmee de grootte dezer magnetische miswijzing kon worden bepaald. Hij verzekert ons verder, dat de ware meridiaan (o meridiano vero), waar de magneetnaald geen miswijzing vertoont, van pool tot pool loopt en de globe in twee gelijke helften verdeelt. Ten Oosten van dezen meridiaan, zegt João de Lisboa, noordoosteren de kompassen, ten Westen ervan noordwesteren ze. Evenredig met deze afwijking is de geografische lengte, dat is de afstand tot den waren meridiaan. Wij hebben hier de eerste beginselen van Plancius' theorie in haar eenvoudigsten vorm: van 0° — 90° O.L. wassende noordoostering, van 90° — 180° afnemende

noordoostering; van 180° — 270° wassende noordwestering, van 270° — 360° afnemende noordwestering.

Alonso de Santa Cruz wijzigt in zijn *Libro de las Longitudines*(!) van ca. 1542 deze theorie in dezen zin, dat hij de afwijking van het kompas voor elke 15° lengteverschil laat aangroeien of afnemen met *uma media quarta*, d.i. met een halven streek, terwijl João de Lisboa hiervoor een bedrag stelt van *uma quarta*, dus een kwartwind, of wel een heelen streek. In dien geest vervaardigde S. Cruz een zeekaart, waarop hij de grootte van de magnetische miswijzing aangaf.

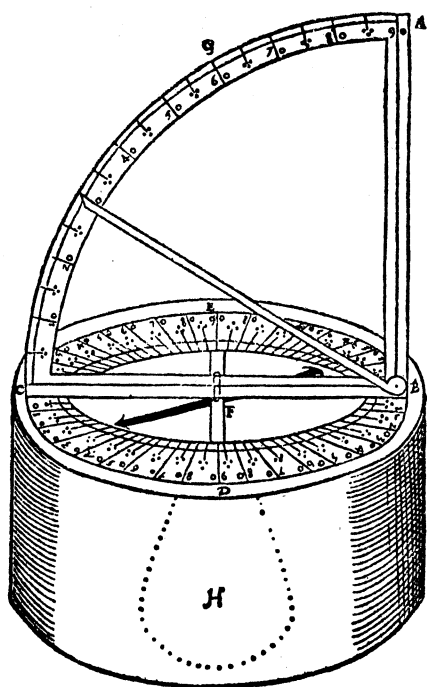
Volgens Plancius heeft de aarde vier meridianen zonder afwijking, nl. die van 0° (meridiaan van Corvo en Flores), van 60° (meridiaan van Cabo das Agulhas), van 160° (meridiaan van Canton in China) en van 260° (meridiaan van het Noordwestelijkste deel van Californië en de eilanden *Las Despoplades*). Het is nog niet mogelijk de ontwikkeling van deze theorie van Alonzo de Santa Cruz tot Plancius te vervolgen. Plancius zelf wijst er op, dat hij haar van de Portugeezen heeft overgenomen, want, zegt hij, „mette voorgaende observatien der Portugijsers compt over een tgene de schepen van Amsterdam op hunne Oost Indische zeevaart inden jaren 1595, 1596 ende 1597 beuonden hebben.”

Van alle methoden, welke destijds ter bepaling van de lengte op zee in gebruik waren, was die met behulp van de kompasafwijking in de zestiende eeuw wel de meest gebezigde. Reeds Pigafetta, die deel nam aan de circumnavigatie van F. de Magalhães (1519—1521) en deze ook beschreef, was van oordeel, dat de miswijking van het kompas een gemakkelijk middel aan de hand deed om den afstand tot den nulmeridiaan te bepalen. Sebastian Cabot kende zich zelf dus valschelijk de eer toe het eerst de methode te hebben gevonden om de lengte op zee te bepalen met behulp van den magneetnaald, toen hij zulks op den 27sten December 1522 aan den Venetiaanschen gezant te Valladolid, Gasparo Contarini, verzekerde, „eene heerlijke ontdekking, nooit door iemand waargenomen.”

Het is duidelijk, dat het voor de toepassing van deze methode in de allereerste plaats noodzakelijk was, met zekerheid de grootte van de miswijking van het kompas te bepalen. Aan de hiervoor in gebruik zijnde instrumenten lag steeds hetzelfde principe ten grondslag, dat reeds door João de Lisboa werd gebezigd: het meten van den hoek tusschen de richting van de kompasnaald

en de meridiaanrichting op de plaats van waarneming; deze laatste werd gevonden door de schaduwrichtingen van een vertikaal geplaatste stift of gnomon bij gelijke zonshoogte vóór en na den middag te bepalen en haar hoek middendoor te deelen. Het hier voor in gebruik zijnde instrument, waarvan Alonso de Santa Cruz een beschrijving geeft, komt in hoofdzaak overeen met dat, hetwelk Simon Stevin op pag. 23 van zijn „Havenvinding” afbeeldt. Het ware Noorden werd bepaald met behulp van een azimutaalkompas, een rechtwijzend kompas, waarvan de rand van de doos in 360 graden was verdeeld. Eenige uren vóór den middag peilde men de hoogte van de zon en liet tevens de schaduw van een hang-snoer over het centrum van de roos op den verdeelden rand vallen; evenveel uren na den middag, bij dezelfde zonshoogte, werd de schaduwlijn van het hangsnoer weder vastgesteld. Door den hoek tusschen beide lijnen middendoor te deelen verkreeg men de ware Noordrichting. De hoek tusschen deze ware Noordrichting en de richting van de kompasnaald (het Noorden van de roos) gaf de declinatie van het kompas ter plaatse aan. Teneinde de bepaling van de zonshoogte en de richting van de schaduwlijnen met een en hetzelfde instrument te kunnen doen geschieden, maakte men gebruik van het door Reynier Pietersz. van Twisk uitgevonden instrument, hetwelk Stevin afbeeldt en hier wordt weergegeven, zijnde een azimutaalkompas, waarop loodrecht een kwadrant met alhidade, draaibaar om een vertikale as, was bevestigd. Natuurlijk kon men ook bij nacht het instrument gebruiken, als men in plaats van de zon een bepaalde ster gebruikte (niet de maan wegens hare te snelle eigen beweging).

Dit instrument zal Albert

Instrument tot bepaling van de kompasafwijking

Haeyen waarschijnlijk ook bedoelen, als hij zegt, dat de schepen, welke onder Mahu en De Cordes, 1598—1600, door de Straat van Magalhães naar Zuid-Amerika en Japan voeren, de „naeldt wysende Compassen van Plancius” bij zich hadden.

Het stelsel van Plancius, zooals dit in zijn memorie „Van de graden der lancte ende het affmeten der selver door het Noord-oosten ende Noordwestern der naelde” wordt ontwikkeld, komt hierop neer, dat Plancius vier meridianen aanneemt, door S. P. l'Honoré Naber als „kritische” meridianen aangeduid, waarop de afwijking van de naald nul graden zou bedragen. Van den eenen kritischen meridiaan tot den volgenden zou de variatie geregeld toenemen tot een zeker maximum en daarna weder geregeld afnemen. De maximale waarden werden midden tusschen de kritische waarden gevonden. Groeide de magnetische afwijking bij het zeilen naar het Oosten aan, dan had men wassende noord-oostering of wassende noordwestering, al naar den zin der afwijking; nam zij in die richting af, dan sprak hij van afnemende noordoostering of noordwestering.

Het systeem zag er dus als volgt uit:

Meridiaan van 0°		} wassende n.o. ering
(over Flores en Corvo)	variatie 0°	
meridiaan van 30°	variatie max.	} afnemende n.o. ering
meridiaan van 60°	variatie 0°	
meridiaan van 110°	variatie max.	} afnemende n.w. ering
meridiaan van 160°	variatie 0°	
meridiaan van 210°	variatie max.	} afnemende n.o. ering
meridiaan van 260°	variatie 0°	
meridiaan van 310°	variatie max.	} afnemende n.w. ering
meridiaan van 360°		
(over Flores en Corvo)	variatie 0°	

Terwijl de eerste kritische meridiaan over Flores en Corvo, de westelijkste der Vlaamsche eilanden of Azoren, liep, ging de tweede 17 mijlen beoosten Cabo das Agulhas langs, „onder welken meridiaen is gelegen Helmshuy (Hjelmsö) bij Noordtcaep in Finmarcken.” De derde liep over of zeer nabij Canton „een vermaerde coopstadt in China” en de vierde ging over „het westelicxte deel van California ende deijlanden Las Despoblades (thans Las Tres Marias) zijnde gelegen tusschen Cabo del Engano (N.W. van

C. de S. Lucas) ende C. de S. Lucas" (de Zuidpunt van Neder-Californië).

„De voorgaende fundamenten ende gronden," zegt Plancius, „worden vast ende warachtich beuonden doer menichfuldige experientien ende obseruatien bij veele geleerde mannen, verstandige schippers ende clouck stuijrluijden van Hispangien, Portugael, Vranckrijcke, Engeland, Nederlandt ende andere volcken met groote neersticheijt ende wetenschap genomen in veele landen ende plaetsen van Europa, Asia, Africa, Peruana ende Mexicana, soowel bij zijden als bij noorden die middellinie." Omtrent de afwijking van de naald in den Grooten Oceaen heeft Plancius „tot alsnoch niet connen becommen gewisse condschap door de ervarentheijt beuesticht;" Simon Stevin zegt echter in zijn Havenvinding (pag. 15) dat Plancius vandaar „alle daghe nieuwe zeker eruaringhen verwacht, deur schepen die meer dan veerthien maenden uytgheweest zijn." Met deze schepen bedoelt hij die, welke den 1sten Mei 1598 onder Van Neck en Warwijck uitvoeren en van welke er vier onder Warwijck naar de Molukken voeren en in 1600 terugkeerden.

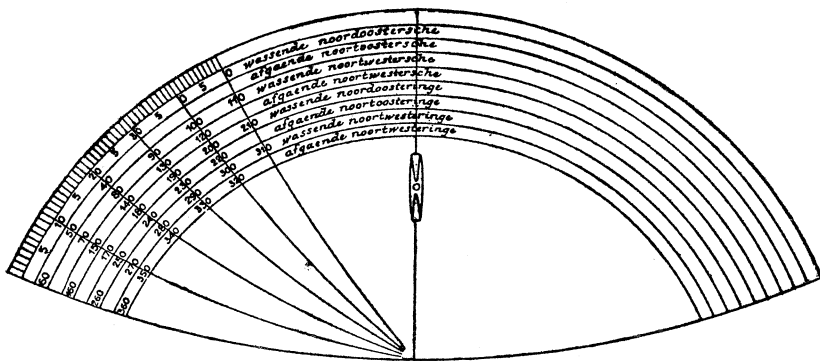
Plancius deelt ons niet mee, volgens welke wet de kompasafwijkingen van den kritischen meridiaan toe- of afnemen. Het bleek aan S. P. l'Honoré Naber, dat hij dienaangaande de volgende meening was toegedaan: de magnetische meridiaan eener bepaalde plaats op aarde en de naastbijzijnde kritische meridiaan snijden elkaar op den poolcirkel.

Heeft men dit eenmaal geconstateerd, dan is het niet moeilijk, met behulp van boldriehoeksmeting de waarde van de miswijzing bij een bepaalde lengte en breedte te berekenen. Naber heeft het resultaat zijner berekeningen in een tabel weergegeven.

Moge al Plancius over zooveel wiskunstige kennis hebben beschikt, dat hij deze berekening kon uitvoeren, zijn zeelieden waren hiertoe onbekwaam. Zij hadden trouwens uit de breedte en de waargenomen miswijzing de lengte te zoeken. Voor de oplossing van dit vraagstuk raadpleegden zij niet een tabel als bovenbedoeld, maar zochten haar door constructie met een instrument, „het astrolabium catholicum", of algemeen astrolabium, hetwelk Plancius hun meegaf.

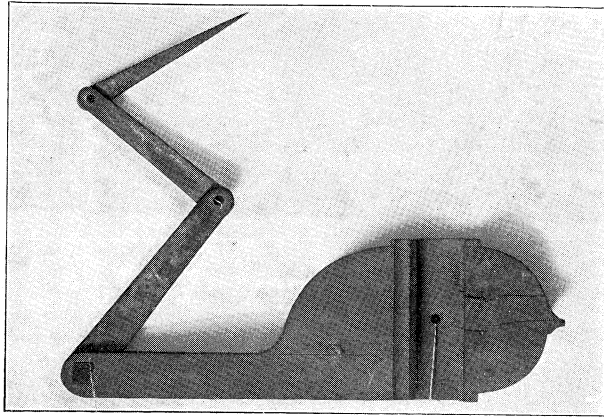
Dit astrolabium catholicum was geen uitvinding van Plancius; reeds Gemma Frisius, professor te Leuven (gest. 1555) vond het

uit en beschreef het in een afzonderlijk werkje, dat na zijn dood door zijn zoon werd uitgegeven (Antwerpen, 1556). Het is een vlak instrument, van koper vervaardigd, met gegraveerde voorstellingen aan weerszijden. De voorzijde geeft een boloppervlak met meridianen en parallelcirkels in stereografische projecties weer. Hierbij behoorde een koperen plaatje, „lengtewijzer” genoemd (zie onderstaande afbeelding), dat, op het astrolabium gelegd, het oppervlak, gelegen binnen den poolcirkel, juist bedekt. Op dit plaatje trok hij enkele meridianen en acht concentrische cirkels met verdeling, weergevende de acht perken, waarin de globe volgens de miswijzing door hem was verdeeld.

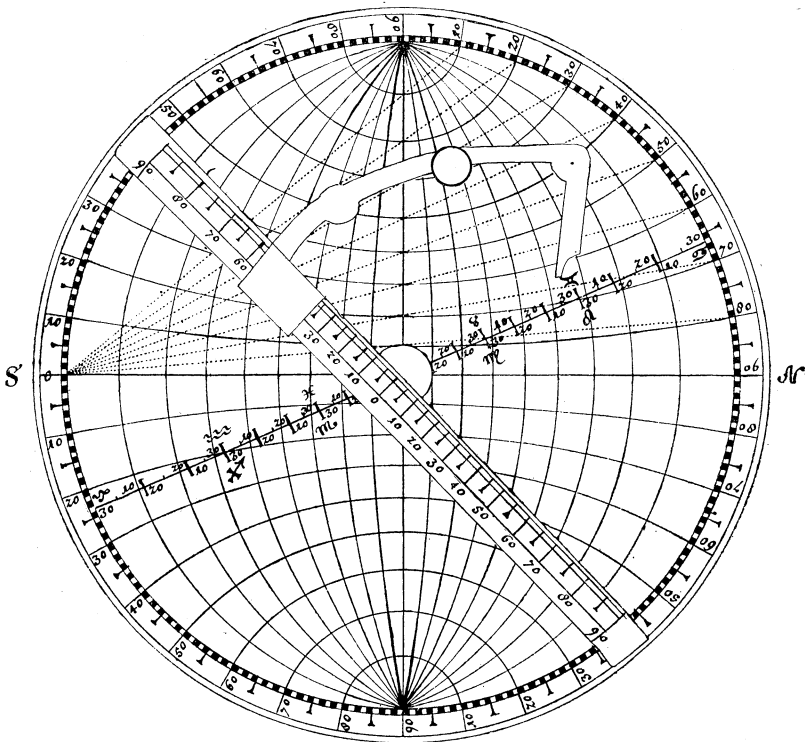

Lengtewijzer

Volgens de gebruiksaanwijzing, voorkomende in de memorie, moest men aldus te werk gaan: „Om door het noordoosteren ende noordwesternen vander naelde des compass aff te meten de graden der lancte, soo sal men den lancte wijser, dat is het koperen plaetken, waer op de graden der lancte met onderscheijt van wassende ende affgaende noordoosteringe ende noordwesteringe geteekent staen, appliceren aenden middachcirkel oft vtersten cant des Algemeynen Astrolabij, ende dat in soodanige gestaltenisse, dat het middelpunt vanden wtcant des lancte wijsers, dat is het schreeffken, recht gestelt worden op soodanigen graed ende minute der breedde oft hoochte des Poli, als de plaetse gelegen is, daer van ghy begeert te hebben de graden der lancte; ende telt alsdan langs den lancte wijser, namentlyck langs de teekeninge vande graden der lancte opde urecirkelen, zoo veele graden ende minuten als de naelde des compas op die plaetse noordoostert oft

Achterzijde van het „armken” van Willem Barendsz’
Astrolabium Catholicum

Teekening van het Astrolabium Catholicum met beweegbaren wijzer en
verschuifbaar „armken”

noordwestert, ende neemt vlijtich acht oft het aldaer is wassende off affgaende noordoosteringe oft noordwesterige, soo sal de afsnijdinge van zoodanige urecirkel des Astrolabij, dat is de zomenichste graed vande affwijkinge der naelde, u opden lancte wijser te kennen geuen den graed der lancte van zoodanige plaetse.”

Elders in dezelfde memorie geeft Plancius aan „Hoe men door het Algemeijn Astrolabium zal vinden de declinatie der vaste sterren ende der zonnen,” indien lengte en breedte ervan bekend zijn. Deze laatste geeft hij in een bijbehorende tabel op voor 31 vaste sterren en voor het jaar 1600. „Neemt wt de naevolgende taeffel de lancte ende breedde der vaste sterren ende stelt de horizon recht op de middellinie ende telt de graden der lancte na orden der 12 hemelsche teijcken, beginnende vanden eersten graedt van Aris (= Aries, Ram), welck is het middelpunct des Astrolabij ende alsoo voorts van teecken tot teecken ende van grade tot grade, tot dat ghij hebt d’oprechte lancte der starren ende telt daer naer van de middellinie naer den zuijder ende noorder Polum, nae dat de sterren suijderlijcke ende noorderlijcke breedde hebben, ende siet waer de graed der lancte, den graet der breedde door snijdt, stelt alsdan recht op de doorsnijdinge het punct van het cooperen armken, ende brengt alsdan den horison vande middellinie recht op Linia ecliptica, daerop die twaelf teecken des Zodiaci staen, zoo zal het eijnde van het cooperen armken U aenwijzen de rechte declinatie der vaste sterren, maer men moet wel toesien, dat int verstellen des horizons die gestaltenisse van het cooperen armken niet en verandere.”

Uit deze gebruiksaanwijzing blijkt, dat bij het astrolabium catholicum een centrisch draaiend latje behoorde, aan weerszijden van het midden verdeeld van 0 tot 90°, als de verdeeling op den aequator van de stereografische projectie. Over dat latje kon een armpje worden heen en weer geschoven, dat voorzien was van een in drie geledingen draaibare wijser. De projectie stelt daarbij den hemelbol voor.

Een exemplaar van een astrolabium catholicum is tot dusver niet teruggevonden, maar herhaaldelijk vindt men het afgebeeld op gravures en schilderijen, te midden van allerlei ander stuurmansgereedschap. Op de plaat, voorkomende in de Vyerighe Colom van 1652 en hier gereproduceerd (bldz. 136/137), heeft Plancius zelf een

astrolabium met latje en armpje in de hand. Ernst Crone geeft in het tijdschrift „De Zee” (jg. 1916) een teekening van het geheel naar de afbeelding voorkomende in een manuscript van een landmeter te Broek in Waterland, Jan Nanninghsson, van 1647, getiteld: „Beschrijvinghe van de Konst der Geometria.”

Onder de voorwerpen, welke in 1871 in het Behouden Huys op Nova Zembla werden teruggevonden, bevond zich ook zulk een, bij het astrolabium catholicum behoorend, armpje.

De groote reizen, zoowel die om de Kaap als benoorden om, boden een welkome gelegenheid de methode van Plancius in de praktijk te beproeven. Zoo oordeelden ook „de kooplieden van de groote reise.” dat waren de bewindhebbers van de Compagnie van Verre, toen zij den 3den September 1594 aan de Staten van Holland verzochten, dat „Plantius soude mogen worden ge-octroyeert op syne inventie, aengaende de kennisse soowel op de breedte als lengte, die ter see soude moogen genomen worden, hetwelk by denselven Plantius soude syn gevonden.” De Staten benoemden gecommiteerden om „den voornoemden Plantius op deselve inventie te hooren ende de Staten te doen rapport.”

Lang liet dit rapport niet op zich wachten: reeds vier dagen later werd het aan de Staten overgeleverd. De Staten vonden goed, dat de inventie „gepractiseert en in het werk gestelt sal worden en soo met der daat bevonden sal worden, dat de schippers in haerluider zeevaart daerdoor tot haerl. verseeckertheid de noodige kennisse, zoo in Longitudine als Latitudine sullen hebben gekregen en gebruiken mogen, sullen de Staaten voorn. de hand daaraan houden en verzorgen, dat den voornoemden Petro Plancio daarvoren een eerlijke recompense sal gegeeven worden, sulks dat hy en de syne hen daarmee sullen genoegen en contenteeren.”

Het „Extract wte schriften van Frederik Houtman” geeft een overzicht van de op de Erste Schipvaart waargenomen kompasafwijkingen. Met zorg heeft De Houtman zich van zijn opdracht gekwetend, door waarneming van het azimuth van de zon bij haar opkomst of ondergang. Van een bepaling van de lengte uit die waargenomen variaties met behulp van het astrolabium catholicum blijkt daaruit echter niets. Toch was dit instrument op de eerste reis niet onbekend: tweemaal vermeldt Cornelis Jansen Ceullen, onderstuurman op het Duifje, het in zijn journaal.

Voor de tweede reis, onder Van Neck en Warwijck, beschikken

wij over een veel grooter aantal journalen en het blijkt dat een vijftal stuurlieden het instrument geregeld gebruikte om met behulp ervan en van de gevonden breedte en kompasafwijking, de geografische lengte te bepalen.

Aanzienlijk waren dikwijls de verschillen, welke de afzonderlijke waarnemers met betrekking tot de grootte der miswijzing vonden. Zoo op den 27sten Juni 1598, toen de grootte van de gevonden noordoostering varieerde tusschen 7° en 15° .

Werd reeds daardoor de uitkomst van de lengteberekening zeer verschillend, ook zonder deze onderlinge afwijkingen blijkt Plancius' methode aanleiding te hebben gegeven tot zeer onjuiste lengtebepaling. De weinige berekeningen, welke op die reis te land werden uitgevoerd, doen dat reeds zien: Jacob van Neck zelf geeft als lengte van het eiland Santa Maria aan de Oostkust van Madagaskar op 95° , terwijl het in werkelijkheid op $82^{\circ} 57'$ van Corvo ligt, wat een verschil maakt van 12° ; de Warwijckhaven aan de Zuidoostkust van Mauritius lag volgens Jacob Pietersz. op $108^{\circ} 30'$, in werkelijkheid op $90^{\circ} 50'$; het eiland Santa Helena lag volgens Van Neck op 44° , in werkelijkheid op $28^{\circ} 12'$; Bantam werd geplaatst op 150° , terwijl het inderdaad op $139^{\circ} 17'$ lengte van Corvo ligt.

Wij kunnen de fouten in de methode beoordeelen, omdat wij thans de ware lengten kennen. De stuurlieden van Van Neck hadden zulk een houvast niet. Hoe oordeelden zij over Plancius' methode? H. D. Jolinck, stuurman op de Friesland (later overgeplaatst op de Amsterdam), zegt hieromtrent: „u beste landteken is, dat ghy goede peylinge der sonne schickt te crygen, so dat ghy perfecte variatie hebt, waermede ghy moeget tot v astrolabium catholicum gaen soecken v longitudo ende die by v graden der brede gevoecht sal v dat heerlickste ende sekerste landteken wesen, dat ghy ter werelt souden moegen vinde.” Ook Jacob Pietersz., stuurman op de Amsterdam, later op de Friesland, vindt het een best middel tot plaatsbepaling, beter dan te kijken naar de „drieving van trombas oft vliegen van gevoochelte.”

Het is niet duidelijk, op welke „konste ende inventie” Petrus Plancius en Mathys Syverts. dan 25sten Juni 1598 van de Staten van Holland „recompense” vroegen, al heeft ook dit request betrekking op de bepaling van de lengte. Het verzoek wordt in handen van zeer bevoegde menschen ter onderzoeking gesteld, nl. van

Scaliger, Snellius, Stevin, Ludolf van Keulen en L. J. Waghenaer. Zij zullen de instrumenten van de beide uitvinders „examineren hoeverre deselve souden moghen strecken omme daerop te mogen zeylen”. Omtrent het verdere verloop is niets bekend.

Zoals wij reeds zagen, waren de resultaten van de eerste reis reeds verwerkt in Plancius' memorie „Van de graden der lancte.” De bij deze memorie gevoegde tabel van de „Wassende ende affgaende Noordoosteringhe” is in het Rijksarchief in tweeërlei redactie aanwezig, waarvan de tweede redactie een verbeterde uitgave van de eerste is. Beide bevatten ze enkele opgaven ontleend aan de derde reis naar het Noorden (1596—'97) en de eerste reis naar Indië. De verbeterde redactie is overgenomen in Simon Stevin's Havenvinding.

Dit laatste werkje, waarvoor wel is waar den 8sten Maart 1599 aan den uitgever Christoffel Raphelingius te Leiden door de Staten-Generaal octrooi werd verleend, heeft zijn definitieve afsluiting pas in begin Juli van dat jaar gevonden. Immers, op pag. 15 lezen wij, dat Plancius gegevens had verzameld omtrent de variatie van het kompas in bijna de helft van het aardrijk: „Maer van de rest des eertrijcx, te weten van Cantan (d.i. Canton) oostwaert, of van Corvo westwaert” zijn ze onbetrouwbaar. „Doch verwacht hy van daer alle daghe nieuwe zeker ervarighen, deur schepen die meer dan veerthien maenden uijtgheweest sijn.” Hiermede is de expeditie van Van Neck, den 1sten Mei 1598 uitgevaren, bedoeld, welke dus begin Juli meer dan 14 maanden uitgeweest was (den 17den Juli kwamen de eerste 4 schepen terug).

De „Tafel der Naeldwisinghen” hierin ontving Stevin, zoals hij zelf ook mededeelt, van „den hoochgeleerden Eertrijcx-schrijver Heer Petrus Plancius en het geheele werkje is een nadere verklaring van Plancius' theorie omtrent het vinden van de lengte met behulp van de variatie van het kompas. Daarom kunnen wij Plancius als den geestelijken vader ervan beschouwen. Stevin erkent trouwens zelf, dat „als de Stuerlieden int gemeen deur dese manier Landen en havens sullen vinden, den selven Plancius ghehouden mach worden voor een der voornaemlickste oirsaken van dien.”

Aan Stevin, den welbekenden mathematicus, leermeester en wetenschappelijken raadsman van Prins Maurits, is het dan ook zonder eenigen twijfel te danken, dat ook deze laatste zich zeer

voor Plancius' methode interesseerde. Stevin zegt: „Nu alsoo Sijn Excellentie de voorgaende saken rijpelijk overdacht hadde, ende sich inghebeelt meughelick te sijn, de bovescreven voordering der seylaghe hier deur werckelyck te connen geschien, heeft als Admiraal vander zee, ande Admiraliteyt seker oirder ghestelt, ende onderwijs ghegheven, om te weghe te brengen, dat de stierlieden op sulcke reysen varende, hun daer na ghevougen. Namelick datse van nu voortaan tot veel plaetsen daerse commen, metter daet ende wel sorchvuldlick, ondersoucken de afwijkinghen der seylnaelde vant noorden, nemende daertoe reetschap wel bequaem: Ende van haer reysen weerghekeert sijnde, daer af ghetrouwelick verwitting te doen ande voorscreven Admiraliteyt, welcke de selve ervaringen sullen doen in oirder stellen, ende ten ghemeenen oirboire an yghelicken openbaer maken.”

Tot het hier bedoelde „reetschap wel bequaem”, zal zeker ook behoord hebben het instrument van Reyner Pietersz. van Twisk, op blz. 25 van de „Havenvinding” afgebeeld.

Niet allen waren even enthousiaste voorstanders van Plancius' methode der lengtebepaling als Simon Stevin. Zeelieden van den ouden stempel stelden geen vertrouwen in studeerkamerwijsheid van menschen, die zelf nooit de zee bevaren hadden en de onderwijzers in de zeevaartkunde ageerden tegen Plancius, door wiens onderwijs aan de stuurlieden zij zich in hun bestaan bedreigd gevoelden.

Spoedig verscheen er dan ook een tegengeschrift tegen „die Havenvindinghe met zijn byvoegh, die op stroo ghebout is,” getiteld: Een corte onderrichtinge, belanghende die konst vander Zeevaert, waer in ghehandelt wordt hoemen die selfde sullen moghen verbeteren ende oock met een wederleyt, die abuysen, die daghelicks door onbequame Leer-meesters, om Havens te vinden, wassen ende toenemen. Allen die ter Zee handelen tot een ghetrouwe waerschouwinghe door Aelbert Hendricksz., anders Aelbert Haeyen. De schrijver is geen onbekende: zyn „Amstelredamsche Zee-caerten van 1585 werden verschillende malen herdrukt.

Als man van de praktijk, zonder veel theoretische kennis, richt Haeyen zijn aanvallen niet tegen de eigenlijke theorie, doch slechts tegen de praktische mogelijkheid om de afwijking van het kompas met voldoende nauwkeurigheid op zee te kunnen bepalen: „want

dat Peylen van dat Compas, een wanckelbaer saecke is, wordt uyt zijn cleyningheyt teghen die Aerde, ick laet staen den Hemel, ende ons ghesicht wel openbaar, om dat verscheyden zee-varende luyden, after een compas staende, niet en sullen int peylen op een halve streeck accorderen, jae dat meer is, wel een gheheele streeck.” (pag. 10). Dat Haeyen hierin gelijk heeft, zagen wij reeds aan een voorbeeld uit de tweede voyage.

Na dit nader te hebben ontwikkeld komt hij daarom tot deze conclusie: „Daerom en sullen zy nu, noch tot ghene tyen moghen verkrijgen tgeen zy in die Havenvindinghe willen voorgheven, om door een Compas, oft eenige hangende instrumenten dat Oost ende West te soecken oft te vinden” (pag. 16). Met behulp van voorbeelden, ontleend aan de 1e, 2e en 3e reis der Amsterdammers om de Kaap en aan de derde reis om den Noord, toont Hayen zelfs het groote gevaar aan, verbonden aan de methode. In tegenstelling met de Havenvinding is hij dan ook van meening, dat het onmogelijk is om, met behulp van miswijzing en breedtebepaling, een afgesproken „saemplaets, om aldaer die schepen, nae storm ende onweder by een te vergaderen” terug te vinden. Zulk een voorslag vindt hij „ongehoord.”

Zoolang Hayen zich over de praktische zijde van het vraagstuk uitspreekt, geeft hij wel zeer juiste opmerkingen, maar wat de astronomie betreft, is A. Haeyen onbekwaam tot oordeelen. Ongezouten wordt hem dit nog in hetzelfde jaar 1600 aan het verstand gebracht door Robbert Robbertszoon (Le Canu), een onderwijzer in de zeevaartkunde te Amsterdam. Deze schreef een brochure: „Onder verbeteringhe. Een waerschouwinghe der Zeeluyden voor Albert Haijen dolvinghe . . .”, waarin hij zeer terecht er op wijst, dat een stuurman lezen en schrijven kan leeren van iemand, die nooit ter zee gevaren heeft. „Waerom soude een Stierman de konst van Astronomie, Geometrie, de kennisse der sterren ant firmament, de afmetinghe der selfden om haer de declinatie, ende hoochte te weten, item het passen ende meeten in alderley Zecaerten, en meer andere dinghen deselve conste an gaende, niet alsoo wel by den geenen cunnen leeren die haer daghen noyt ter Zee ghevaren en hebben, alst leesen en schryuen.”

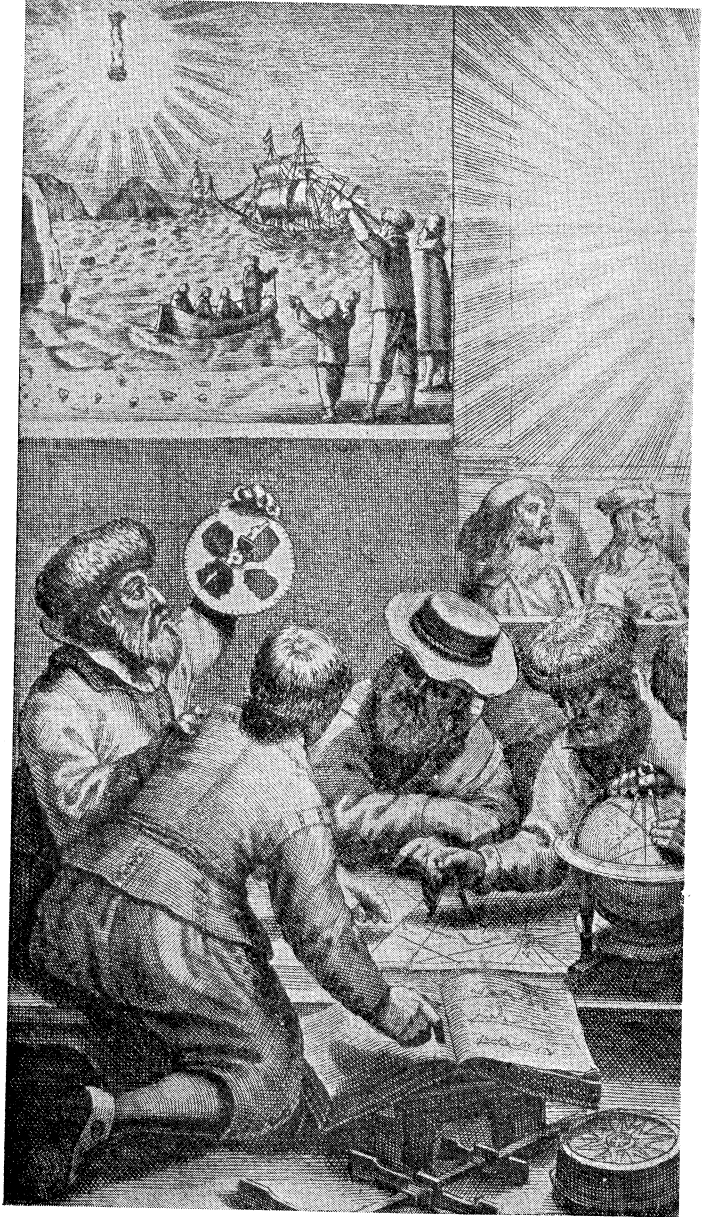
Nog vóór Plancius zijn Memorie „Van de graden der lancte . . .” schreef, had reeds zijn landgenoot en sedert 1593 ook stadgenoot Jodocus Hondius den staf gebroken over hen, „die uyt dese af-

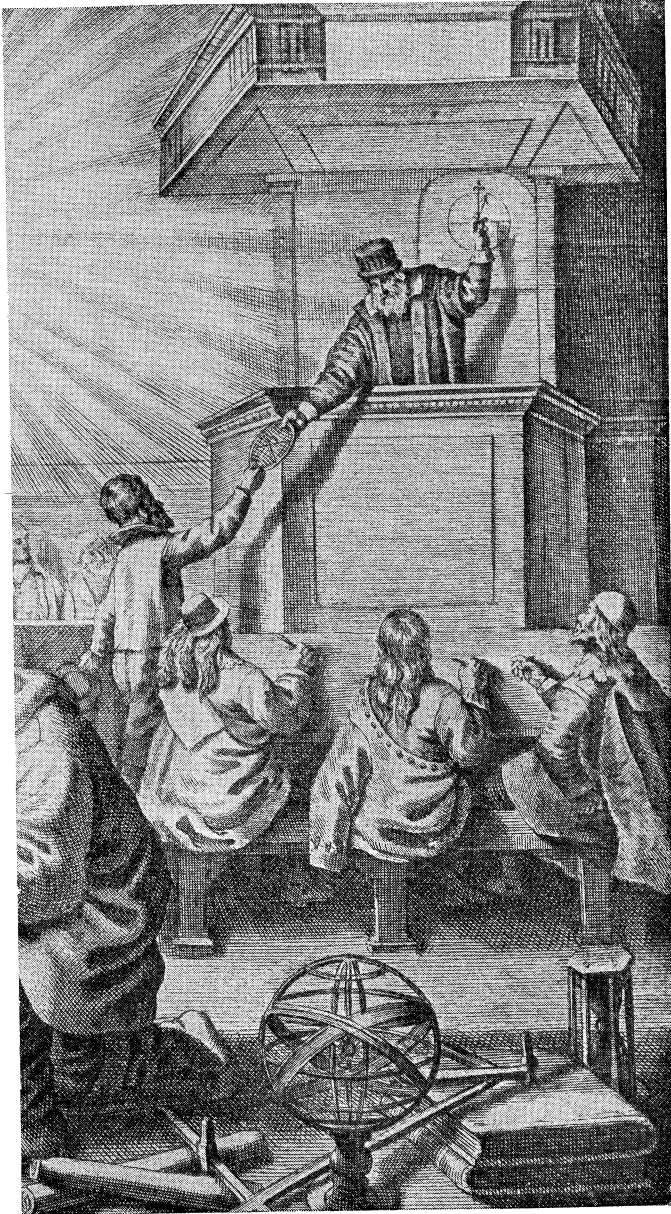
wijkinghe meenen dat men rekeninghe soude moghen maken, om de longitude der plaetsen te vinden."

Evenmin kan de methode genade vinden in de oogten van een ander groot stadgenoot, Willem Janszoon Blaeu, die in 1608 zijn Licht der Zeevaart uitgaf. Hij gaat het vinden van de lengte stilzweigend voorbij, „datmen ghemeynlijck noemt het Oost ende West, waer van eenighe hen roemen groote dingen daer in gevonden te hebben, ja dat men zijnen wegh van Oost en West soo seker can bevinden, als van Suyden en Noorden: Maer alle 'tghene, dat tot noch toe daer van in 't licht ghecomen is, en is niet alleen onnut, maar (soo men hem daer toe verlaten wilde) oock schadelijck ende bedrieghelijck, waer van wij in 't vierde Deel deses Boecx breeder dencken te schrijven, als oock wat nutticheyt een stuurman mach ghenieten uyt de Naeldwijsinge ofte veranderinge der Compassen, waer op dese nieuwe vonden sonder grondt getimmerd sijn."

Dat Plancius het probleem van het vinden van het Oost en West nog volstrekt niet had opgelost, bewijst ook de oproeping, bij resolutie van de Staten-Generaal van 4 October 1600, aan „degenen, die beweren geinventeerd te hebben de Longitudo van de zee, namenlijk Oost ende West, datsy hare inventiën binnen de loopende maant October, alhier in den Hage overbrengē" en de belooning in het volgende jaar, 21 Mei 1601, uitgelooft, wanneer de uitvinder, door het getuigenis van 6 of 8 schippers, de deugdelijkheid van zijn stelsel kon bewijzen.

Nog vele Nederlanders en buitenlanders zouden hun krachten aan dit vraagstuk beproeven, maar pas in de 18de eeuw werd het op bevredigende wijze opgelost.

Zeevaartkundige les van Plancius

XVIII

DE OUDE COMPAGNIE

Hoewel de resultaten van den eersten tocht naar Indië niet beantwoordden aan de groote verwachtingen, welke men ervan had gekoesterd, toch gaf deze eerste reis „hoop van winst voor 't toekomstige,” want het doel was bereikt en de weg verkend: Indië lag open voor de Hollandsche ondernemingsgeest.

Terstond besloten daarom de reeders andermaal een vloot naar Indië uit te zenden. Maar niet alleen in Amsterdam, ook in Rotterdam, in Zeeland en het Noorderkwartier maakte men zich gereed naar den Archipel te stevenen. Zoo zag het jaar 1598 niet minder dan 22 schepen de reis naar Indië aanvaarden. Zooveel nieuw voedsel had de ondernemingsgeest gekregen, dat, zooals van Meteren ons vertelt, in dat jaar niet minder dan 80 groote schepen uitvoeren „soo nae Iava ende andere plaetsen van Oost-Indien ende nae West-Indien, Brasilien, Castel del Mina (Goudkust) ende so lancx alle de custen van Guinea ende ander Eylanden.”

Zelfs in Amsterdam besloten eenige kooplieden (Vincent v. Bronckhorst, Simon Jansz. Fortuyn e.a.), naast de Compagnie van Verre een „Nieuwe Compagnie van de vaart op Oost Indiën” op te richten.

De Staten-Generaal begrepen, dat deze verdeeldheid en dit gebrek aan samenwerking tot schade van den ontluikenden Indischen handel moest strekken en dat door onderlinge concurrentie de voordeelen van de vaart op Indië zouden verminderen. Het getuigt daarom van den vooruitzienden blik onzer Staten, dat zij reeds in het begin van 1598 een eerste poging in het werk stelden om te komen tot de oprichting eener Vereenigde Oostindische Compagnie. Deze eerste poging mislukte; alleen vereenigden zich de beide Amsterdamsche maatschappijen tot één, de Oude Com-

pagnie, wier eerste vloot van acht schepen den 1sten Mei 1598 koers zette naar den Archipel.

Het is zeer te betreuren, dat wij voor de geschiedenis van de verrichtingen dezer Oude Compagnie thans niet meer kunnen beschikken over het boek, dat door een der bewindhebbers, Cornelis van Campen, daaromtrent werd bijgehouden. Wij bezitten daaruit slechts een extract, bevattende de grootte der ingelegde kapitalen van iederen bewindhebber, alsmede een globaal overzicht van de uitrustingskosten, waaruit blijkt, dat van den totalen inleg van £ 768466.5.8 door Plancius met zijn participanten voor niet minder dan £ 51333.16.0 werd bijgedragen.

Hoewel in dit „Sommarium van alle het ghene dat onderges. Bewindhebbers met hare participanten in dese Compagnie voor de 2 voiage op Oostjndien risqueeren blyckende in desen Boeck in voorgaende bladeren van folio 1 tot folio 18” van 18 bewindhebbers en 18 rekeningen sprake is, is het opmerkenswaardig, dat in het „Sommarium vande toerustinghe en Ladinghe” tweemaal van slechts 16 bewindhebbers wordt gesproken. Het waren Petrus Plancius en Bartt Jans. Steenhuysen, die blijkbaar in een uitzonderingspositie verkeerden, want hunne namen ontmoeten wij ook niet onder diegenen, welke als gecommiteerden werden aangewezen voor de verschillende werkzaamheden, verbonden aan de uitrusting enz. van de vloot.

Dat Plancius ook nu weer de wetenschappelijke adviseur en de onderwijzer der stuurlieden was, ligt voor de hand, al vindt men zulks nergens uitdrukkelijk vermeld. Zijn memorie „van de Oost-Indische zeevaert” werd in verscheidene exemplaren medegegeven (echter blijkbaar nog in de eerste redactie), alsmede die „van de graden der lancte ende het affmeten der seluen door het Noordoosten ende Noordwestern der naelde,” waarover wij in het hoofdstuk van „Het vinden van het Oost en West” uitvoerig hebben gesproken. Bovendien voorzag hij de schepen van kaarten (zoowel „gemene pascaerten”, waarvan er telkens drie één geheel vormden, als kaarten in wassende graden), verder gebulte kaarten en globes. Ter orienteering op reis dienden verder de medegegeven Ephemerides, kwadranten, astrolabiën, astronomische ringen en kompassen, alsmede de boeken van Jan Huygen van Linschoten. Dat Plancius voor de geestelijke behoeften der schepelingen ook bijbels meegaf (zoo in folio- als in kwarto-formaat),

zal ons niet verwonderen, na al wat wij over Plancius en de Zending hebben gezegd.

Alle „journalen, caerten, schriften, affteijckeningen van Landen, Steden, Stromen, Reden, Hauenen, Capen ofte Hoecken, Hemels teyckenen, Coursen ende alle dependentien van dese zeevaert op dese voyage gemaect, geannoteert, geschreven ofte vercregen” moesten getrouwelijk in handen van den admiraal of de bewindhebbers worden overgeleverd en werden daarna aan Plancius overhandigd.

IJverig werd door de meeste stuurlieden aanteekening gehouden van de afwijking van het kompas op verschillende plaatsen en daaruit werd, met behulp van het astrolabium catholicum, in verband met de breedte, waarop men zich bevond, de lengte berekend. Met behulp van deze gegevens werd Plancius' kennis aangaande de magnetische miswijzing verrijkt, werd materiaal bijeengebracht voor de korrektie der kaarten en hoopte hij zijn theorie van de bepaling der geografische lengte nader beproefd en bevestigd te zien.

Nog vóór de eerste vier schepen onder Jacob van Neck waren teruggekeerd, werd een derde vloot uitgerust, bestaande uit drie schepen, welke begin April 1599 onder Steven van der Haghen uitvoeren, voorzien van „die ordonnantien, die die stuurliyden van Sr. Plancius . . . ontfangen hadden, aenghaende t'stuck van de zeevaert ende die course te zetten,” zooals Steven van der Haghen in zijn brief van 22 Juli 1599 van Cabo de Lopo Gonzalves aan den bewindhebber Jan Jansz. Karel schrijft. Deze ordonnantiën zullen geweest zijn: de tweede redactie van Plancius' memorie „Van de Oost-Indische zeevaert ende haren eygenschappen ende aenmerkingen” en die „Van de graden der lancte . . .” Hoewel zij deze naar hun uiterste vermogen „altyt achtervolcht” hadden, vervielen zij nochtans in de bocht van Guinea, wat een aanmerkelijke vertraging van de reis ten gevolge had.

De tweede redactie van de memorie „Van de Oost-Indische zeevaert” is aangevuld met de ervaringen opgedaan gedurende de eerste reis naar Indië en enkele andere gegevens, terwijl enkele onjuistheden der eerste redactie zijn verbeterd. Bovendien geeft zij verschillende wenken omtrent de terugreis naar het vaderland.

Het groot succes van Van Neck, die in November 1598, na een reis van nog geen zeven maanden, Indië bereikte en binnen 15

maanden met vier volgeladen schepen terugkeerde, bewoog de Oude Compagnie nog in hetzelfde jaar 1599 een tweede vloot, van 10 schepen, uit te rusten, waarvan 4 schepen in December onder Jacob Wilckens, de 6 overige echter den 28sten Juni 1600 onder Jacob van Neck uitvoeren.

Blijkens de rekening van geleverde stuurmansgereedschappen voor deze tien schepen ontving Plancius „voor zijne onderwysinghe der stuerluyden voor die tien schepen” de som van £ 500.— (fl. 3000). Tevens blijkt uit deze zelfde rekening, dat Plancius voor het stuurmansgereedschap zorgde, want aan Marten van der Goude, witwercker, werd £ 1.10.— betaald „voor een cas daer Plancius in gepackt heeft het naegesonden stuurmansgereetschap tot in Texel voor de vier scheepen.”

Nog vóór hij voor de tweede maal naar Indië uitzeilde, zag Van Neck de schepen Gelderland en Zeeland van zijn eerste vloot, welke onder het bevel van Jacob van Heemskerck voor het eerst de Banda-eilanden hadden bezocht, in het land terugkomen. De beide laatste schepen van diezelfde vloot, de Amsterdam en de Utrecht, kwamen pas een paar maanden na den aanvang van zijn tweede reis naar Indië binnen (eind Augustus 1600). Ze waren onder Warwijck naar Ternate geweest en hadden daar, evenals Heemskerck op de Banda-eilanden, een twintigtal manschappen in de opgerichte factorij achtergelaten.

Nauwelijks een week daarna werden Petrus Plancius en Arent ten Grotenhuis met den admiraal Warwijck door Bewindhebber en naar Den Haag afgevaardigd om daar den burgemeester Boom in te lichten over den toestand der Molukken „om verseeckerheit van negotie in de quartieren van Molucken te becomen.”

Plancius had inmiddels ook zijn memorie „Van de Oost-Indische zeevaart” aangevuld met de resultaten van Van Neck's eerste reis door een „Naerder verclaringe van de Oost-Indische zeevaart” te geven. Deze memorie werd blijkbaar nog in 1599 vervaardigd, daar Plancius daarin nog geen melding maakt van het vervallen van Steven van der Haghen in de Golf van Guinea, waarvan het bericht den 24sten Januari 1600 den bewindhebber Jan Jansz. Karel bereikte, terwijl hij wel de resultaten vermeldt van Van Neck's eerste reis, die in Juli 1599 in het vaderland terugkeerde. Vrij uitvoerig bespreekt Plancius hierin nogmaals de vaart door den Atlantischen Oceaen van de Canarische eilanden tot C.

de Bona Esperança, bespreekt stroomen en winden, waarschuwt voor de Bocht van Guinea en de Abrolhos en tegen de koersen, welke de Portugeesche piloten Diego Alphonso en Vincent Rodriguez aangeven. Een felle aanval richt hij tegen „een seecker persoon” (Jan Huygen van Linschoten), die „met groot misverstant eenighe zeevaarders heeft gesocht ende alsnoch zoekt wijs te maecken, dat Bantam . . . soude gelegen syn onder den 127 graed der lengte oft immers onder den 135 graed gelijk hy naederhandt acht graden daer by gevoegt heeft,” terwijl deze stad volgens Plancius op 150° lengte is gelegen.

Den 23sten April 1601 zeilde de laatste vloot, uitgereed door de Oude Compagnie, 5 schepen onder het admiraalschap van Wolphert Harmenszoon uit naar de Molukken. Nog in hetzelfde jaar, einde-December, kwam hij voor Bantam aan. Na een beroemden zeeslag voor die stad tegen een overgrootte Portugeesche armada te hebben geleverd, zeilden de schepen in Januari 1602 door naar de Molukken.

Terwijl deze Molukkenvloot geheel door de Oude Compagnie werd uitgerust, voer de vloot, welke op denzelfden dag Texel verliet met bestemming naar Atjeh en onder het admiraalschap van Jacob van Heemskerck, uit voor rekening van de „Eerste Vereenigde Compagnie op Oost-Indië tot Amsterdam”, een maatschappij, welke in December van het vorige jaar te Amsterdam tot stand kwam op aandrang van de stedelijke regeering en waarin de Oude Compagnie en de Nieuwe Brabantsche Compagnie zich vereenigden. Ook voor deze vloot van acht schepen was de instructie „op het stuck van de zeevaart ende zeylagie” opgemaakt door „den eersamen Petrus Plancius.”

Deze Nieuwe Brabantsche Cie was in 1599 voornamelijk door enkele naar Amsterdam uitgeweken Zuid-Nederlandsche kooplieden aldaar opgericht. In December 1599 vertrokken voor deze Compagnie 4 schepen naar Indië onder den admiraal Pieter Both (naar Bantam) en den vice-admiraal Paulus van Caerden (naar Atjeh). Een tweede vloot, bestaande uit de schepen Zwarte en Witte Arent, stevende onder leiding van Cornelis Pietersz. en Guillaume Senescal naar Sumatra's Westkust.

Ook in Zeeland sloten zich in 1600 de beide bestaande compagnieën aaneen tot één „Vereenigde Zeeuwsche Compagnie”, welke den 28sten Januari 1601 een vloot van 4 schepen onder Cornelis Bastiaensz. naar Atjeh uitzond.

XIX

DE VEREENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE

Vóór de oprichting der Vereenigde O. I. Cie vertrokken er in totaal 14 vloten (65 schepen) naar Indië; 11 van die 65 zijn onderweg gebleven en ook het verlies aan menschenlevens was groot. Sommige reederijen hadden groote winsten gemaakt, andere echter met verlies gevaren. Door onderlinge concurrentie stegen in Indië de prijzen der specerijen en daalden de verkoopprijzen in het vaderland. Vereeniging van de afzonderlijke maatschappijen alleen kon aan dien ongewenschten toestand een einde maken. Bovendien kon men gezamenlijk veel beter den Portugeeschen vijand weerstaan. Daarom was men reeds te Amsterdam en in Zeeland tot concentratie overgegaan. Tegen 1602 stond nieuwe concurrentie te vreezen, want ook te Delft, Hoorn en Enkhuizen bereidde men nieuwe expeditiën voor.

In den nazomer dan 1600 vonden de Staten van Holland het voor de eer en den dienst van den lande en tot voordeel der ingezetenen noodig te beraadslagen over de orde en politie op de vaart en den handel op Oost-Indië. In 1601 (17 Mei) vond men echter reeds noodzakelijk alle compagnieën tot één lichaam te vereenigen.

Over het algemeen had de zestiende eeuw, als vorige eeuwen, een afschuw van monopolies. Dat men ook in den Amsterdamschen kerkeraad op dit standpunt stond, zooals door sommigen wordt beweerd, berust op een verkeerden uitleg van zijn notulen van 23 December 1599. Aldaar is sprake van vóórverkoop van de peper door bewindhebbers, zoodat andere koopluiden de zeer begeerde peper niet konden bemachtigen en ook de participanten werden benadeeld. Daarvan sprak de gansche stad schande. Plancius en Hallius werden aangewezen om de broeders-bewindhebbers het onchristelijke daarvan onder het oog te brengen.

Voor al Oldenbarnevelt vond de vereeniging der verschillende

maatschappijen uit een politiek en commercieel oogpunt dringend noodig. De grootste moeilijkheid was echter de naijver tusschen Holland en Zeeland. Daarom maakten Oldenbarnevelt en de Staten van Holland de zaak aanhangig bij de Staten-Generaal. De grootste moeilijkheden waren: het aandeel der steden en kwartieren in de expedities, de samenstelling van het bestuur en de verdeling der stemmen in de nieuw te vormen Compagnie. Na heel wat geconfereer, berustte Zeeland eindelijk in de relatieve meerderheid van Amsterdam, zoodat eindelijk den 20sten Maart 1602 het octrooi van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie door de Staten-Generaal kon worden vastgesteld.

Het octrooi, dat voor 21 jaar werd verleend, gaf aan de V. O. C. het uitsluitendrecht om te varen beoosten Kaap de Goede Hoop en bewesten de Straat van Magalhães. Zij bestond uit zes kamers, feitelijk de oude compagnieën van Amsterdam, Zeeland, Delft, Hoorn, Enkhuizen en Rotterdam. Het hoofdbestuur berustte bij een college van 17 personen, in de wandeling de H.H. XVII genoemd, die afwisselend zitting zouden houden te Amsterdam en te Middelburg en waarin Amsterdam met 8 en Zeeland met 4 leden zitting had. De afzonderlijke kamers zouden worden bestuurd door de oude bewindhebbers der Compagnieën; de Kamer Amsterdam door 25. De naam van Plancius komt onder hen niet voor en evenmin is het bekend of, en zoo ja voor welk bedrag, hij bij de nieuwe onderneming was geïnteresseerd. In het algemeen is zijn verhouding tot de V.O.C. nog vrij duister.

Mr. Pieter van Dam, advocaat der Compagnie, aan wien de H.H. XVII in 1693 opdroegen een „pertinente en naeukeurige beschryvinge” samen te stellen van ’s Compagnies „constitutie, regieringh en handel”, deelt ons mede, dat „d’eerste, by de Compagnie in den jaere 1602 aengesteld (nl. als kaartenmaker), is geweest Petrus Plancius, en dat om een pertinente aantekening te maken van alle de plaetsen in Oost-Indien, daar men eenigen handel soude mogen soecken.” Hij voegt er aan toe: „Daarna is het geweest Hessel Gerrits.” Daar deze laatste in 1619 tot kaartenmaker werd aangesteld, zou hieruit volgen, dat Plancius dit ambt zou hebben bekleed van 1602—1619. Dr. Wieder spreekt het vermoeden uit, dat tusschen deze beide mannen nog anderen dien post mogen hebben bekleed.

Er is van de werkzaamheid van Plancius als kartograaf van de

V.O.C. vrijwel niets bekend. Bijzonder gering is het aantal kaarten, dat bewaard bleef van die welke in dezen tijd op haren last werd gemaakt. Toch zal dit aantal zeker niet gering geweest zijn, als men de menigvuldige reizen, welke werden ondernomen en het enorme gebied, waarover zich de werkzaamheid der Compagnie reeds in 1619 uitstreckte, in aanmerking neemt. In 1620 toch had zij reeds het voornemen „tot het voltrecken van een generael groot werck,” waarvoor zij dan ook aan den Gouverneur-Generaal Coen overzending verzocht van „teeckeningen oft beschryvingen van de quartieren van Indië” welke zich onder hem, of onder iemand anders, in hunnen dienst in Indië zijnde, mochten bevinden, „opdat 't selve niet werde verlooren, 't geene veele (door lange industrie) hebben bijeenvergadert, gelyck voor desen is geschiet.” Of dit „generael groot werck” tot stand gekomen is, is mij onbekend.

In 1607 schreef Frederik de Houtman, van 1605—1611 gouverneur van Ambon, een „Naerder verhael van het Eylandt ende Casteel van Amboyna,” waaraan hij een kaart van het eiland toevoegde, welke zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt. Evenzoo gaf Hendrik Brouwer bij zijn „Advies betreffende de Banda-eilanden van 4 Mei 1612” een kaartje van deze groep. In 1616 gaf hij een rapport omtrent de gelegenheid van Straat Soenda. Misschien behoorde de „Wtteckeninghe vant Westel. Landt van Java”, in 1618 naar 't vaderland verzonden, tot dit rapport. Claes Janszoon Visscher gaf in 1617 een kaart van de Molukken uit, terwijl Hessel Gerrits in 1620 een kaart van Soematra en in 1621 een kaart van Zuidoost-Azië gaf, zich uitstreckende van Malakka af tot Japan toe, met inbegrip van den Archipel tot aan 3° Z.Br.

Ongetwijfeld is het aantal kaarten, dat op de vele reizen werd gemaakt in de eerste 20 jaren van het bestaan der V.O.C. veel grooter, dan het bovenstaande overzicht aangeeft. In alle richtingen toch werd in dien tijd bijna de geheele archipel doorkruist. Van Java was natuurlijk de noordkust het best bekend, maar ook de zuidkust werd een enkele maal door een verdwaalden Oostindiëvaarder aangedaan, terwijl men ook van het binnenland door een paar reizen (1616 en 1618) naar het hof van Mataram eenige kennis had opgedaan. Sedert den val van Djakarta en de stichting van Batavia bezaten wij op dit eiland een vast steunpunt, dat tot hoofdplaats van ons koloniaal gebied werd verheven. Van Soematra werden zoowel de peperhavens aan de Westkust, als die aan de

Oostkust druk bezocht. Geringer was de kennis van Borneo, maar ook daar werden Bandjermasin en Succadana reeds vroeg door de onzen bezocht. Zelfs voer Paulus van Caerden in 1608 langs Borneo's Noordkust en ook in 1616 en 1620 voer men benoorden dit eiland langs naar de Molukken. Nog gering was ook de kennis van Celebes, al hadden wij in 1607 reeds een factorij te Makassar welk kantoor echter in 1615 weder moest worden opgeheven. Beter bekend waren de eilanden aan de Zuid- en Zuidoostzijde van Celebes, daar deze in het vaarwater naar de Molukken waren gelegen. De terugtocht van Warwijck in 1599 en de reis van Van Neck in 1601 brachten eenige kennis bij omtrent de Oostkust van het eiland. Van de Kleine Soenda-eilanden was Bali reeds op de eerste Indische reis van C. de Houtman bezocht en bleven er toen zelfs een paar Nederlanders achter. Van Lombok, Soembawa en Flores werden door Steven van der Hagen in 1600 de Noordkusten althans gezien en schetskaartjes daarvan meegebracht. Dezelfde vlootvoogd vertoefde in 1605 eenigen tijd in de baai van Bima. Drukker waren evenwel, sinds 1613, onze betrekkingen met Solor en Timor; verschillende overeenkomsten werden met de plaatselijke machthebbers van havenplaatsen aan de Noord- en de Zuidzijde van het laatste eiland gesloten. Het hechtst was onze macht in de Molukken. Reeds de expeditie van W. Warwijck en J. van Heemskerck had de stichting van twee factorijen op de Banda-eilanden en één op Ternate tot resultaat, terwijl wij sedert 1600 een sterkte op Ambon bezaten. Daar de bevolking der eerstgenoemde eilandengroep zich voortdurend weder aan de omtrent de leverantie van muskaatnoten aan de Compagnie gesloten verdragen trachtte te onttrekken, werd zij tenslotte geheel aan het Nederlandsche gezag onderworpen. Ook in de Molukken werden Makian en Batjan in 1608 en 1609 veroverd.

Ook buiten den Archipel bezat de Compagnie bij Plancius' dood reeds vele factorijen. Op het schiereiland Malakka stichtte reeds Van Neck in 1602 een loge te Patana, weldra gevolgd door die van Djohor (1603) en Pahang (1607), terwijl in 1614 besloten werd ook te Sangora een steenen huis te bouwen. Bijzonder belangrijk werden onze kantoren aan de kust van Koromandel, daar zij de zoozeer begeerde kleedjes leverden. Na de stichting van een loge te Masoelipatnam in 1605 volgden Paliakatte, Petapoeli en Nizampatnam in 1606 en Tegenapatnam in 1608. Met de overzijde van

het Voorindische schiereiland, de kust van Malabar, maakte reeds de eerste Zeeuwsche expeditie onder C. de Houtman kennis, maar eerst Steven van der Haghen sloot met den Samorijn van Kalikoet, een verklaard tegenstander der Portugeezen, een of- en defensief verbond. Reeds een paar jaar vroeger had de Middelburgsche Compagnie een loge te Soeratte, een belangrijke plaats aan de Golf van Cambaya, gesticht. Het binnenland van Dekan werd, nadat P. v. Soldt reeds in 1606 Golkonda had bezocht, beter bekend door de landreizen van de Koromandelkust (Masoeilipatnam) naar Soeratte (1615, 1617, 1620, 1622). Ook Agra, de zetel van den Groot-Mogol, werd in 1618 van Soeratte uit bezocht. Met de binnenste kusten van de Golf van Bengalen, met Bengalen eenerzijds en Aracan en Pegoe anderzijds, waren de betrekkingen voorloopig van geringe beteekenis. Met Ceylon kwamen wij door de tocht van Joris van Spilbergen in 1602 in nadere aanraking, maar door den moord op Sebald de Weert te Kandi, werden de betrekkingen afgebroken en pas in 1610 hervat. Naar het Westen toe strekte 's Compagnie's belangensfeer zich uit tot aan de kusten van de Roode Zee. In 1614 had de eerste aanraking met Arabië plaats door de reizen derwaarts van Pieter van den Broecke. Een aldaar gesticht kantoor werd echter in 1622 tijdelijk opgeheven.

In Oost-Azië maakten de onzen het eerst kennis met Japan, waar in 1600 het schip de Liefde, het eenig overgeblevene van de vloot, die onder Mahu en de Cordes in 1598 van Rotterdam uit door de Straat van Magalhães voer, aankwam. Pas in 1609 kwamen wederom twee schepen aldaar aan en ondernam Abraham van den Broecke de eerste hofreis naar den sjogoen, welke reis tot resultaat had het verlot tot stichting van een loge te Hirado (Firando). Met China gelukte het niet, handelsbetrekkingen aan te knopen, hoewel dit reeds in 1601 door Jacob van Neck was beproefd; evenmin had hij succes in het tegenwoordige Indo-China (Tsjampa). Slechts in Siam gelukte het een kantoor te vestigen (te Ajoedia in 1604).

Belangrijk voor de uitbreiding van de geografische kennis, maar van geen belang voor den handel, waren de ontdekkingen aan de Noord- en de Westkust van Australië, beschouwd als een deel van een enorm groot Zuidland. In 1606 ontdekten de koopman Jan Rosingein en de schipper Willem Janszoon, varende met het jacht het Duyfken langs de Zuidkust van Nieuw-Guinea, dit

nog onbekende werelddeel aan de Westzijde van het tegenwoordige schiereiland York. De Westkust van het nieuwe werelddeel werd, sedert Hendrik Brouwer in 1611 een Zuidelijke route door den Indischen Oceaan vanaf de Kaap had gevolgd en deze route ten zeerste aanbeval, meer dan eens gezien. Zoo werd in 1616 het Land van de Eendracht en in 1619 d'Edelsland ontdekt. Aan de kust van Oost-Afrika waren het in de eerste plaats Madagaskar en Mauritius (in 1598 door Warwijck voor het eerst aangedaan), welke als ververschingsstations dienst deden. Door de tochten van C. de Houtman (Zeeuwsche expeditie van De Moucheron), van Joris van Spilbergen (1602) en van Steven van der Haghen (1604) had men ook met de kust van Oost-Afrika reeds nader kennis gemaakt.

Naast zijn kartografische werkzaamheid ten dienste van de Compagnie, verleende Plancius ook hulp bij het uitzenden van de vloten. Zoo werd den 29sten November 1605 geresolveerd, „datmen Plancius ouer syne moeyten ende devoir gedaen vande voyage vande vlote van Matelieff sal vereeren naer ouder gewoonte met de somme van hondert ponden Vlaemsch (*fl.* 600).

Toch schijnen de banden, welke Plancius aan de V.O.C. bonden, geen bezwaren te hebben opgeleverd in nauwe relatie te treden met hare vijanden. Reeds dadelijk na haar oprichting had de Compagnie te kampen met navijerige mededingers, die zich niet wilden onderwerpen aan hare uitsluitende rechten of aan de eischen der bewindhebbers en die, waar zulk een strijd in de Nederlanden onmogelijk vol te houden was, zich tot het buitenland wendden, in het bijzonder tot den Franschen koning Hendrik IV, met het doel om onder diens bescherming den handel op Oost-Indië over te brengen naar Fransche havens en aldus het monopolie van de V.O.C. te ontduiken.

Reeds in 1603 trachtte Balthasar de Moucheron Joris van Spilbergen, die voor hem uitgevaren was, in de haven van Calais te doen binnenvallen, wat echter werd verijdeld. In 1605 schreef Hendrik IV zelfs een brief aan Prins Maurits „ten faveure van den Nederlandschen koopman Pieter Lyntgens ende eenige andere kooplyuden, die voorhebben in Vranckryck eenige equipage te doen naer O. Indië, ten eynde men deselve daartoe soude accorderen, alhier te mogen lichten eenige piloten ende bootsvolck.” De Staten-Generaal zagen zich dan ook genoodzaakt op aandringen

van de V.O.C., in Juli 1606 een scherp plakkaat uit te vaardigen, waarbij aan iedereen verboden werd naar Indië te varen of in deze landen te equipeeren, behalve voor en op last van de V.O.C.

In hevigen strijd geraakte Isaac le Maire met de Compagnie. Reeds in 1605 trad hij als bewindhebber af, hoewel hij tot de grootste aandeelhouders behoorde. Dit aftreden was echter geen vrijwillige daad, maar een gevolg van door hem gepleegde malversaties. Bij die gelegenheid onderteekende hij den 22sten Februari 1605 een acte van stilstand, waarin hij o.a. beloofde geen uitrustingen te zullen ondernemen rond de Kaap de Goede Hoop en door de Straat van Magelhães, noch deel te zullen nemen aan dergelijke ondernemingen, wanneer die door anderen, hetzij hier te lande, of in het buitenland, op touw werden gezet.

Reeds den 23sten December van het vorige jaar besloot de Amsterdamsche kerkeraad, dat men Isaac le Maire zou mededeelen, dat hij zich voor ditmaal moest onthouden deel te nemen aan het Avondmaal, „alsoo daer een leelijck gerucht gestroit wort door die geheele stadt van Isack le Maier.” Eenige weken later werd aan Ds. Plancius en den ouderling Philips Cornelisz. opgedragen een nader onderzoek naar deze geruchten in te stellen. Daarvan is toen blijkbaar niets gekomen, misschien omdat men de resultaten van het gerechtelijk onderzoek wilde afwachten. Maar anderhalf jaar later komt de kwestie plotseling weer ter sprake, naar aanleiding van een nieuwe „ergernisse”, die Le Maire aan de gemeente gegeven had. In zijn zitting van 5 Juli 1607 constateert de kerkeraad, dat de zaak door de bewindhebbers der V.O.C. niet vervolgd is en besluit hij om bij eenige van de „majores” (bewindhebbers) nadere inlichtingen te doen inwinnen. Hiertoe worden wederom Plancius en Philips Cornelisz. aangewezen. Deze rapporteeren den 9den Augustus, dat hun door eenige bewindhebbers is medegedeeld, dat Le Maire „sekerlijck hem in ongerechtigheden hadde verloopen ende daartoe sijn soon ende sijn knecht oock hadde misbruyckt ende daarvan in de Compagnie was overtuycht ende oock sijn schult hadde bekent, oock gecondemneert was in een merckelycke somme ende die oock hadde betaelt.” De kerkeraad besloot hierop Le Maire voor zich te ontbieden, maar deze weigerde in het volle college te verschijnen; wel wilde hij een commissie uit den kerkeraad te woord staan. Weder zijn het Plancius en Philips Cornelisz., die nu de opdracht krijgen Le

Maire te zijnen huize te ondervragen. Hun rapport is helaas zeer kort genotuleerd. Vermeld wordt slechts, dat zij „uit hem veele saken anders verstaen (hadden), als hier was ingebrocht.” „Dan als 't een sake van gewichte is,” aldus gaan de notulen verder, „soo is by de broederen goedt gevonden, dat de voorseyde broederen na dit stuck sullen vernemen.” Dit nader onderzoek schijnt echter nooit te hebben plaats gehad; althans de notulen zwijgen verder geheel over het geval.

Niettegenstaande zijn belofte, aan de V.O.C. gedaan, liet Balthasar de Moucheron zich toch met den Franschen koning en diens gezant in de Nederlanden, Jeannin, in het geheim in; ook Plancius was in deze zaak betrokken. Den 16den Februari 1608 schreef De Villeroy aan Jeannin over Isaac le Maire, er een ongeadresseerd schrijven van den Koning aan Le Maire bijvoegende. Jeannin haastte zich Isaac le Maire tot een onderhoud uit te noodigen. Ook met Plancius had Jeannin eenige malen een onderhoud, het eerst ongeveer half Januari, daarna begin Maart 1608. Plancius, schrijft Jeannin in zijn brief aan den koninklijken geheimschrijver De Villeroy (14 Maart 1608), is een groot cosmograaf, een man zeer bekwaam in de kennis van de Indiën, zoowel van het Oosten als van het Westen, door persoonlijken omgang met kooplieden, piloten en zeelieden, die de reizen hebben gemaakt. Zoowel aan Plancius als aan Le Maire verzocht Jeannin hun kennis op het schrift te stellen, welke memoriën hij naar Parijs hoopt te kunnen medenemen. Zelfs stond Jeannin, volgens hetzelfde schrijven, in betrekking tot twee personen van hoogen rang, aan wie de kooplieden van de Compagnie al hun geheimen toevertrouwden en ook die hadden zich bereid verklaard mee te zullen helpen de Compagnie naar Frankrijk over te brengen, zoo zij hier te niet mocht loopen. Zelfs de opperboekhouder van de Compagnie (Barent Lampe?) bood zijn goede diensten aan.

Van alle zijden werd dus tegen de Compagnie gestookt. Toen Lemaire in 1609 in persoon naar Frankrijk ging, om daar zijn plannen met Hendrik IV verder uit te werken, vond hij daar eveneens den ouden ondernemenden De Moucheron, en zijn eigen handelsvriend Leroy; maar ook den beruchten zeeroover Simon de Danser en den vlootvoogd Joris van Spilbergen, allen daar met hetzelfde doel om den Oost-Indischen handel der Nederlanden op voordeelige voorwaarden naar Frankrijk over te brengen.

Jeannin was evenwel een te voorzichtig staatsman, om overijde stappen te doen, vooral nu de vredehandel tusschen de Nederlandsche gewesten en Spanje in vollen gang was en waarbij de Indische zaken in het middelpunt stonden. Aanvankelijk weigerde de Koning van Spanje standvastig om aan de Nederlanders de vrije vaart buiten Europa toe te staan, zich beroepend op zijn goddelijk recht, hem door den paus verleend. De Staten-Generaal van hun zijde bleven op hun stuk staan, „dat zij zich niet wilden laten bannen uyt drie vierde parten van de werelt.” Vooral de groote kooplieden oefenden krachtigen aandrang uit op den gang der onderhandelingen. De V.O.C. gaf verzoeken uit, gericht aan de Staten, aan de vreemde gezanten, aan het publiek, waarin zij met alle macht opkwam tegen de Spaansche eischen. De vrije vaart buiten Europa moest behouden blijven, „want het was een goed, dat de Nederlanders niet dan met groote kosten, moeiten en periculen voor zich zelven, te gelijk met hunne onafhankelijkheid, hadden verkregen en tot nog toe gemainteneerd.”

Hangende deze onderhandelingen is het te begrijpen, dat de V.O.C. bij Oldenbarnevelt geen steun vond, toen zij in 1608 uitbreiding van haar octrooi vroeg tot eventueel nieuw te ontdekken zeestraten. Even begrijpelijk is het, dat zoodanige octrooi-uitbreiding ook door Isaac le Maire krachtig werd bestreden. In zijn memorie van 24 Januari 1609, gericht tot Oldenbarnevelt, betoogde hij met tal van argumenten, dat de Compagnie reeds veel te veel had „geëmbresseert” en daardoor haar eigenlijke taak niet goed kon vervullen; haar octrooi moest niet worden uitgebreid, maar integendeel beperkt worden; naast haar moest plaats zijn voor andere compagnieën. Door een concurreerende onderneming in Frankrijk voor te bereiden trachtte hij koersdaling van de actiën der V.O.C. te bevorderen, om aldus het wanbeleid der bewindhebbers duidelijk te doen blijken. Zijn toeleg mislukte evenwel door den dood van Hendrik IV, terwijl ook zijn expeditie om de Noord onder Melchior van den Kerckhove geen resultaten opleverde. In 1610 stegen de actiën der Compagnie in plaats van te dalen.

Hiertoe hadden ook de gunstige bepalingen welke men, na langdurige onderhandelingen, te Antwerpen had weten te verkrijgen, medegewerkt. Aldaar werd n.l. den 9den April 1609 het twaalfjarig bestand gesloten, waarbij aan de Nederlanders de vrije

vaart buiten Europa werd toegestaan, behalve op de Spaansch-Portugeesche bezittingen, waarvoor zij speciale vergunning des konings noodig hadden.

Hoe de verhouding van Plancius tot de V.O.C. in deze jaren was, is bij gebrek aan gegevens niet vast te stellen. Doorgesneden was de band blijkbaar niet. In 1615 toch beveelt hij voor de terugreis uit de Molukken de route aan voorbij de eilanden Solor en Timor en dan bezuiden Java langs, met welke route men in twee maanden tijds de Kaap zou kunnen bereiken. Plancius heeft zulks uit een journaal van een der schepen, „die met de Magellanes Comp. uytvoeren als oock van Candis en andere” bevonden. Coen is echter niet zoo ingenomen met deze route, blijkens zijn missive aan de XVII van 10 October 1616. Even weinig enthousiast betoont Coen zich met betrekking tot Terra Alta en het eiland Malva, waaromtrent Plancius een verhoog bij Bewindhebbers had ingediend. Deze landen, ten Noorden van Timor gelegen, zouden rijk zijn aan peper, wat Coen nauwelijks kan gelooven. Toch zendt hij eindelijk, in 1617, als Bewindhebbers er op blijven aandringen, het jacht de Jager van Timor „na d'eylanden van Terra Alta omme volgens U.E. ordre 't eylandt Malva te ontdekken. Sy syn daer geweest, hebben volck gesproken, maer gants geen handel becomen, hebben oock niet connen vernemen, datter iet sonders van waerdye op 't landt is.”

Het is de laatste maal, dat ik in de annalen der V.O.C. den naam van Plancius ontmoette.

DE IJSZEETOCHTEN WEDEROM OPGEVAT

De ervaringen, opgedaan met de IJszee-tochten van 1594 tot 1597, gaven, zooals wij reeds zeiden, aan hen, die ze hadden uitgerust, zeker geen reden tot tevredenheid en voldoening, terwijl zulks tot op zekere hoogte wel het geval was met de den 14den Augustus 1597 teruggekeerde expeditie van De Houtman om de Kaap. Mochten al de financiëele resultaten daarvan verre beneden verwachting zijn gebleven, de weg was toch gevonden en onmiddellijk dachten de reeders aan een nieuwe onderneming derwaarts. Toen Heemskerck den 1sten November 1597 van zijn poolreis terugkeerde, was men al druk met de voorbereiding ervan bezig. Geen wonder dus, dat de Noordoostelijke doorvaart voor een tijd bleef rusten. En toen de tweede reis naar Indië onder Jacob van Neck en Wybrant Warwijck zulke buitengewoon gunstige uitkomsten opleverde, werd er nog te minder aan gedacht.

De onderhandelingen over een vereeniging van alle compagnieën op Indië tot één enkele geoctroyeerde riep evenwel een oppositie in het leven tegen zulk een al te uitsluitend monopolie. In dit licht moet ook de uitgave van Jan Huyghen van Linschoten's Voyage ofte Schip-vaert van by Noorden om, in 1601, gezien worden. De daarin gegeven journalen van de poolreizen van 1594 en 1595 hadden toch immers geen ander dan historisch belang. Het boek was evenwel meer als een gelegenheidsuitgave bedoeld; voor- en nareden, hoewel eenigszins het karakter bezittend van wetenschappelijke verhandelingen, maakten het werk tot een strijdgeschrift, want Jan Huyghen was fel tegenstander van een geoctroyeerde compagnie. Zijn boek bevat nieuwe aansporingen tot het zoeken van de Noordoostelijke doorvaart naar China en Cathay, en heeft zeker bijgedragen tot een beperking van het octrooi van de V.O.C. tot de vaart om Kaap de Goede Hoop en door de Straat van Magalhães.

Den 21sten December 1601 werden door de Staten-Generaal enkele gecommiteerden benoemd om met „eenige goede patriotten ende liefhebbers van de zeevaart”, die zich met een request tot haar hadden gewend omtrent een voorgenomen reis benoorden om, in nadere communicatie en conferentie te treden. Van het plan schijnt niets te zijn gekomen.

Toch is het misschien als de aanleiding te beschouwen van de octrooi-aanvraag van de Kamer van Amsterdam van de V.O.C. „omme benoorden opt Coninckrijck van China ende andere plaatsen in Oost Indien te mogen navigeren ende traficqueren.” Pieter Dircksz. Hasselaer, Dirck van Os en Petrus Plancius reisden daarvoor naar Den Haag. De bewindhebbers besloten (18 November 1602). het aangevraagde octrooi ook aan de andere kamers te presentereen en, ingeval deze dit niet begeerden te accepteeren, „dat de Bewindhebberen der Camere van Amsterdam tvoors. octroy ende t’effect vandien voor haer alleene sullen aennemen ende behouden.”

De zaak „beroerende de vaert by noorden” werd op de beschrijvingsbrief geplaatst van een algemeene vergadering van gedeputeerden van de verschillende kamers van de V.O.C., maar den 27sten Februari 1603 uitgesteld tot de volgende vergadering, opdat „een iegelyck sich daerentusschen met de syne sal moghen beraden off d’selue voor dese vereenichde comp^{ie} sal werden gesolliciteert, soo niet dat een ieder voor syn particulier sal moghen verclaren met wat participanten ende penninghen hy d’voors. navigatie sal begeren te helpen mainteneren.”

Op de algemeene vergadering van den 7en Augustus werd hierover nader gedelibereerd en geresolveerd, dit punt af te slaan „alsoo men acht ondienslich te wesen voor dese Comp^{ie} ende datmen daeromme veel eerder dese vaert soode selve by eenige participanten mocht byder handt genomen werden behoerden met alle debvoir te beletten.”

Toch wendden zich nog in hetzelfde jaar (8 November 1603) wederom eenige kooplieden, „voergeuende dat zy wederom willen voornemen te beproeuen den pas om Noorden te soecken nade Eylanden ende vaste landen van Asia ende America” tot de Staten-Generaal en werd ook nu een commissie benoemd om de supplianten te hooren, indien deze althans de reis wilden ondernemen „sonder costen van ’t landt.” Of zulks inderdaad door

de V.O.C. is belet, is niet bekend; de reis heeft echter niet plaats gehad.

Daar geen dezer aangevraagde reizen werkelijk hebben plaats gehad, zal het doel van al deze manoeuvres wel geweest zijn, te beletten, dat de V.O.C. octrooi verkreeg voor de nog onontdekte wegen naar Oost-Indië. Als tegenstander van zoodanige octrooi-uitbreiding verklaarde Jan Huyghen zich „ghewillich ende bereydt” tot deelname aan een nieuwen tocht, indien men hem opnieuw wilde gebruiken.

Plancius, die zich meer en meer van de Compagnie afwendde, zonder er echter geheel mede te breken, gaf de IJszee-plannen niet geheel op. Met Heemskerck, die in 1605 en '06 met de V.O.C. in een proces gewikkeld was over zijn aandeel in een buitgemaakt Portugeesche kraak, beraamde hij in die jaren plannen voor een hernieuwd onderzoek. Toen aan Heemskerck evenwel het bevel werd opgedragen over een vloot naar de Spaansche wateren, was het IJszee-onderzoek voorloopig weer van de baan.

Toch gevoelde de V.O.C. zich niet veilig: zij had vele vijanden, haar kwaad beheer bleef niet onbesproken, hare aandeelen daalden. Om al deze redenen had zij er groot belang bij, dat het opkomen van nieuwe, concurreerende ondernemingen werd belemmerd. Daarom trachtte zij tegen het einde van 1608 een uitbreiding van haar octrooi te verkrijgen ook over andere wegen, dan die om de Kaap en door de Straat van Magelhães.

Volgens Jeannin riep zij den Engelschen ontdekker Henry Hudson tot zich, om met dezen het zoeken van den zeeweg naar Indië om de noord te bespreken. Was in Nederland feitelijk het IJszee-onderzoek na den laatsten tocht van Barents stop gezet, in Engeland was men er mee doorgegaan. Weymouth (1602) en Hall (1605 tot 1607) beproefden de N.W. doorvaart te vinden, terwijl Hudson op zijn eerste reis (1 Mei tot 15 September 1607) meer het voetspoor van de Rijk volgde en op zijn tweede (22 April tot 26 Augustus 1608) de oude Barents-route langs de Westkust van Nova-Zembla insloeg.

Nog kon de V.O.C. er niet toe besluiten den IJszee-weg te verkennen: de besprekingen met Hudson in den herfst van 1608 hadden voorloopig geen resultaat; in het volgende jaar zou men er nog eens op terug komen.

Het verblijf van Hudson in Holland was den grooten tegenstan-

der van de V.O.C., Isaac le Maire natuurlijk niet onbekend gebleven en toen de onderhandelingen met de Compagnie waren afgebroken, begon Le Maire zich met Hudson in te laten, maar ook tusschen hen kwam het niet tot een vast accoord.

Deze onderhandelingen zijn echter waarschijnlijk oorzaak geweest, dat de Kamer Amsterdam van de V.O.C. hare besprekingen met Hudson reeds zoo spoedig hervatte. Zij benoemde den 29sten December 1608 twee commissies, waarvan de een een contract zou ontwerpen en brieven aan de andere Kamers opstellen, terwijl de andere een scheepje van 25 a 30 lasten zou uitzoeken, hetwelk men voor Hudson's reis wilde bestemmen. Reeds den 8sten Januari 1609 werd het contract onderteekend. De Kamer Zeeland was echter minder enthousiast. Zij konden niet „bevinden dat het de Compie dienstich is noch practicabel, ende houden voor seker dat zoo vele gelt int water geworpen syn sal.” Indien anderen het deden, zou het der Compagnie niet „prejudiciabel” zijn, aldus oordeelde de Kamer. Ook waren de Heeren van oordeel, dat men te veel gewicht hechtte aan Hudson's persoon; als deze inderdaad zoo hoog stond als van hem werd opgegeven, zouden de Engelschen ook niet verlegen zijn om de 1000 Ponden groots en hem aan hun dienst weten te verbinden. Zij raadden daarom aan „wt te sien naar een hervaren man om in de voors. Hutsons plaetsse te nemen met advys ende kennisse van Petrus Plancius.”

Den 14den Maart komt dezelfde Kamer hierop nog eens terug. Zij is zeer verwonderd „int vreemt compartement van Mr. Hutson ende hebben bevonden dat ongeraden is hem op de reyse te laten gaen, want begint hij onder onse oogen te muyteneren wat soude hij doen als hij van ons waer.” Dat de Kamer Zeeland een goeden kijk op den persoon van Hudson had, zou blijken.

Plancius' denkbeelden omtrent de Poolzee hadden na Barents' laatste reis weinig verandering ondergaan. Zijn gesprekken met Hudson konden die denkbeelden slechts versterken. Men moest niet de oude Barents-route langs de kust volgen: immers, het ijs hecht zich altijd aan het land en zoodra het losraakt, worden de kustzeeën door dit ijs en door de groote massa's, welke de rivieren daarin brengen, geheel onveilig gemaakt. In de open zee daarentegen, waar het diepe water steeds in beweging is, is het ontstaan van een groote samenhangende ijsvlakte niet te vreezen. Als men vroeg uitzeilde, voordat het ijs van de kusten losraakte, zou men de

Poolzee open vinden. Bovendien hadden reizigers in de IJszee opgemerkt, dat het klimaat op hogere breedte volstrekt niet kouder werd. Bij het bezoek aan Spitsbergen had men immers gevonden, dat, terwijl op Nova-Zembla geenerlei plantengroei viel waar te nemen en daar slechts vleeschetende dieren voorkwamen, de bodem van het veel noordelijker gelegen Spitsbergen bedekt was met kruiden, welke aan plantenetende dieren aldaar het leven mogelijk maakten. Plancius vond hiervoor ook een redelijke verklaring: weliswaar rees de zon in de IJszee minder hoog dan in meer zuidelijk gelegen streken en hadden hare stralen er dus minder kracht, maar daar stond tegenover de lange pooldag. Een beroep op de meeningen der Ouden, als zouden de polen der aarde vanwege de koude onbewoonbaar zijn, wees hij van de hand: even goed als deze zich vergist hadden omtrent de onbewoonbaarheid van de tropische streken, zoo zouden ze ook met betrekking tot de onbewoonbaarheid der koude luchtstreken wel eens ongelijk kunnen hebben. Evenals het onder de keerkringen het heetste was, zoo meende hij, zou het het koudst zijn bij de poolcirkels op 66° breedte. Aldus oordeelde ook Hudson. Had men in de Poolzee eenmaal breedten van 81, 82 of 83 graden bereikt, dan kon men, met een lichte zwenking naar het Oosten, zonder bezwaar Straat Anian bezeilen en, de oostkust van Tartarije volgende, gaan naar het koninkrijk Cathay, naar China, naar de Japansche eilanden en naar de Molukken en de Philippijnen. In zes maanden tijds zou deze weg kunnen worden afgelegd. Nergens zou men den Spanjaard op zijn weg ontmoeten.

Aldus zet Jeannin Plancius' denkbeelden uiteen in zijn brief aan de Villeroy van 25 Januari 1609. En Jeannin was met diens meeningen op de hoogte, want, nadat hij reeds in Januari en begin Maart 1608 een onderhoud met den beroemden geograaf had gehad, sprak hij dezen een paar dagen voor het schrijven van laatstgenoemde brief, bij gelegenheid, dat Plancius zich, toevalligerwijze, in Den Haag bevond. De gezant hoorde hem uit „par forme de discours, et comme étant curieuse de m'instruire et apprendre ce qu'il sait et juge par raison être fait.”

Wel speelde Plancius dus een dubbel spel, want in dienzelfden tijd, dat hij in het geheim zijn kennis aan vijanden en concurrenten van de Compagnie openbaarde, riep dit laatste lichaam wederom zijn hulp in voor de aan Hudson mee te geven instructie. Deze

instructie is verloren gegaan, maar Van Dam heeft haar blijkbaar nog onder oogen gehad, en ons den inhoud in groote trekken medegedeeld. Zij schreef, evenals het contract van 8 Januari, voor, dat hij een passage zou zoeken, "door 't Noort en Noord Oosten boven Nova Sembla om," naar de Straat van Anian. De hem voorgeschreven route was dus de reeds aan Barents en de Rijk voorgeschreven route van Plancius.

Hudson en Plancius stonden blijkbaar met elkaar in contact. Hudson gaf aan Plancius een kaart of schets, waarop te zien was, hoe men door Lunley's Inlet (d.i. de Hudson Straat) in den Grooten Oceaan zou kunnen komen; Plancius gaf aan hem de journalen van de reizen van Weymouth (1602 en 1605) en, nog den 27sten Maart 1609 een vertaling, door Willem Barents gemaakt, van een reis naar Groenland en een aanteekening van denzelfden omtrent de getijden in Straat Waygatsj.

Hoewel aan Hudson in zijn instructie gelast was, „op geen andere wegen, of passages te dencken, dan om door 't voorsz. Noorden en Noord Oosten boven Nova Sembla de wegh te vinden," toch wendde hij, na den 6den April uit Texel te zijn gezeild en den 5den Mei zich ter hoogte van de Noordkaap te hebben bevonden, reeds den 24sten van die maand den steven naar Amerika. Wij zullen hem op die reis niet volgen; bekend is het, dat hij daarbij met zijn scheepje de Halve Maen voor het eerst de Hudson Rivier onderzocht. Was Plancius dus weder teleurgesteld voor zoover het den Noordoostelijken doortocht betrof, toch was het feit van het bezoeken van de kust van Noord-Amerika in zijn gevolgen van het grootste belang: voor den handel toch bleek het onderzochte land bijzonder geschikt te zijn.

Een maand, nadat Hudson Texel verliet, den 5den Mei 1609 voer ook een schip voor Le Maire naar zee, onder het bevel van Melchior van den Kerckhove. Al was de V.O.C. hem dus vóór geweest en had hem den Engelschen piloot Hudson afgesnoept, toch zette Le Maire dus door. Omtrent deze reis is zoo goed als niets bekend. Wij weten, dat zij heeft plaats gehad: Hessel Gerritsz noemt ons den naam van den schipper en deelt ons mede, dat het een „slechte reyse" was, „die Kerckhoven gedaen heeft voor Isac Lameir." Het is ons onbekend, of en zoo ja welk aandeel Plancius er in heeft gehad.

Het eenmaal weder aangevangen onderzoek werd, na deze beide

ontmoedigende reizen, toch niet gestaakt. Den 22sten September 1610 ontving de Amsterdamsche admiraliteit in hare vergadering twee stoutmoedige en ondernemende mannen, Ernest van de Wal en Pieter Aertsz. de Jonge. Zij hadden „langen tijd gepractiseert op eenige bequaeme middelen, hoe men best den wech by noorden om soude moegen vinden,” en zij hadden nu „goeden moet” en „vaste hoope dat men 't zelve soude connen effectueren.” Misschien ontleenden zij hunne bewering, dat de middernachtzon in de IJszee zooveel kracht had, dat zij het zeewater eerder in zout zou doen veranderen dan in ijs, aan de Mitternächtige Schifffarth van Dr. Helisaeus Röslin, een juist verschenen boekje over het IJszee-onderzoek. Men diende, oordeelden zij, vroeger in het jaar te vertrekken, dan Linschoten en Barents hadden gedaan, voordat het drijijs los kwam, dan zou men stellig slagen. Nadat zij een uitgewerkt plan bij de Admiraliteit hadden ingediend, werden zij reeds den volgenden dag (22 December 1610) in hun vergadering toegelaten. Wel scheen het plan de Heeren de overweging waard, maar toch ging men niet aanstonds in op het verzoek om twee schepen met bemanning voor het onderzoek beschikbaar te stellen. Men besloot „dat men dienaengaende eens zal spreken met Petrus Plancius en eenige bevaeren stuerluyden, omme desselfs advys daerop te hooren.”

Reeds den volgenden dag verscheen Plancius; „in 't lange ende breedte” werd met hem overlegd, maar een beslissing werd nog niet genomen. Lang geduld hadden de beide mannen echter niet. Toen zij den 7den Januari 1611 nog niets naders gehoord hadden, verzochten zij den Heeren van de Admiraliteit wat haast te maken, daar zij in Februari wenschten uit te zeilen. Plancius werd opnieuw ontboden en verklaarde, „dat hy voor seecker hout, dat men, door de ruyme zee ende mydende de custen, by noorden door zoude moegen varen naer China, ende dat men zoo vrouch hier soude connen uytvaeren, dat men mochte doorcommen, eer 't ijs driftich werde, ende dat het den lande een profytelicke vaert zoude wesen, ende dat (men) niet alleen daerlangs in China (zoude) connen vaeren, maer oock connen commen in Tenduc, Anian ende Cathaya, dat overrijcke landen zijn, die men met groot profyt voor dese landen zoude connen bevaeren; daeromme hy 't wel waerdig acht(te), alsnoch het voorseyde doorzeylen t'onderleggen.”

Zulk een betoog maakte indruk: drie dagen later besloot de

Admiraliteit de reis te doen ondernemen. Een commissie, waarbij ook Plancius, werd naar Den Haag gezonden om aan de Staten-Generaal de goedkeuring te vragen. Den 18den Januari 1611 lichtte Plancius het verzoek nader toe. Hij zeide, dat „hy vastelicken hielt ende gevoelde, dat de vaert, den pas zoo genomen werdende, seeckerlicke soude connen gevonden werden.” Zelfs verklaarde hij, dat het te vreezen stond, „dat andere nacies, diewyle de voirseyde passage soo naer is gevonden, die sullen soecken tot perfectie te brengen tot deser landen nadeel.”

Wilde men op tijd uitzeilen, dan diende men een aanvang te maken met de uitrusting van de beide jachten, de Vos en de Craen. Met grooten zorg werd er voor gewaakt, dat alles in goede orde was; Plancius' advies werd daarbij gevraagd. Aan het hoofd van de onderneming werd Jan Cornelisz. May geplaatst. Als stuurman werd naast hem op de Vos geplaatst Pieter Fransz., wien een bijzonder streng examen door Plancius zelf was afgenomen. Trouwens alle stuurlieden werden door dezen geëxamineerd. Naast ervaren zeelieden gingen ook eenige personen mede, bekend met de geometrie en de astrologie.

Ook de instructie werd door Plancius opgesteld, al was er naar aanleiding daarvan verschil van gevoelen met de commissie uit de admiraliteit. Plancius' zienswijze zegevierde echter. Toch draagt zij duidelijk de sporen van dit meeningsverschil. De artikelen toch, waarop het vooral aankomt, d.i. die over den te volgen koers (art. 5—15). Wind en weder dienende moest May van de Lofoten af zijn koers N.O. aan nemen tusschen Spitsbergen en het vermeende Visch-eiland door tot op 80 of 82 graden, dan oostwaarts tot op een lengte van bijna 100 graden om ten slotte eerst O. t. N. en daarna O. t. Z. te zeilen naar de Straat van Anian, welke Plancius thans op 183° O. en 50° N. stelde. De aanbevolen route is dus de oude Plancius-route, d.i. de „wech onder den polo”, eenigszins gewijzigd in verband met de verplaatsing van Straat Anian.

Geheel onverwacht volgt dan echter in art. 9: Doch dewyle in alle zaecken, ende voornamentlyck in de zeevaart, hetgene dat seecker is verre is te stellen boven het onseecker, ende de doorvaert tusschen Nova Zembla ende het Visch-eylandt van den admirael Jacob Heemskercke ende Willem Barentsz. saliger gedachten in den jare 1596 is gevonden, soe en zullen de voirseyde twee schepen niet onderstaen nieuwe deurvaert te soecken tusschen het eylant

Spitsberg ende het Visch-eylandt, ten waere dat zy deur tegenwint wierden verhindert van den Noortcaep oostelyck aen te gaen, ende dat haer die wint wel diende om noortoost aen te loopen; in welcken gevalle, ende anderssints niet, zy de voirseyde nieuwe doorvaert zullen mogen ondersoecken.

De koers, welke dus in de eerste plaats wordt beschreven, mag dus eigenlijk pas in de tweede plaats worden gevolgd; aanbevolen wordt feitelijk de oude Barents-route. Een hoogst merkwaardige instructie dus.

May volgde den eerst aangewezen weg tot tweemaal toe, doch telkens was hij genoodzaakt terug te keeren. Toen hij den 6den Augustus besloot om den ouden weg van Barents in te slaan, N.O. langs de kust van Nova-Zembla bleek ook daar de weg door het ijs versperd. Tot groote teleurstelling van de zeelieden bleek, dat Plancius' theoretische bewijsvoeringen met de werkelijkheid volstrekt niet strookten, want ook in volle zee vond men geen open water en evenmin overal aan land ijs. Den 19den Augustus besloot men terug te keeren en wendde den steven naar Nova Francia om daar te overwinteren. Van Newfoundland volgde men de kust tot Cape Cod. Den 27sten Februari 1612 ging de Vos nogmaals naar de IJzsee om nog eenmaal op de oude Barents-route tot ruim 77° N.Br. door te dringen; den 3den October 1612 kwam het schip in het vaderland terug. De Craen, onder het bevel van Symon Willemsz. Cat bleef nog 4 maanden aan de Amerikaansche kust en was 6 Juli 1612 weer teruggekeerd.

Gering was het resultaat van deze reis. Geen wonder dat de Heeren van de Admiraliteit, die de schepen hadden uitgerust, onvoldaan waren. Zij twijfelden aan het beleid van de hoofden der expeditie, niettegenstaande de plechtige verklaring van deze, alles te hebben beproefd. Aan Plancius werd opgedragen een onderzoek in te stellen naar hun plichtsbetrachting (8 Augustus 1612).

Maar de twijfel week, toen het journaal van de Craen was onderzocht: overtuigend bleek, dat zij ten volle hun plicht hadden gedaan. Reeds den 11den Augustus 1612 bracht Plancius zijn advies uit en daar er geen aanleiding bestond om de soldijen van den schipper Symon Willemsz. Cat, den kommies Ernst van de Wal en den stuurman Cornelis Jansz. Mes in te houden, werden deze dus uitbetaald.

Den 3den October kwam ook de Vos terug en verschenen schip-

per Jan Cornelisz. May en stuurman Pieter Fransz. in 't college van de Amsterdamsche admiraliteit. Ook hun memoriaal- en resolutieboeken werden onderzocht en in orde bevonden en de soldij werd aan allen uitbetaald. In het volgende hoofdstuk komen we op de reis langs de Noordamerikaansche kust nog nader terug.

Mochten al de Heeren, die de schepen de Vos en de Craen hadden uitgerust, over de geringe resultaten teleurgesteld zijn, ja, zelfs ontmoedigd, Plancius, de groote bevorderaar van het plan, liet den moed niet zakken. Evenwel komt thans het zoeken naar een Noordwestelijke doorvaart naar Straat Anian meer op den voorgrond, al zal de Noorsche Compagnie het in 1614 nog eens over de Pool probeeren.

De voorgeschiedenis van de oprichting van deze Compagnie voert ons naar het in 1596 door Jan Cornelisz. Rijp en Willem Barents ontdekte Spitsbergen en hebben wij ons bezig te houden met de Engelsch-Nederlandsche wrijving aldaar.

De in 1553 opgerichte Engelsche Moscovische Compagnie richtte wel haar aandacht in hoofdzaak op den Russischen handel, maar zond toch ook dikwijls schepen naar het hooge noorden om de onbekende zeeën te onderzoeken.

Op een dezer reizen, in 1603 door Stephen Bernet op kosten van een lid der Moscovische Compagnie met het schip *The Grace* ondernomen, stuitte men toevallig op het den Engelschen nog onbekende Beren-eiland. Men vond er eenig looderts en sporen van walrussen. Nu werd ieder jaar een schip derwaarts gezonden ter walrusjacht. Spoedig werden dan ook deze dieren schuwer en bovendien kwamen er concurrenten opdagen, zoodat het voordeel weldra sterk verminderde.

In deze omstandigheden sloeg de Compagnie het oog op Spitsbergen, dat door Hudson's eerste reis (van 1607) den Engelschen nader bekend was geworden. Jonas Poole werd in 1610 door de vereeniging naar de kusten van dit eiland toegezonden, die er de baaien verkende en eenige walrussen ving. Men verliet nu de oude nederzetting op het Bereneiland en richtte zich voortaan naar Spitsbergen, waar het, volgens de berichten van Hudson en Poole, wemelde van walvisschen. Reeds in 1611 werden twee schepen, onder Bennet en Poole, met 6 Baskische harpoeniërs aan boord derwaarts gezonden. Deze eerste reis was zeer ongelukkig, daar

de beide schepen strandden, maar in 1612 had men meer succes: met 180 ton traan kon men huiswaarts keeren.

Maar ook op dit nieuwe jachtveld begonnen zich concurrenten te vertoonen: Engelschen uit Hull, Basken en ook Nederlanders. Eenige Amsterdamsche kooplieden van Zuid-Nederlandschen afkomst (Lambert van Tweenhuysen, Jacques Nicquet, Jacques Mercys en andere) vereenigden zich tot een Compagnie, welke ten doel had een aanvang te maken met de walvischvangst in de IJszee. De vereeniging rustte dadelijk in 1612 een schip uit, hetwelk, onder bevel van Willem van Muyden naar Spitsbergen werd gezonden, voorzien van een patent van graaf Maurits. Allan Sallowes, een Engelschman, die lange jaren voor de Moscovische Compagnie op de IJszee gevaren had, ging als stuurman mede. Reeds aan het Beren-eiland ontmoette Van Muyden twee Engelsche schepen en, niettegenstaande het herhaalde verbod der Engelschen, kwamen onze Amsterdammers op Spitsbergen aan. Onbekendheid met de walvischvangst was echter oorzaak, dat men bijna onverrichterzake huiswaarts moest keeren.

Het volgende jaar (1613) lieten de Nederlanders zich niet onbetuigd. Willem van Muyden kwam weder met zijn schip op Spitsbergen; een kleiner schip de Fortuyne onder Jan Jacobsz. Boots van Medemblik was door de reeders nog aan het zijne toegevoegd. Een Zaandamsche reederij, die het vorig jaar ook reeds een schip ter walrusjacht naar het Beren-eiland had uitgerust, zond ook twee schepen naar Spitsbergen; een Enkhuizer schip, dat door een tweede Amsterdamsche reederij was uitgerust, en een schip van Hoorn, varende voor een Fransche reederij kwamen eveneens aldaar aan. Nu was men beter voor de walvischvangst uitgerust: de Amsterdammers hadden twaalf ervaren Baskische harpoeniers meegenomen. De concurrentie werd dus voor de Moscovische Compagnie gevaarlijk. Maar zij waren er op voorbereid, dat het jaar 1613 de gevreesde Nederlanden wel weder naar Spitsbergen zou zien varen en in grooter getale dan in het vorige jaar. Daarom had de Compagnie thans 7 schepen derwaarts gezonden met de opdracht, om alle vreemde schepen met geweld te verdrijven. Den Nederlanders bleef dus, wilden zij zich niet van de walvischvangst onthouden, geen andere keuze dan eveneens krachtige maatregelen te nemen, waartoe dan ook voor het volgende jaar werd besloten.

In dit licht moet het nog in 1613 door Hessel Gerritsz. uitgegeven

pamflet „Histoire du pays nommé Spitsberghe” gezien worden. Het is een uitbreiding van het supplement over Spitsbergen, opgenomen in de „Detectio Freti” van denzelfden uitgever. Daar ook de Franschen zich over de Engelsche aanmatiging hadden te beklagen, werd het in het Fransch uitgegeven. Eerst geeft Gerritsz een overzicht van de ontdekking van Spitsbergen door Rijk en Barentsz, daarbij een extract gevende van het overigens onbekende journaal van Barentsz, dat hij vrij zeker van Plancius zal hebben gekregen. Daarna geeft Gerritsz een uiteenzetting van sommige gebeurtenissen, welke in de wateren van Spitsbergen waren voorgevallen, om dan een beschrijving van de natuur van het land van zijn dierenwereld te geven. Daarna weidt hij uit over de gedragingen der Engelschen tegen de Basken, Franschen en Nederlanders. Ten slotte drukt hij de Fransche vertaling af van het door „den Zeer Geleerden Aardrijkskundige” Petrus Plancius reeds voor de „Detectio Freti” geleverde protest, getiteld (Nederl. vertaling): „Weerlegging van de bewijsgronden, die de Engelschen als voorwendzelen pogen te gebruiken en waarmede zij het monopolie der walvischvangst bij het eiland Spitsbergen of Nieuwland trachten te verdedigen.” Plancius bewijst hier het onjuiste van de Engelsche bewering, dat Spitsbergen reeds in 1553 door Ridder Hugh Willoughby zou zijn gevonden, een bewering welke door diens eigen reisverhaal en door de Engelsche kaarten wordt gelogenstraft. Belachelijk noemt hij: „het tweede Engelsche argument, dat alle om de Noord gelegen eilanden natuurlijk eigendom van hun Koning zijn, zoowel de ontdekte wel te verstaan als de nog onontdekte.” Maar zelfs, gaat hij dan voort, „al is vasteland of eiland in iemands bezit, volgt daar dan uit dat vaart en visscherij (naar het natuur- en het volkenrecht) niet aan ieder vrij zouden staan?” Hij eindigt met te hopen en vastelijk te gelooven, „dat de Koning van Britannië (van wien men met het volste recht aanneemt, dat hij godvreezend en rechtvaardig is) zijn onderdanen met nadruk zal bevelen om onze schepen voor den vervolge niet meer te verontrusten, aan te vallen of het hun lastig te maken, en, volgens recht, de toegebrachte schade zal vergoeden en voldoening zal schenken naar billijkheid.”

De Staten-Generaal waren met dit werk van Plancius zeer ingenomen; de reeders zagen in, dat men, om krachtig te kunnen optreden, zich tot één lichaam moest vereenigen. De beide Amster-

damsche compagnieën voor de walvischvangst vereenigden zich dan ook dadelijk tot ééne compagnie en den 27sten Januari 1614 werd in de vergadering van de Staten-Generaal gelezen een request van Van Tweenhuysen, Nicquet, Mercys en zes andere kooplieden „met haere Compaignons, als nu te samen vereenicht in eene Compagnie.” De requestranten verzochten daarbij van de Staten-Generaal „Consent ende Octroy omme voor den tydt van thien eerstkomende Jaeren alleene te mogen handelen van Nova Sembla tot Fretum Davidis toe, daer onder begrepen Spitsbergen, Beeren-eylant, Groenlandt ende de andere Eylanden die onder de voorszeyde limiten souden mogen gevonden worden.” Dienzelfden dag werd het octrooi aan de „Noordsche Compagnie” verleend voor den tijd van drie jaren, maar na afloop van deze jaren voortdurend weder verlengd.

Stond Plancius ook in nauwere relatie met de nieuw opgerichte Compagnie? Ik ben geneigd deze vraag toestemmend te beantwoorden, gezien de belangstelling, welke hij in de Spitsbergenkwestie toonde. Onder de bewindhebbers van de Compagnie ontmoeten wij evenwel zijn naam niet.

Zoodra de Noorsche Compagnie haar octrooi verkregen had, namen haar ontdekkingsreizen een aanvang. Nog eens werd een poging ondernomen om over de Noordpool den doortocht naar Oost-Indië te zoeken. Met twee schepen, „de goude Cath” van Amsterdam onder den opperbevelhebber Jan Jacobsz. May en „den Orangienboom” van Enkhuizen, kapitein Jacob de Gouwe-naer, werd de reis ondernomen. Tusschen Groenland en Spitsbergen door zette men koers naar het Noorden en bereikte daarbij 83° N.Br. Wel werd het doel van de reis niet bereikt, maar toch had men een succes voor de Compagnie te boeken, nl. de ontdekking van Jan Mayen-eiland. Van den stuurman der expeditie, Joris Carolus van Enkhuizen, bezitten wij in diens Zeeatlas van 1634 een verslag van de reis.

Dit was voorloopig de laatste poging, welke de Nederlanders deden om langs de oude Plancius-route Indië te bereiken. In het volgende jaar trachtte men, op het voetspoor der Engelschen, een Noordwestelijken doorgang naar Indië te vinden. Een jacht van de Compagnie zeilde de Davis-straat in, langs de Oostkust daarvan tot 71° en daarna langs de Westkust ervan terug tot de Noordkust van Labrador werd bereikt. Ook aan deze reis nam

Joris Carolus naar het schijnt deel. Het negatieve resultaat was, dat daar geen doorgang te vinden was. Men moest zulk een doorgang blijkbaar zuidelijker zoeken, daar, waar Frobisher en Hudson gehoopt hadden een passage te vinden.

Nog eens werd een poging daartoe gedaan. In 1616 vertrok het jacht „den Orangienboom”, kapitein Willem Janszoon, van Jan Mayen-eiland benoorden IJsland langs, om Groenlands Zuidpunt, stak de Davis-sstraat over en kwam aan „het westlant van fretum davits”, d.i. het tegenwoordige Cumberland island, dat men van 60—66° verkende en Statenland noemde. Daar werd, waarschijnlijk in Frobisher-sstraat, naar een doorgang gezocht en misschien de Hudsonsstraat en Hudsonsbaai bezeild. In November keerde men in het Vaderland terug.

Toen men ook nu den gewenschten doortocht naar Oost-Indië niet had gevonden, verflauwde bij de Noorsche Compagnie de lust naar het zoeken daarvan voor geruimen tijd. Maar al werd het zoeken van den verren weg naar Indië, zoowel in Noordoostelijke als Noordwestelijke richting opgegeven, de Noorsche Compagnie hield zich voortdurend met nieuwe, kleinere ontdekkingsreizen in de IJszee, vooral aan de kusten van Oost-Groenland of daaromtrent, bezig, doch ook hiermede wist de Compagnie geen praktisch resultaat van beteekenis te bereiken. Alleen op kosten van enkele harer kamers of van sommige harer leden werden nog ontdekkingsreizen ondernomen om voor de walvischvangst nieuwe terreinen te vinden.

XXI

DE VAART OP AMERIKA

Lang vóór de onzen aan de vaart op Oost-Indië hun bijzondere aandacht wijdden, voeren Nederlandsche schepen in vrachtvaart van de havens van Oporto en Viana uit onder Portugeesche of Spaansche vlag op de kusten van Brazilië. Uit deze vrachtvaart ontwikkelde zich van omstreeks 1590 af een geregelde eigen koopvaart in vriendschappelijke samenwerking met de Portugeezen.

Grooten invloed oefende Willem Usselinx uit op de ontwikkeling van dien handel. Hij was Antwerpenaar van origine, maar een langdurig verblijf in Spanje, Portugal en de Azoren had het hem mogelijk gemaakt veel kennis te verzamelen aangaande de gesteldheid van de verschillende landstreken in Amerika en den handel daarop. In 1591 vestigde hij zich in ons land en oefende hier door zijn adviezen en raadgevingen grooten invloed uit, vooral op zijn vriend Balthasar de Moucheron. Reeds in 1595 zond deze een schip naar de Spaansche Indien uit onder het bevel van Gilles van Doornhove, in 1596 gevolgd door twee andere, welke hij tezamen met den burgemeester van Middelburg, Adriaen Hendriksz. ten Haeff, uitrustte.

Het voorbeeld van Zeeland werd elders in ons land nagevolgd: in Rotterdam door Pieter van der Haghen en Hans van der Veken, in Haarlem door Johan Cornelis Korff met zijn „consoorten collieden, respectieve woonende binnen Haarlem, Amsterdam, Middelburg en Delft,” in Enkhuizen door Barend Erikszoon.

West-Indië en Zuid-Amerika mochten zich dus in de negentiger jaren verheugen in een even groote belangstelling als Oost-Indië en China. Voor het kartografisch materiaal, dat de schepen noodig hadden, zorgden Plancius en Cornelis Claeszoon; voor de beschrijving van de kusten leverde Jan Huyghen van Linschoten in zijn Itinerario en zijn Reysgeschrift onschatbaar materiaal. Van deze

grootte belangstelling getuigen ook verschillende andere uitgaven welke Cornelis Claesz. het licht deed zien: in 1595 een nieuwe vertaling van Hans Staden's Beschrijvinghe van Brasilien (1e Nederl. vertaling, Antwerpen 1558); in 1597 Jean de Léry's Historie van een Reyse ghedaen inden Lande van Brazilien; in 1598 Joseph de Acosta's Historie Naturael ende Morael van de Westersche Indien, vertaald door Jan Huygen van Linschoten.

Van de meeste der naar Brazilië, de „Wilde Kust” van Guyana of de eilanden van West-Indië ondernomen tochten staan ons slechts spaarzame gegevens ten dienste. Echter bezitten we van de reis naar de Rio de la Plato van de Gouden en de Silveren Werelt, uitgereed door Laurens Bicker en Pieter Gerritsz. Ruytenburch, een journaal, bijgehouden door Hendrik Ottsen (1598—1601) op laatstgenoemd schip, terwijl wij tevens een belangrijk verslag bezitten van de reis van A. Cabeliau met het schip de Zeeridder naar de kust van Guyana.

De vaart op Amerika geschiedde dus van verschillende havensteden uit en voor rekening van verschillende compagnieën. Dat ook Plancius daadwerkelijk aan dien handel deelnam, blijkt o.a. uit een resolutie van de Staten-Generaal van 1 Maart 1604. Ook blijkt daaruit ten volle, dat de vrome predikant en geleerde geograaf een echte duitendief was. Daarom willen wij het besluit hier in extenso opnemen:

„Is gelesen de Requeste van Petri Plancy, Diercx Claesz. van Zanen en Heer Jacobsz., schipper, versoeckende om reden daerinne verhaelt, dat hun soude worden gegunt, dat sy van alle waren, die vuytte Noortcuste van Brasilien ende de landen van Guiana alhier te lande sullen worden gebracht, te mogen genieten een ende half van yeder hondert ofte anders na het goetbevinden vande heeren Staten. Ende nae deliberatie geapp^t, dat men om redenen ende consideratien, in dit versoeck niet en kan consenteeren.”

Het was vooral Willem Usselinex, die voor de oprichting pleitte van een generale handelscompagnie op Amerika, „daer van sprekende menichmael metten gheleerden Meester Petrus Plancius tot Amsterdam, die 't selfde stuck mede seer voortdreef, met noch andere particuliere persoonen tot Amsterdam ende Middelborgh, als een sake daer de Vereenichde Nederlanden veel aen gheleghen ware, dat wel soude moghen de langhduerighe Nederlantsche Oorloghe diverteren ofte vertrecken, ende dat sulcx soude connen

te weghe ghebracht worden metter Cooplieden ghelt, sonder den Staet der Landen daer mede te beswaren ofte te verargheren."

„Op het begeeren van verscheyden patriotten" stelde hij omstreeks 1600 een verhoog op, waarvan copieën werden verzonden aan de Staten-Generaal, vele steden en particuliere personen. Daarin bespreekt hij de wenschelijkheid van de oprichting van een Geconcipeerde Guiansche Compagnie en van de populatie van de Custen van Guyana.

Dit Verhoog viel in goede aarde. Daarom werd hij in 1604 belast met het ontwerpen van een police of brief van belofte, teneinde een flink kapitaal voor zulk een Compagnie bijeen te krijgen. De inhoud van deze police, waarvan het origineel verdwenen is, wordt ons medegedeeld door Em. van Meteren.

Na begonnen te zijn met een klacht, dat Spanje de Nederlanders poogde uit te sluiten van alle navigatie, koophandel en nering door van hen met zijn nieuwen toltot 30 % te heffen, vertelt Usselincx, dat er kort geleden verschillende vruchtbare landen en eilanden ontdekt zijn, waar het klimaat gezond was en het volk met de Nederlanders gaarne vriendschap zou sluiten, omdat zij wisten, dat deze vijanden waren van de Spanjaarden en zij van hen hulp verwachtten tegen de Spaansche tyrannie. Wij zouden er kolonisten heen moeten zenden om aan de inboorlingen den landbouw te leeren. Aan suiker, gember, olie, wijn, indigo, katoen, hop en andere producten zou veel te verdienen zijn; verder levert het land zelf nog goede gewassen, verfstoffen, goud, zilver e.a. mineralen. Deze landen zouden mettertijd een goed afzetgebied vormen voor fabrieksartikelen uit de Nederlanden. Bovendien ligt het zout aan de kusten voor het opscheppen. Wat echter van nog meer belang is: het Evangelie zou daar uitstekend kunnen worden voortgeplant, omdat de menschen er tot nu toe of heidensche afgodendienaars zijn, òf door de tirannie van Spanje, paapsche dwalingen aanhangen.

In Zeeland teekende men voor een aanzienlijke som in en ook in Amsterdam had hij aanvankelijk veel succes, maar op aanraden van eenige magistraatspersonen dier stad werd de zaak voorloopig uitgesteld. Men wilde eerst de terugkomst afwachten van Paulus van Caerden, die in December 1603 met zes oorlogsschepen, gedeeltelijk met steenen en kalk geladen, naar de kust van Brazilië was vertrokken om daar een sterkte aan te leggen. Als bij alle van landswege of van particuliere zijde ondernomen grootere tochten

naar verre landen, was ook voor deze expeditie de hulp ingeroepen van Petrus Plancius; zoo werden o.a. de voor de reis uitgekozen stuurlieden door hem eerst geëxamineerd.

Einde 1605 keerde Van Caerden vrijwel onverrichterzake terug. Maar Usselinx liet zich niet ontmoedigen. Met de Amsterdamsche burgemeesteren, met Petrus Plancius en voornamelijk met den geleerden François Francken, raadsheer in den Hoogen Raad van Holland (die, zooals Van Meteren ons vertelt, „een treffelijk man was, ende met een sonderlinghe lust, arbeyt ende yver, een seer bundige kennisse gecreghen hadde vande gheheele sake, Custen, Landen, Vaerten, ende Stercten vande Landen ende Eylanden van West-Indien), alsmede met eenige Heeren uit Zeeland, begon hij zijn plan opnieuw te behandelen.

De zaak vorderde: in 1606 werd in Den Haag een samenkomst gehouden, teneinde een concept-octrooi op te stellen. Ter vergadering waren gecommiteerden van de Staten van Zeeland en van die van Holland en afgevaardigden uit een 13-tal Hollandsche steden. Van het verhandelde werd op den 14den October 1606 rapport uitgebracht aan de Staten-Generaal. Een paar maanden later verklaarden de gedeputeerden der provincies zich „geinclineert omme in de besoigne op het octroy te treden,” maar in Holland rezen moeilijkheden. Vooral Hoorn en Enkhuizen maakten bezwaar, omdat ze de zoutvaart op de West-Indische eilanden vrij wilden houden.

Men was het hierover nog steeds niet eens, toen in de zitting van den 18den Februari 1608 besloten werd, geen beslissing te nemen met het oog op de vredesonderhandelingen met Spanje. De eerste eisch van de Aartshertogen toch was: afstand van de vrije vaart op Indië. Het was dus te voorzien, dat de vredesonderhandelingen op niets zouden uitloopen, als men tijdens die onderhandelingen overging tot de oprichting eener West-Indische Compagnie. Daarom wilde Oldenbarnevelt, die zeer voor een onderbreking van den oorlog ijverde, met het oog op 's lands berooide financiën, van dat oogenblik af niets meer van een zoodanige compagnie hooren, hoe hij er ook eerst voor geijverd had.

Usselinx deed zooveel mogelijk zijn best om de handelsvrijheid op Amerika te behouden. Hij schreef zijn belangrijk „Vertoogh, hoe nootwendich, nut ende profytelick het sy voor de Vereenighde Nederlanden te behouden de vryheijt van te handelen op West-

Indien, in den vrede metten Coninck van Spaignen" (Knuttel, no. 1442), alsmede zijn „Bedenckingen over den staet van de Vereenichde Nederlanden, nopende de zeevaert, coophandel ende de gemeyne neeringe" en „Naerder bedenckingen", twee pamfletten, aan elke provincie toegezonden (resp. Knuttel no. 1438 en 1441).

Het Bestand werd gesloten. Op de Spaansche bezittingen buiten Europa mochten de Nederlanders geen handel drijven, zonder uitdrukkelijke toestemming van Spanje; voorzoover Amerika echter niet door Spanje bezet was, bleef de vaart voor hen open staan.

Ook gedurende het Bestand wilde Oldenbarnevelt van geen West-Indische Compagnie weten, om de Spanjaarden niet opnieuw tot den oorlog te prikkelen. Toch ging Usselincx met onverdroten ijver zijn pogingen voortzetten. De Staten van Zeeland bleven op zijn hand en ook in Amsterdam, waar hij bijna een jaar bleef, gelukte het hem verschillende kooplieden voor zijn zaak te winnen.

Zijn requesten, in 1614 bij de Staten van Holland en de Staten-Generaal ingezonden, bleven niet zonder effect. Usselincx werd door een commissie uit de Staten van Holland, waarin o.a. Reinier Pauw en Grotius zaten, gehoord en een door hem uitgewerkt concept-octrooi werd bestudeerd. Ook in een zitting van de Staten-Generaal (25.26 Augustus 1614) werd de kwestie van een generale West-Indische Compagnie aan de orde gesteld.

In 1616 wendde Usselincx zich met een nieuw request tot de Staten-Generaal, hetwelk 24 Juni 1617 ter tafel werd gebracht, maar de zaak vorderde, vooral door de tegenwerking van Oldenbarnevelt, niet, niettegenstaande een reis van Usselincx naar Amsterdam en een onderhoud aldaar met burgemeesteren.

Pas na den val van den Raadpensionaris besloten de Staten-Generaal de compagnie-plannen weer op te nemen en ook de Amsterdamsche regenten wenschten „dese zaecke, daeraen den landen in 't gemeen ten hoogsten gelegen" was, tot een goed einde te brengen. Een octrooi werd ontworpen op de basis van het ontwerp van 1606 en dat van de Oost-Indische Compagnie. Usselincx had ook een ontwerp-octrooi klaar gemaakt; dat van de Staten beviel hem geenszins.

Den 3den Januari 1620 kwam het ontwerp in de vergadering der Staten-Generaal. Tot 3 October werd er over gedelibereerd; toen werd het, na geringe wijziging, met algemeene stemmen

goedgekeurd. De officieele datum van ingang van het octrooi werd later vastgesteld op 3 Juni 1621.

Met de intekening ging het evenwel niet zoo vlot: verschillende keeren moest de intekenlijst worden verlengd, zoodat deze pas eind Augustus 1623 werd gesloten. Men had toen een som bijeengekregen van ruim 7 millioen gulden, waarvan bijna 3 millioen uit Amsterdam. In September van dat jaar werd de eerste vloot van de West-Indische Compagnie onder Philips van Zuylen naar Angola uitgezonden, terwijl een veel grootere in voorbereiding was.

Een bijzondere beteekenis had de vaart op Nieuw-Nederland reeds verkregen, toen de Westindische Compagnie werd opgericht. Wij zagen reeds, dat Hudson in 1609 de naar hem genoemde rivier (door de onzen ook Noordrivier genoemd) ontdekte. Tot Albany toe voer hij de rivier op. Verschillende ondernemingen, die tot doel hadden de door hem ontdekte rivier terug te vinden, mislukten (zooals b.v. de reeds vermelde tocht van de Vos en de Craen).

Een nieuw tijdvak in de oudste geschiedenis van Nieuw-Nederland vangt aan, als Adriaen Block en zijn metgezellen er in 1614 in slaagden de Hudson opnieuw te vinden. Als schipper van „de Tijger” was hij naar Amerika gegaan, van Engeland recht uitzeilende naar de Pyebaye, iets ten Noordoosten van Cape Cod. Daarna volgde hij de kust door Long Island Sound en Hell Gate en bereikte hij Manhattan Island in den mond van de Hudsonrivier. In hetzelfde jaar werd de rivier eveneens bereikt door Hendrick Christiaensz. met het schip „de Fortuyn” van dezelfde reederij als de Tijger. Nog een derde schip, eveneens „de Fortuyn” genoemd, maar onder schipper Cornelis Jacobsz. May, schijnt de Hudson te hebben aangedaan, maar overigens de kust verder zuidwaarts te hebben geëxploreerd. Nog twee reederijen zonden in hetzelfde jaar 1614 elk één schip derwaarts; het waren „het Vosken”, schipper Jan de With en „de Nachtegael”, schipper Thijs Volkertsen. Geen van deze beide schepen schijnt de Hudson te hebben bereikt.

Adriaen Block was in zooverre ongelukkig, dat zijn schip door brand verloren ging. Hij bouwde echter een nieuw jacht, „de Onrust” genoemd, waarmee hij zijn exploratiën voortzette en dat hij onder Cornelis Hendricks in Amerika achterliet. Hij zelf keerde op het schip van Hendrick Christiaensz. nog vóór den 24sten Juli

van het jaar 1614 in Holland terug. Een schitterende kaart, afbeeldende het geheele gebied van Nieuw-Nederland en Nieuw-Engeland, werd met een beschrijvend verslag aan de Staten-Generaal aangeboden, toen 13 kooplieden van Amsterdam en Hoorn, welke de vijf genoemde schepen naar Noord-Amerika hadden afgezonden, den 11den Oktober van dat jaar een privilege wenschten voor den handel op de nieuw ontdekte landen. Het verslag is verdwenen, maar de kaart is gelukkig behouden en bekend onder den naam van „Figuratieve kaart op perkament.” Het aanvragen van een privilege en het overleggen van kaart en verslag waren een gevolg van de resolutie van de Staten-Generaal van 27 Maart 1614, waarbij zij aan allen, die nieuw land zouden ontdekken en zulks door een kaart konden bewijzen, het recht van alleenhandel daarop beloofden voor den tijd van drie jaar. De vier reederijen sloten zich dus aaneen tot een Compagnie van Nieuw-Nederland.

Drie jaar bleef Cornelis Hendricksz. in Amerika als bevelhebber van het fort Nassau, dat hoogerop aan de Hudson was gebouwd en tot nadere exploratie van de Noord- en de Zuidrivier (de Hudson en de Delaware). Het resultaat hiervan was een tweede figuratieve kaart, welke den 18den Augustus 1616, na zijn terugkeer in Holland, door zijn patroons aan de Staten-Generaal werd ingeleverd, toen zij aan de Staten-Generaal opnieuw een handelsprivilege verzochten voor de door hem ontdekte kusten tusschen 38° en 40° N.Br.

Tot 1624 toe had nu een eenigszins regelmatige vaart plaats van schepen uitgezonden door vrije kooplieden, gepaard gaande met onregelmatige vestigingen van enkele personen of kleine groepen aan de oevers van de Hudson, rondom het fort Nassau, op Manhattan-eiland, aan de Delaware en mogelijk elders.

Bij de oprichting van de Westindische Compagnie in 1621 werd door de Staten-Generaal aan deze verschillende kooplieden vergunning verleend om hun volk en goed terug te halen, mits ze vóór 1 Juli 1622 terug waren in het vaderland. De groep Haringcarspel en Plancius vroeg 18 Juni 1622 dezen termijn met 6 maanden te verlengen. Ook Plancius blijkt zich dus met den handel op Nieuw-Nederland te hebben ingelaten. Of hij ook tot de Westindische Compagnie toetrad, is niet bekend. Merkwaardig is echter, dat al zijn kaarten, samen vormende „de kas van Plancius”, aan de

Westindische Compagnie zijn gekomen. Het is buitengewoon te betreuren, dat deze „kas” niet meer aanwezig is. Of ze, bij de vernietiging of verkoop van het grootste deel van de archieven der Compagnie in 1821, verloren gingen, of reeds vroeger zoek waren, weten we niet.

XXII

LATERE KARTOGRAFISCHE WERKZAAMHEID

Onvoldoende bronnenmateriaal maakt het voorhands onmogelijk van Plancius' kartografische werkzaamheid een volledig overzicht te geven. Het heeft er den schijn van, dat de eerste periode van zijn kartografische activiteit met het jaar 1595 eindigt en een tweede, veel minder vruchtbaar tijdperk omstreeks het jaar 1600 aanvangt. Ik ben echter geneigd aan te nemen, dat Jodocus Hondius, die in dien tusschentijd op den voorgrond begint te treden, veel van Plancius' steun en voorlichting profiteerde. Wij zagen dit reeds bij zijn globe-uitgaven. Plancius toch zat aan de bron. Geen belangrijke reis werd ondernomen zonder zijn voorkennis en medewerking, geen journaal werd ingeleverd, dat hem onbekend bleef. Ook van de door andere natiën ondernomen reizen bleef hij voortdurend op de hoogte. Hoe kwam b.v. Hondius anders aan de resultaten van de meest recente Engelsche en Nederlandsche onderzoekingen aan de kust van Guyana, waarop zijn hoogst belangrijke „Nieuwe Caerte van het wonderbaer ende goudrijcke landt Guiana” berust. Belangrijk is deze kaart van 1598, daar zij voor het eerst de oorspronkelijk-Indiaansche namen der talrijke kustrivieren vermeldt en niet, zooals op vroegere kaarten gebruikelijk was, de Spaansche. Wat het binnenland betreft, sluit zij zich geheel aan bij het boek van Sir Walter Raleigh, maar het rijke namenmateriaal van de kuststreek is voor een goed deel ook op Nederlandsche reizen terug te voeren.

De vraag is ook, in hoeverre Plancius zijn medewerking heeft verleend aan de uitgaven van Hondius' Mercator-Atlas. In 1604 kocht deze van Mercator's erfgenamen de koperplaten van de kaarten, voorkomende in Mercator's beroemde atlas, welke voor de eerste maal in volledigen vorm in 1595 te Duisburg verscheen. In 1606 kwam de eerste Amsterdamsche editie ervan uit. Hondius

voegde aan de 107 Mercatorkaarten 36 nieuwe toe, daar de oorspronkelijke uitgave, tengevolge van den dood van den auteur, slechts een onvolledig beeld gaf van de wereld: van het Pyreneeſche ſchiereiland bevatte de atlas geen enkele kaart en ook ontbraken van de werelddeelen buiten Europa nog alle detailkaarten. Slechts van één van de door Hondius aan den atlas toegevoegde kaarten is het zeker, dat deze door Plancius aan Hondius werd verſtrekt; het is de kaart van Ceylon, waarvan Plancius het manuſcript bezat van den auteur Cypriano Sanchez.

Binnen het jaar was deze eerste Hondius-uitgave uitverkocht, zoodat nog in 1607 een nieuwe, met 3 kaarten vermeerderde editie verſcheen, waarvan in 1608 een onveranderde herdruk werd uitgegeven. Weldra verdrong hij den ouderen Ortelius-atlas geheel.

Is Plancius' aandeel in de door Hondius uitgegeven kaarten onzeker, wel is het buiten allen twijfel, dat hij in 1607 een groote wereldkaart in twee halfronden het licht deed zien bij Herman Alartsz. en David (de) Meyne, al is van deze uitgave geen exemplaar meer voorhanden. Latere uitgaven ervan (van 1651 en 1676) bewijzen het, terwijl in het Acte-boek der Staten-Generaal onder d. 21 November 1607 wordt medegedeeld, dat aan Herman Alartsz. en Davidt Meyne „de ſomme van twee hondert ponden tot XL grooten t ſtuck” wordt toegezegd „voor de dedicatie die sy d'H.H. Stat. Gen: voorn: gedaen hebben van hare nieuwe algemeene Werelts Caerte, In twee ronde geteeckent, ende van nieuws verbeterd by D. P. Plancium.”

Op den herdruk van 1651, waarvan de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen een exemplaar bezit is de titel van de kaart te vinden: „Universi orbis tabula de-integro delineata A° 1607; Auctore Petro Plancio.”

Daar echter ook de uitgave van 1607 „van nieuws verbeterd” is, moet er nog een oudere uitgave van bestaan. Hierop wijst miſchien ook het woord van Petrus Plancius aan den „Geographiae Studiosis” op den herdruk van 1651, waar als bron voor de teekening van de Straat van Magalhães de Engelsche onderzoeker John Davis wordt vermeld, die de straat in 1593 exploreerde, terwijl de kaart van die straat van den Nederlander Jan Outghersz. op het ſchip het Geloof (kapitein Sebald de Weert), welke kaart in 1600 in ons land aankwam, niet wordt vermeld. Daarentegen bezit de 1651-uitgave wel verſchillende door deze expeditie en

door die van Van Noort aan verscheidene kapen, eilanden en baaien gegeven namen. Hieruit zou men dus kunnen afleiden, dat de oorspronkelijke uitgave wel het woord aan den „Geographiae Studiosis” had, maar nog niet de namen, door beide genoemde expeditiën aan kapen enz. gegeven en dus van vóór 1600 dateerde. Deze namen kwamen vrij zeker op de uitgave 1607 voor, zoodat zij een „van nieuws verbeterde” uitgave was, evenals die van 1651 aangevuld is met nieuwere gegevens, zooals de teekening van Fretum le Maire en van Nova Guinea, gebaseerd op de ontdekkingen van Willem Schouten en Jacques le Maire in 1616, alsmede de vermelding *Hollandia Nova* „detecta 1644” en Ant. van Diemensland, welke op Tasman’s reis terugwijzen.

Dr. F. C. Wieder wijst op de merkwaardigheid, dat de randversiering van de kaart van 1651 ook reeds werd gebruikt door Hondius voor zijn wereldkaart in Mercator’s projectie van 1608. Daarom is het wel waarschijnlijk, dat de oorspronkelijke uitgave van de groote wereldkaart in twee halfronden van Plancius ook door Hondius werd uitgegeven. Die welke Hondius nog vóór 1599 uitgaf kan het echter niet geweest zijn, daar deze in Mercator’s projectie was ontworpen, blijkens Wright’s beklag.

Omtrent de globes, door Plancius in dit tijdperk van zijn leven uitgegeven, spraken we reeds in Hoofdstuk XIV.

XXIII

PLANCIUS' OVERLIJDEN

„Binnen de Stadt van Amsterdam is op Pinxter dach (15 Mei 1622) na noene liffelick in den Heere ontslapen, de Hoochgeleerde en vermaerde Dienaer des Godtlicke Woorts Petrus Plantius out synde over de 70. Jaren: als hy de Ghereformeerde Kercke aldaer met een dappere yver 37 Jaren, en elders met groot perijckel des levens voor ghestaen en bedient: oock met syn Matematische scientie die verre Vaerten deser Landen treffelick gevordert heeft. Het Lijck wierd met een voornamentlicke suyte des Acht-baere Raets, Kercken-Dienaers, Doctooeren, en uytnemende Borghers, en meest alder Lidtmaten van de Kercke ter Aerden ghestelt. Des overledenen Soon wierde datelick in syn plaets beroepen. De Heere gheve hem syn zeghen, die voetstappen syns Vaders nae te volghen.” Aldus Claes Wassenaer in zijn „Historisch Verhael alder ghedenck-weerdichste geschiedenissen.”

Plancius werd niet in de Kerk, maar op de algemeene begraafplaats ter aarde besteld, omdat hij een tegenstander was van het begraven in de Kerk.

„Dese hier volghende Epigrammata ende Epitaphia syn ter eere ende gedachtnisse D. Petri Plancij saliger, gemaect (Baudartius):

Ad Reveredum Virum D.

Petrum Plancium,

Epigramma Genevâ transmissum.

Te maris, & terrae Scriptorem Plance, vagique

Aëris admirans ora Batava videt:

Coelestisque viae ductorem, voce, piisque

Exemplis, summa cum ratione probat.

Undis & terris, coeloque Batavia felix,

Monstratas, a te, si scit, inire vias.

Antonius Faius Pastor Genevensis
& S. S. Theologiae Professor primarius.

Gezicht op Amsterdam van den Ijkant in 1617

Batavia en can t' verwonderen niet laten,
 Wanneer sy, op u, denct, beschrijver van de Straten,
 De Straten ongebaend, O Planci, van de Locht,
 Vant onbekende Land, van d' Oceaansche Vocht:
 Doch boven al sy prijst, end dat met groote Reden,
 Dat ghy haer, door u Stem, als ooc door het voortreden,
 Door menigh heylsaem werc, door menigh vrome daet,
 Gheleydt hebt op den wegh die na den Hemel gaet.
 Batavia, u heyl, end' u gheluc zal wesen,
 In Aerde, Zee end' Locht, in Hemel opgeresen
 Op t' hooghste, is t' ghy weet de weggen in te gaen,
 De weggen, die hij heeft, u trou gewesen aen.

GRAFF-GHEDICHT

Dien Grooten yveraer" Voort-Planter van Gods Kercke,
 Oudt seven mael thien Iaer", gheraect is in doods percke,
 Meer afbreuck heeft ghedaen", den Paus en Spaengien snoot,
 Met Preken ende Ra' en" dan een Heyrleger groot,

Dies Roomen maect gejugh" en Spaengien lachet seere,
 Dat dootd is dien ghetuych" van Christu onsen Heere:
 Doch syn Plantsoenen goedt" die connen noch wel doen,
 Trots den Maraen verwoedt" te Roomen een Sermoen.

Rust ghy maer, weerde Man" in Gods dienst afgesloovet,
 En neemt de Croone an" die Godt geeft die geloovet,
 Ghy zult niet slaven meer" u werck is al gedaen:
 Als men gheslaeft heeft seer" moet men tot ruste gaen.

Wij bezitten een portret van Petrus Plancius, door W. Delff in 1623 gegraveerd, hetwelk hier als titelplaat is weergegeven. Op het titelblad van het Antwerpsche pamflet van 1619 (zie pag. 55) zien wij duidelijk dat hij lichamelijk door een hoogen rug was ont-sierd. In de Groote lichtende ofte vyerighe Colom van 1652 zien wij, op het titelblad, waarvan onze afbeelding op pag. 136 en 137 een reproductie geeft, hem een zeevaartkundige les geven vanaf den kansel.

Plancius is gehuwd geweest met Johanna Geubels, bij wie hij acht kinderen heeft gehad: één dochter en zeven zoons. De dochter is ruim een jaar na haar vaders dood gehuwd met een predikant. Van zijn zoons is er één tijdens zijn verblijf aan de universiteit te

Leiden gestorven. De andere werden allen predikant, nl. Daniël, Jeremias (vóór zijn vader gestorven), Petrus, Antonius, Isaacus, Jacobus.

Zooals wij hebben gezien, was Plancius een vurig Calvinist, een echt geestverwant van Dathenus. Bij de Gereformeerde Kerk berustte de waarheid, neergelegd in de Confessie. Hij achtte het zijn heilige roeping, voor de rechtzinnigheid dier kerk te waken en tegen alle andersdenkenden op te treden; dat ondervonden niet alleen Arminius en de Remonstranten, maar ook de Lutherschen en de Roomschen. Toch heeft hij geen enkel strijdschrift geschreven, voor zoover bekend; de kansel was zijn terrein. En in die strijd bediende hij zich vaak van de grofste middelen. Aan zijn invloed is het grootendeels toe te schrijven, dat Amsterdam in den kerkelijk-staatkundigen strijd gedurende het Bestand steeds het bolwerk bleef van de Contra-Remonstranten. Van verdraagzaamheid wilde hij niets weten, want zijn zaak was voor hem een heilige zaak.

Aan groote theologische kennis paarde hij een even groote bedrevenheid in de aardrijkskunde: hij was ongetwijfeld een der grootste geografen van zijn tijd. Met hem begon „de gouden eeuw” der Nederlandsche kartografie. Deze wetenschap is ons land ongetwijfeld tot grooteren zegen geweest, dan zijn theologische werkzaamheid. Zijn aandeel in de plannen en ondernemingen onzer kooplieden kan moeilijk overschat worden. Ook in dat opzicht was hij de mede-grondvester van Nederland's grootheid gedurende onze Gouden Eeuw. En het is wel aan deze verdiensten toe te schrijven, dat de Amsterdamsche regeering een straat naar hem heeft genoemd.

Als blijk van de gunst, waarin hij bij Burgemeesteren stond, mogen wij ook het feit beschouwen, dat ondanks zijn fortuin, hetwelk aan den magistraat zeker bekend was, aan zijn zoons studiebeurzen van de stad werden toegekend.

TER VERANTWOORDING

1. Gu. Bandartius, *Memoriën II. 4de Boek.* 1625.
2. *Biblia*, 1590.
3. *Biographie Nationale de Belgique*, XVII, pag. 715—6.
4. *Biographisch (Nieuw) Woordenboek*, IV. 1918.
5. C. W. Th. Boetzelaer v. Dubbeldam, *De Gereformeerde Kerken in Nederl. en de Zending in Oost-Indië.* 1906.
6. H. D. J. Boissevain, *De Zending in O. en W. Indië*, Vol. I. 1934.
7. G. Brandt, *Historie der Reformatie*, II. IV. 1674.
8. J. R. Callenbach, *Justus Heurnius.* 1897.
9. *Catalogus der Nederl. Bijbeltentoonstelling.* 1914.
10. H. v. Druten, *Gesch. d. Nederl. Bijbelvertaling*, II, 2e Stuk. 1900.
11. K. Dijk, *De Strijd over Infra- en Supralapsarismus.* 1912.
12. R. Dijkstra, *Boek van rijke Herinnering aan de Reformatie der Kerk*, 1578—1928.
13. W. Geesink, *De Calvinisten in Holland.* 1887.
14. B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, i. v. Plancius.
15. B. Glasius, *Geschiedenis der Nationale Synode te Dordrecht*, I. 1860.
16. H. Y. Groenewegen, *Arminius en de Reformatie.* 1919.
17. H. Y. Groenewegen, *De Remonstrantie.* 1910.
18. H. W. ter Haar, *Jacob Trigland.* 1891.
19. J. Hania, *Wernerus Helmichins.* 1895.
20. J. Heering, *De Remonstranten.* 1919.
21. J. Heering, *Geloof en Openbaring*, II. 1937.
22. J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum I. III.*
23. H. Q. Jansen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, I. 1868.
24. L. Knappert, *Gesch. d. Ned. Herv. gedurende de 16e en 17e eeuw.*
25. J. Loosjes, *Gesch. der Luthersche Kerk.* 1921.
26. T. J. Los, *Grepn uit de Gesch. d. Hervorming te Amsterdam.* 1929.
27. J. Mooij, *Gesch. v. d. Protestantsche Kerk in Indië*, I. 1923.
28. J. W. Pont, *Gesch. v. h. Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618.* 1911.
29. F. Pijper, *Geestelijke stroomingen in de Nederlanden vóór de opkomst van het Remonstrantisme.* 1919.
30. J. Reitsma en J. Lindeboom, *Gesch. d. Hervorming en v. d. Herv. Kerk.* 4e druk 1933.
31. Reitsma en van Veen, *Acta der Synoden I—III.*
32. H. C. Rogge, *Wtenbogaert en zijn tijd.*
33. F. L. Rutgers, *Acta v. d. Nederl. Synoden der 16e eeuw.* 1889.
34. F. L. Rutgers, *Het Kerkverband.* 1882.
35. Chr. Sepp, *Het Godgeleerd onderwijs in Nederland.*

36. G. J. Vos, Voor den Spiegel der Historie. 1903.
37. L. H. Wagenaar, Van Strijd en Overwinning. 1909.
38. P. J. Wijminga, Festus Hommius. 1899
39. W. Barentsz., Nieuwe beschryvinghe ende caertboeck van de Midlandtsche Zee. 1595.
40. Io. Bayer, Uranometria. 1605.
41. W. Bisschop, De Academische lijkredenen. Handel. Mij. voor Letterkunde. 1866.
42. W. J. Blaeu, Licht der zeevaart. 1608.
43. Thom. Blundeville, A briefe description of universal mappes and cardes. 1589.
44. Thom. Blundeville, Exercises, ed. 1622.
45. W. Bourne, A Regiment of the Sea. 1573.
46. C. P. Burger Jr., Amsterdamsche Rekenmeesters en Zeevaartkundigen. 1908.
47. C. P. Burger Jr., De Noordpoolstreken op de zestiende-eeuwsche kaarten. Het Boek 1915.
48. C. P. Burger Jr., De Poolreizen van 1595 en 1596. Het Boek 1920.
49. C. P. Burger Jr., De Deurvaart bij Noorden om.
50. J. A. v. d. Chijs, Gesch. der stichting van de V.O.I Compagnie, 2e druk 1857
51. H. T. Colenbrander, Jan Pietersz. Coen.
52. Ernst Crone, Het gebruik van het Astrolabium catholicum. De Zee 1916.
53. Pieter v. Dam, Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie I. 1. (ed. 1927).
54. J. G. v. Dillen, Isaac le Maire. Econ. Histor. Jaarb. XVI.
55. J. G. v. Dillen, Bronnen tot de Gesch. v. h. Bedrijfsleven en het Gildewezen I. 1929.
56. J. G. v. Dillen, Nieuwe gegevens omtrent de A'damsche Cieën v. Verre. T. v. Gesch. 1930
57. Joh. E. Elias, Het voorspel van den Eersten Engelschen oorlog. II. 1920.
58. Gemma Frisius, De principiis astronomine. 1553.
59. Gemma Frisius, De Astrolabo Catholico. 1556.
60. H. Gerritsz, Besch. v. d. Samoyeden Landt, 1612 (ed. Naber 1924).
61. H. Gerritsz, Histoire du pays nommé Spitsberghe. 1613 (ed. Naber 1924).
62. A. Haeyen, Een corte onderrichtinge belanghende die kunst der zeevaart. 1600.
63. G. v. Hasselt, Geldersch Maandwerk. 1807. Vol. I.
64. J. H. Hessels, Abrahami Ortelii Epistolae. 1887.

65. Jod. Hondius, *Tractaet . . . v. h. gebruijck der . . . Globe*. 1597.
66. Fred. de Houtman, *Extract wte schriften van —*. In *Werken Linsch. Vereen. Dl. XXXII*. 1929.
67. Fred. de Houtman, *Spraeck ende Woord-Boeck*. 1603.
68. *Jaarverslag (13e) v. h. Scheepv. Mus. te Amsterdam*. 1929.
69. *Jeannin's Negotiations* (ed. M. Petinot. 1822).
70. J. K. J. de Jonge, *Opkomst v. h. Ned. Gezag. I. II. III*. 1862. 64-'65.
71. *Kaarten van Plancius, W. Barentsz., Hondius, Blaeu*.
72. E. B. Knobel, *On Frederick de Houtmans Catalogue of Stars. Monthly Notices R.A.S.* 1917.
73. Joh. de Laet, *West-Indiën*. 1625.
74. C. Ligtenberg, *Willem Usselinx*. 1914.
75. J. H. v. Linschoten, *Itinerario*. 1595. (*Uitg. Linsch. Vereen.* 1910—1934.
76. J. H. v. Linschoten, *Voyagie, ofte Schip-vaert van by Noorden om. 1601* (ed. 1914).
77. João de Lisboa, *Tratado da Agulha de marear ho ano de 1514*. Ed. 1903.
78. Mercator-Hondius, *Atlas* (verschillende edities vanaf 1606).
79. P. Merula, *Cosmographia*, 1605.
80. Em. v. Meteren, *Historie*, ed. 1614.
81. E. W. Moes en C. P. Burger Jr., *De Amsterd. boekdrukkers. Vol. II. IV.* (1907. 1915).
82. S. Muller Fzn., *Gesch. d. Noordsche Cie.* 1784
82. S. Muller Fzn., *Gesch. d. Noordsche Cie.* 1874.
83. S. Muller Fzn., *Reis van J. C. May, 1610—11*. 1900.
84. Henry C. Murphy, *Henry Hudson in Holland*. 1909.
85. S. P. l' Honoré Naber, *Henry Hudson's Reize*. 1921.
86. S. P. l' Honoré Naber, *Reizen van J. H. van Linschoten naar het Noorden*. 1914.
87. Jac. v. Neck's *Reisverhaal. Bijdr. Hist. Gen.* 1900.
88. H. Ottsen, *Journaal v. d. reis naar Z.-Amerika* (ed. 1918).
89. I. N. Phelps Stokes, *Iconography of Manhattan Island. II*. 1916.
90. A. Pigafetta, *Premier voyage autour du monde* (ed. 1801).
91. P. Plancius, *Memorie by Plancio gemaect.* (1594). Ms.
92. P. Plancius, *Van de Oost-Indische Zeevaert.* (1598). *De Jonge I*, 185—194.
93. P. Plancius, *Naerder verclaringe van de Oost-Indische Zeevaert.* (1599). *De Jonge I*, 195—201.
94. P. Plancius, *Van de graden der lancte* (1598).
95. P. Plancius, *Refutatio rationum, quibus Angli dominationem piscationis ad insulam Spitsbergensem sive Novam Terram*

- praetendere & defendere conantur (1613, ed. Naber 1624).
96. Plancius-medaille, T. A. G. 1913.
 97. Jos. Is. Pontanus, *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*. 1611.
Vertaald in het Nederl. door P. Montanus, 1614.
 98. W. Raleigh, *Waerachtige beschrijvinge van het groot en goudryck Coninckrijck van Guyana*. 1598.
 99. R. Robberts, *Een waarschouwinghe der Zeeluyden voor A. Hayen dolinghe*. 1600.
 100. H. Röslin, *Mitternächtige Schiffarth*. 1610.
 101. G. P. Rouffaer, *Petrus Plancius. Enc. v. N. I. 2e dr. Dl. III*. 1919.
 102. G. P. Rouffaer en J. W. Yzerman, *De eerste Schipvaart naar Oost-Indië. I. II. III*.
 103. Al. de Santa Cruz, *Libro de las Longitudines*. (ca. 1542) Ed. Blázquez. 1921.
 104. E. L. Stevenson, *Terrestrial and Celestial Globes I. II*. 1921.
 105. (S. Stevin), *Havenvinding*. 1599.
 106. P. A. Tiele, *De Europeërs in den Indischen Archipel, V. VI. Bijdr. T., L. en V. Kunde v. N. I. Dl. V. en VI (1880—'81)*.
 107. Adriaen Veen, *De Napasser vande Westersche ende Oostersche Zeevaert*. 1597.
 108. G. de Veer, *Drie Seilagien*. Uitgave Naber 1917.
 109. L. J. Waghenaeer, *Spieghele der Zeevaert*, 1584.
 110. L. J. Waghenaeer, *Thresoor der Zeevaert*. 1592.
 111. Cl. Wassenaeer, *Historisch verhael*.
 112. F. C. Wieder, *Monumenta Cartographica, II*. 1927.
 113. F. C. Wieder, *Reis van Mahu en De Cordes*. 1923—'24.
 114. F. C. Wieder, *De Stichting van New-York*. 1925.
 115. J. Winsor, *Narrative and critical, History of America. Vol. II*.
 116. J. W. IJzerman, *Dirck Gerritsz. Pomp*. 1915.
 117. J. Keuning, *De tweede Schipvaart naar Oost-Indië onder Jac. v. Neck en Wybr. Warwijck. Dl. I—IV*.

ARCHIVALIA

118. *Resolutiën Staten-Generaal en Resolutiën Staten van Holland*.
119. *Portefeuille Suppl. Holland no. 1117 (R.A.)*.
120. *Klad- en Netresolutiën der Oude Compagnie (R.A.)*.
121. *Copie-Resolutiën geraemt in de Vergaderinghe van de Seven-thienen. 15 Apr. 1602—18 Oct. 1607*.
122. *Resolutiën van Bewindhebbers der Kamer van Amsterdam, V.O.I.C. 1602—1616. (3 vol.)*.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

	Blz.
Petrus Plancius, tegenover den titel	
De Nieuwe Kerk te Amsterdam in het begin van de 17e eeuw . . .	9
Jacobus Arminius tegenover	16
Franciscus Gomarus	28
Het oude Stadhuis van Amsterdam \pm 1610	32
Titelblad van een pamflet van 1619	55
Plancius' Cassiteriden-kaart (1592)	72/73
Plancius' kaart van West-Afrika (1592)	88/89
Aardglobe van Plancius van 1614 tegenover	96
Plancius' kaart van den Indischen Archipel (1592)	104/105
Het zegel der Compagnie van Verre tegenover	112
Willem Barents	114
De twee schepen door Amsterdam uitgerust in 1596 ter doorvaart benoorden om naar China	116
Instrument tot bepaling van de kompasafwijking	125
De lengtewijzer	128
Het Astrolabium Catholicum tegenover	128
Zeevaartkundige les van Plancius	136/137
Gezicht op Amsterdam van den IJkant in 1617	179

INHOUD

PLANCIUS ALS THEOLOOG

	Blz.
I. Petrus Plancius in de Zuidelijke Nederlanden	3
II. De Hervorming in de Noordelijke Nederlanden	6
III. Plancius te Amsterdam beroepen	8
IV. De strijd om de Kerkorde	13
V. De strijd om de Belijdenis	16
V. Arminius predikant te Amsterdam.	20
VII. Plancius' strijd tegen andersdenkenden.	24
VIII. Arminius professor te Leiden.	27
IX. Arminius' opvolger	34
X. Plancius als gedeputeerde van de Synode.	38
XI. De Zending	52
XII. Plancius en de Bijbelvertaling.	60

PLANCIUS ALS GEOGRAAF

XIII. Beteekenis van Plancius als geograaf.	67
XIV. Plancius' kartografische werkzaamheid.	74
a. De Wereldkaart van 1592	76
b. De „Particuliere zeekaarten”	83
c. Kaarten met wassende graden	86
d. Gebulte kaarten	92
e. Globes	94
XV. De eerste reis naar Indië om de Kaap	98
XVI. De Noordoostelijke doorvaart	108
XVII. Het vinden van Oost en West	120
XVIII. De Oude Compagnie	138
XIX. De Vereenigde Oostindische Compagnie	143
XX. De IJzeetochten wederom opgevat	153
XXI. De vaart op Amerika	167
XXII. Latere kartografische werkzaamheid.	175
XXIII. Plancius' overlijden	178
Ter verantwoording.	182
Lijst van afbeeldingen	186